

HOLMI

XXII. évfolyam 10. szám

2010. október

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Bodor Béla:** A cella • 1239
Petrik Iván: emlékeim az uralkodó ifjúkoráról • 1253
Babiczky Tibor: Ördögszekér • 1255
Horváth László Imre: A test megmosása • 1256
Lázary René Sándor: Barlangászati példázat • 1258
Madártan • 1259
Térképészetek • 1260
Például Mexikóban... • 1261
Imre Flóra: Vallástörténeti motívumok • 1262
Tenigl-Takács László: Kétszívű folyó • 1263
Cseke Ákos: 1936 • 1267
Wilheim András: Schumann kétszáz éve • 1274
Hetényi Zsuzsa: Csehov-csapongások, nabokovos
nézőpontból • 1277
Anton Csehov: Mi szerepel leggyakrabban a regényekben,
elbeszélésekben stb. • 1287
A panaszkönyv (*Hetényi Zsuzsa*
fordításai) • 1288
Vajda Miklós: Egy érzelmes szobrász
(Fekete Tamás) • 1289
Fogarassy Miklós: A háború után • 1296
Vojnits Imre: Tavaszi séta • 1305
77-ik születésnapomra • 1305
Ferdinandy György: Latinok • 1306
Gángó Gábor: Letérhet-e egy bolygó a pályájáról?
(Hannah Arendt és Siegfried Kracauer
Magyarországról és a csatlós államokról
1956 körül) • 1310

- Sopotnik Zoltán*: Az utcának vége van • 1320
A történet alá • 1321
Molnár Krisztina Rita: Vitrin • 1321
Jacques Donzelot: A gyermekek épségben tartása (II)
(*Lédeker Pál fordítása*) • 1322
Kicsi Sándor András: Az ördög és az Isten állata • 1332

FIGYELŐ

- Szilágyi Júlia*: Egy történelmi postaláda (Gáll Ernő:
Levelek, 1949–2000) • 1334
Nagy András: Hogy van, aki nincs (Vajda Miklós:
Anyakép, amerikai keretben) • 1343
Fogarassy Miklós: A valóság mint érzet és képzet (Szvoren
Edina: Pertu) • 1349
Varga Mátyás: Vallás – hatalom – jog (Geréby György:
Isten és birodalom – Politikai
teológia) • 1353

Lackfi János: Aki az időtlenségnek dolgozott. Utassy
József emlékezete (1941–2010) • 1361
Takács Zsuzsa: Halottunk, Bodor Béla (1954–2010) • 1363

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Bodor Béla

A CELLA

„...a harcra képes magyarok java része már a csatatereken áll...”

(Klapka György: EMLÉKEIMBŐL, 378.)

„Ha katonai ismereteken kívül egyébhez értenék, vagy ha más durva munka is akad vala kezem ügyébe, nem tudom, nem szívesebben néztem volna-e egyéb után.”

(Klapka György: EMLÉKEIMBŐL, 438.)

Kinyitottam a szemem. Aztán lehunytam. Kinyitottam, majd ismét lehunytam. Nem emlékszem, hogy végül is melyik állapotot választottam. Tökéletes sötétség vett körül. Szememet szorosan megkötött kendő takarta, lábamat kinyújthattam, de bokánál össze volt kötve, ugyanolyan durva zsineggel, amilyennel a kezemet is összekötötték a háttam mögött. Ezúttal ültem, és a csuklómra hurkolt kötelet is a székhez rögzítették. Nem mozdultam meg, bár az elmúlt hetekben úgy tapasztaltam, hogy felesleges színészkednem, fogva tartóim azonnal észreveszik, ha felébredek. Most sem voltam egyedül, legalább négyen voltak rajtam kívül a helyiségben, és egymással beszéltek. Ez eddig nem fordult elő. Ügyet sem vetettek rám. Éreztem, hogy valami megváltozott, vagy éppen most változik meg. Igyekeztem odafigyelni, de néhány másodpercnél hosszabb ideig nem voltam rá képes. Ezeket rakosgattam egymás után, hogy később majd megpróbáljam megérteni.

– Érti, amit mondok?

– Yes. I ’now. Comprende. Ugass csak, én azt a számot értem, ami a zöld békabőreidre van írva. Yes.

– Úgy beszéljen, hogy értsem.

– Csak az anyanyelvemen morgok, uram.

– Az asszony érti?

– Not. Nothing. She’s compr... She’s ’now Spanish only. She’s stupid indió squaw... izé... lady.

– Lady!... Na ide figyelj! Azt a pénzt, amit kapsz, nem az Unió hadserege adja neked. Világos?

– Órnagy úr... (Ez fiatalabb hang volt.)

– Kuss! Rendfokozatot ne!

– Igen. Bocsánat.

– Mit akar?

– Úgy gondolom, minél kevesebbet tud ez az ember, annál jobb.

– Kinek?

– Mindenkinek. Neki is, nekünk is.

– Fölöslegesen jártatja a száját. Rendben... Figyel? Folytatom.

– Igen, persze.

– Tehát ennek az embernek nincsenek emlékei. Nincs múltja. Nincsenek érzelmei. Embernek látszik, de nem az.

– Ezt nem értem... Akkor hogy lehet katona?

– Miért lenne katona?

– Uniformot visel.

– Uniform? Army clothes. Igen. Nos... bizonyos értelemben ez egy gép. A szerkezet ember. A működés azonban nem.

– Nézze, tábornok úr, igaza van a fiatalembernek. Nem akarom érteni. Mi a dolgom, és mit kapok érte? A többi a maguk dolga.

– Igen... talán igaza van. Tehát: naponta kétszer adjanak ennie. Kenyeret, gyümölcsöt, sajtot, vizet. Ne sokat, de eleget. Soha nem láthatja magukat... egyáltalán semmit. Legyen mindig sötétben. Csendes környék ez?

– Nagyon is.

– Jó. Nem hallhat hangot. Legjobb, ha csak a beadórésen át kap mindent. Néhány napról van szó. Jön majd egy szakember, aki... mondjuk úgy, beüzemeli.

– Bennünk nem tesz kárt?

– Ha betartják, amit mondok, akkor nem. Lelkiekben egy újszülöttre emlékeztet. A reflexei azonban fantasztikusak. Kiirtották az emlékeit, és még nem kapott újakat. Ennek valójában már meg kellett volna történnie, de tudja... Ezek itt arról álmodnak, hogy béke lesz. Ehhez nekünk még lesz egy-két szavunk. Ehhez kell ez itt. Ölni fog, aztán meghal. Más dolga nincs az életben.

– Még valami, tábornok...

– Nem vagyok tábornok. Ne mondjon rendfokozatot.

– Hát akkor minek...?

– Uram. Szólítson uramnak.

– Igen. Also... uram, hallottam magában beszélni ezt itt. Álmában, vagy hogy.

– Igen. Ez nem jó jel, de állítólag nem nagy baj. Aki a... kiképzését vezette, jelezte, hogy előfordulhat. Nem találtunk senkit, aki ismerte volna az anyanyelvét. Ezért nem lehetett teljesen kitörölni a nyelvi emlékeit.

– Éppen ez az, uram. Ráismertem. Ez egy *ungarisch*. Ein *koschuthund*. Vezényszavakat motyogott: Lóra!, Támadás!, Előre!, ilyeneket. Ismerem a fajtáját, rebellis cigánynépség. Dologtalan bajkeverők. As the egypsis.

– Egyptians?!

– Gipsys! Indián. Halott indián a jó indián.

– Helyes. Indián fog indiánt ölni. Tegye a dolgát.

Éreztem, ahogy a fiatal hangú és az asszony összenéz. Ez is olyasmi volt, ami az *azelőtt utáni* időben alakult ki bennem. Némán beszéltek. Az asszony nem értett semmit. Várta, hogy megmondják, mit kell tennie. A fiatal hangú szánta őt. Aztán megéreztem a vegyszer szagát, és elvesztettem az eszméletem.

Kinyitottam a szemem. Aztán lehunytam. Kinyitottam, majd ismét lehunytam. Tökéletes sötétség vett körül, de nem volt kötés a szememen. Egyedül voltam. A derekamon fémpántot éreztem, a hátam mögött ahhoz bilincseltek a jobb kezem. A bokámon meglehetősen szoros bilincs feszült, a két abronsot láncszemre rögzített arasznyi vasrúd kötötte össze. A bal kezem szabad volt. *Azelőtt* óta először.

Valaki megmosdatott! Savanyú, fagyús testszagom, ami szinte már úgy hozzám tartozott, mint a ruhám vagy a láncaim, ha nem is tűnt el, de enyhült, nyers hamuszap-

panszaggal keveredett, és az uniformisomat is kimosta valaki. A nyakához kaptam. A le-tépett rangjelzések foszlányait és a többi szakadást is, a karrészen és másutt, megvarrták. Ezt a alakít képzeletben az együgyű félvér asszonnyal azonosítottam. Vagy kisasszony-nyal? Nem. A szaga és a sugárzása asszonyra vallott.

Lady... Ez a barom sváb. Szappany! Hamuház! Ezek jutalomszavak. Szürkésbarna, ökölnyi rög. Nagyon fáj a kép, de a szaga megmarad. A szagok megvédenek a fájdalom villámlásától. Ez nagyon jó, biztonságot ad. Egy villanásnyi kép, és elárad az illat.

Megérintem magam mellett a fekhely léceit. Gyalult, festetlen keményfa. Háromujjnyi széles és ugyanilyen vastag deszkákon fekszem féloldalasan, a lécek között alig van hé-zag. Vajon hogy alhattam, hátrabilincsel karral és karikával a derekamon? És vajon tudnék-e még aludni egyáltalán a förtelmes bűzű vegyszer nélkül, melyet az arcomra szorítanak, amikor nekik úgy tetszik?

Elhatározom, hogy próbát teszek a szabadságommal. Felülök, és a priccs deszkájába kapaszkodva álló helyzetbe tornászom magam. Átkozottul szédülök, és ez nem csak a vegyszer miatt van. Nem is gondolnánk, hogy az állásban, járásban milyen fontos a ke-zünk szabad mozgása, puszta helyzete. Derekamra bilincsel jobbam saját testemre tá-maszkodnék, persze hiába, s ismét miként tartás nélkül való zsák, fekhelyemre hanyat-lom. A falig kellene eljutnom valahogy, s azon támaszkodván talán megállhatnék. Igaz, ha ott sem állhatok, ki tudja, a padlón fetrengvén miként juthatnék ismét az ágyamig. Lebeszélem magam tehát a kockázatos kísérletről. Inkább oldalvást leheveredvén bal karomat fejem alá hajtom, s így fejem isten tudja, mennyi idő után – ha magam testéből is vett! – párnára téve könnyen elszunnyadok. Fontosabb munkám ez a félig éber alvás mindennél.

Szénaillat. Álomban is megtanultam immár szememet lezárva tartani, s csak szem-villanásra nyitni meg. Belemarkolok álomszénámba, megtörök belőle egy jó maroknyit, és megmerítem benne arcomat. Csiklánd, karmol és döf, de mind jólesik.

Ahogy felébredek, a fejem mellett tapintom a repedezett kukoricalepényt és a máz-talan vizeskorsót. A mesztic nő itt járt, míg aludtam.

Illatokból és tapintanivalókból rakom össze a múltam, és ugyanígy alkotok képet magamnak jelenemről is. Persze ki tudja, hogy valóságos emlékeket támasztok-e fel álmaimban, vagy fantáziám műve mindez? Hiszen képzeletemet mindenképpen mun-kába kell fognom, ha át akarok törni azon a falon, melyet a fájdalomtól való rettegés agyagából vélték kővé égethetni naiv rabtartóim, kik nem sejtették, mekkora erő rejlik anyanyelvem megőrzött csodájában.

Megtapintom tehát a tortilla kérgét, és ezt használom fel arra, hogy visszaszerezem a kenyér emlékét. Kétarasznyi átmérőjű, kerek, arasznyi magas kenyereket vetettek minálunk a kemencébe, s bevetés előtt a tészta hátát kereszt alakban felhasították; a hasíték mentén aztán a tészta magából kiforrván érdesen ropogósra pirul. Tiltotta sze-gény anyánk, mi mégis valamely frissen a kemencéből kivett kenyérnek ezt a kifordult darabját, melyet gyürkének neveztünk, megtörénk, s ettük igen jó ízzel. Mi ehhez az örlett tengeriből vert sár, amit errefelé vékonyan a forró kövekre mázolnak a vidék apró asszonyai, majd mikor alsó fele megsülvén magától felpenderedik, a másik felét már éppen csak megkapatják, hogy vajjal kenvén vagy paszullyal töltvén azt hajtani vagy akár sodrani lehessen. Így a nálunk süttött lángas vagy kaparó is magasabbra kél emennél.

Lám, ez is valami, amire ostoba kínzóim nem gondolhattak: hogy bármit kezembe vagy ínyemre adnak, az az érzéletek társításával a kiöltni kívánt emlékeket magam által sem ismert csapaton apródonként visszacsempészi majd.

Az ilyen gondolatokat azonban jó lesz fékezni egyelőre, mert órákig tartó hasogató fejfájással és féléber kábultsággal kellett fizetnem érte. Úgy látszik, ez az a pont, melyet érintenem múltamban a legkevésbé tanácsos. A baj csak az, hogy éppen ennek kell a legpontosabban utánajárnom, hogy barbár kínzásuknak céljait s az elmében gonosz és érthetetlen praktikáikkal elhelyezett parancsokat megjeljem s öntudatom és virtusom vízébe fojtsam.

No de mindegy. Nem sürgetem, amit nem lehet: teszem, ami módomban áll. Először is cellámat indulok körbetapogatván felmérni s gondolatban feltérképezni. Fekhelyem, amint első próbálkozásom tudósított róla, a helyiség közepe tájára állítottam. Ahogy most végre felállhattam, s előrenyújtott szabad kezemmel a falig tipeghettem, úgy számoltam, hogy három becsületes lépésnyi lehet a távolság a priccstól a falig. Egész tágas cella ez, legalább a korábbiakhoz képest. Itt tehát talán már nem a sanyargatás a cél, hanem hogy magamat a titkos parancs teljesítéséhez erőmben összeszedjem. Ujjaim végét a falhoz érintve addig botorkáltam, míg elértem az ajtót. Ez a tájékozódásban megtalálható rajtpont lehet. Az orromba csapó szagról az ajtóhoz fordítólappal rakott csöbrös latrinát is kiismertem, s fölötte a polcos tolóablakot ételnek s víznek.

Továbbindultam az ajtótól, ujjammal követve a falat, annak irányát és kiszögelléseit rögzítve emlékezetemben, hogy képet kapjak a helyiség alakjáról. Az ajtó után nem sokkal gerendába ütköztem, aminek rendeltetéséről sejtelmem sem lehetett, így egyelőre beértem helyének rögzítésével, és tovább tapogatóztam. A második fal sima volt, de a sarokban itt is megtaláltam a gerendát. Gyalulatlan, sőt hántolatlan faoszlop volt ez is, melynek rendeltetése továbbra is homályban maradt előttem. Ahogy végigtapintottam, különös, balzsamos illatot éreztem ujjaimon, és bár ez az illat ismeretlen volt számomra, olyan erővel idézte fel bennem a feketefenyő emlékét, hogy az emlék intenzitásától a falnak tántorodtam. Ekkor értettem meg, hogy az ellenem felvonultatott arsenál végül csütörtököt mondott, és kellő kintartással és képzelőerővel visszazerezhetem emlékeimet. Orrom elé tartottam ujjamat, mélyen beszívtam a fa olajos gyantájának illatát, és immár tudatosan váltottam át egzotikus fűszerességét a fenyőgyanta otthonos illatára. A fakoronák között sziszegve járt a szél, lábam alatt bársonyosan ropogott a mohára pergett száraz tülevélpárna, a gyanta illatába korhadék, penész és gombák nehéz szaga keveredett, és akkor már láttam is az utcásan álló törzseket, alattuk a nappali sötétségben a vastag fenyőavart és benne a gombák kalapját, csiperkét, fenyőtínórut, rizikét, a korallgomba apró, sárgás pamacsait. Aztán felidéztem sorra a gombaételek ízét, a paprikását, a pirított hagymás gombás tojását, a gombalevesét, az ecetes-hagymás savanyított rizikét, a marinírozott pófeteget. Ez pedig egyszerre magával rántotta a helyeket, ahol megéreztem és megízleltem mindezeket. Lábizmaid emlékeztek az ösvényekre, melyeket végigjártam ezekben az erdőkben, derekam és egyensúlyérzésem felidézte a terep egyenetlenségeit, a lejtőket, emelkedőket, buckákat, a bakhátas szekérutakat és a keskenyen egyenletesre taposott állatcsapásokat, majd a neveket, az erdők és hegyek nevét, a tájegységek nevét, melyekben jártam, a falvak és városok nevét, melyekből elindultam, és melyekbe megérkeztem. Aztán lepillantottam gyalogló lábamra, megnéztem a csizmáimat, előbb a rongyos sihederkorit, majd a sarkantyúsat, melyben ifjúként jártam, és már láttam is, amint ez a csizma nyeregbe lendül...

Holtfáradtan támasztottam cellám falát. Kitapogattam a sarkot, majd arra átlósan fordultam, és rövid tipegés után elértem fekhelyem. Majd magamat veszítve rogytam durva deszkáira, s végighevervén rajtok, elnyomott az álom. Nyugalmat azonban ebben sem leltem, valóságos térképet festettem éjszakámra, lóháton száguldoztam különböző

év- és napszakokban, esőben, hóban, napsütésben, és azon igyekeztem, hogy megtaláljam a rendet ebben a szanaszét vágatásban. Ez azonban még túlon túl nehéz lecke lehetett, mert nem sikerült megoldanom, és arra a kérdésre sem kaptam választ álmaimtól, hogy ki vagyok én, és hol vagyok, a szó tágabb értelmében. Mely korban tehát és a Földnek mely szegletében, de beleértvén ebbe a holba eszméimet, hazámat, helyemet az emberiség együttes lelkének áramlatai közt, és virtusomnak irányát és minéműségét ugyanúgy.

Kinyitottam a szemem. Aztán lehunytam. Kinyitottam, ismét lehunytam. Tökéletes sötétség vett körül, mégis kezdtem megtanulni valamit: ha sötétben igyekszem tájékozódni, jobban teszem, ha lehunyva tartom a szemem. Elmém ilyenkor mindazt, amit tapintok, vagy mely dolgokat a belőlük áradó melegség szerint érzékelek, s elmém elrakott s mind gyakrabban felvillanó képeivel társítok, mintegy rézlemezként szemhéjam bévülről tekintett gömbpalástjára metszi, s amint fordulok, úgy gördül ez a kezdetleges karc benső tekintetem előtt.

Felültem tehát priccsemen, de mindjárt meg is szédültem. Kitapogattam fekhelyem léceinek irányát, s felkelvén, az ajtó felé indultam, hogy ott élelmet és vizet vegyek magamhoz, s egyúttal szükségemet is elvégezzem. De micsoda rémület lett úrrá rajtam, amikor néhány lépés után falnak ütköztem. Ahol korábban az ételbeadó polc állott, ott most valami ládafélét tapinthatam, melyet felnyitván teljesen üresnek találtam, s fölötte, amennyire kitapogathattam, nemrég rakott téglák zárták el az ajtó nyílását a felső ajtófélfától egészen addig a polcig, melyen át élelmemet adták be mostanáig. Alatta a falazat vastagabb volt, szinte egészen a polc széléig tartott, és ezen a részen be is vakolták, s talán, ahogy megtapintottam, le is meszelték. Ez azonban még jobban megdöbentett.

A meszelés ugyanis nem tűnt frissnek, mint ahogy a friss mész szagát sem éreztem. Lehet, hogy az ajtónak ezt az alsó részét már sokkal korábban befalazták, talán engem magam is csak az élelem beadására szolgáló nyíláson át hurcoltak be cellámba, hogy néhány napi fogva tartás után feltett hasznomról lemondván végképp halálra ítéljenek? Nem lehet, hiszen csöbörlatrinámat mostanáig az ajtónak erre az alsó felére rögzítették, és nyilvánvalóan úgy kellett üríteniük, hogy a kifordított ajtószárnyról egyszerűen leakasztották, és üresre cserélték. Vagy ezt is csak képzelem, következtetem? Igaz, éppilyen egyszerűen be is nyúlhatott valaki a befalazott aljú felső fél ajtó nyílásán, kiemelhette a csöbröt, és helyére üreset állíthatott. Hiszen sohasem próbáltam elhúzni a helyéről árnyékszékemet, vélvén, hogy az úgyis mozdíthatatlan. Nem tudom, nem tudom, nem tudom.

Leültem a ládára, és megpróbáltam gondolkodni. Meg kell értenem fogva tartóim logikáját, hogy a magam helyzetét megérthessem. Nyilvánvaló, hogy valami fontos szerepet szántak nekem, hiszen anélkül, pusztán élvezetből nem fáradhattak volna annyit De Sade márkit megszégyenítő kínzásommal. „Gyilkoló gép”, ezt a kifejezést alkalmazta rám az angolul beszélő ismeretlen, bizonyára magas rangú katonaféle. Minden erejükkel arra törekedtek, hogy elmémből valamennyi eszmét, hitet, virtust, emléket és az önálló akaratnak minden szikráját maradéktalanul kiöljék. Én azonban titkon megőriztem nyelvemet, mely az egyetlen a világ valamennyi nyelve közül, amelyen jól kifejezhetem magam. Angolul, németül éppen csak dadogok, az itteniek megromlott hispániai beszédéből pedig szót is alig értek.

Ez pedig, úgy látszik, áthúzta a számításukat, elmém szunnyadó tartalmai magukat feltámasztván új életre kelnek, s mint ily módon magán uralkodni képes lény, fogva tartóim előtt minden fontosságomat elvesztettem. Másként szólva: fölszabadítottam, s ezáltal halálra ítéltettem.

A józanság és tiszta értelem, melyről eleddig csupán ábrándozni tudtam, egy csapásra áradt szét bennem, hogy még pokolibbá tegye helyzetemet. Újra és újra végig kellett gondolnom a körülményeket, melyek közé kerültem, és ennek végeztével szemernyivel sem láttam tisztábban, mint annak előtte. Hihetem-e, hogy rabtartóim pokoli aljassá-guktól hajtvá ítélték a legrettenetesebb kínhalálra? Az ember, a magábanvaló személy a legsötétebb gazságokra is képes lehet, ebben nem kételkedem. De hogy maga a *Szabad államok* hadseregének bármely titkos alakulata tegyen így, az elképzelhetetlen. Ha nem többet, de egy golyót a koponyámba joggal vártam volna, akármilyen előzményeket követően is.

Ekkor azonban sokkal rémítőbb gondolat villant át az agyamon. Meglehet, hogy a hadvezetés vagy a titkosszolgálat parancsnokai és a magam jelenlegi státusa között megszakadt avagy soha nem is volt összeköttetés. Lehetett ez a kísérlet egyetlen becs-vágyó ifjú tiszt gátlástalan magánakciója, aki most kudarcot vallván, semmit sem kíván jobban, mint hogy kudarcának koronatanúja a föld színéről eltöröltessék. De az is meg-történhetett, hogy az érettem felelős és dolgomat ismerő személyek áldozatául estek a hadviselés eme nemtelen nemének, és most valahol ellenségeik – kik ugyanakkor nékem még nem bajtársaim! – kezében az enyémhez hasonló sorban várják sorsuk beteljesülé-sét. Ha eme lehetőségek közül bármelyikkel komolyan számolnom kell, úgy életem az oztrák világcsavargó kezébe került, s aligha számíthatok sorsom jobbra fordulására.

Ha azonban csupán elkaparni igyekeztek itt, mint kutya a piszkát, úgy talán számí-tatok a félvér nőszemély jóindulatára, ki anyámként megmosdatott, s tiszta ruhát adott rám... hacsak ez a gesztus nem volt maga is az elevenen eltemetés szertartásának része.

Csakhoggy éppen a legfontosabb körülmény ismeretlen előttem; nevezetesen nem tudom, hogy miféle építményben vagyok elzárva. Erőd, kaszárnya vagy várbörtön biz-tosan nem lehet, mivel efféle intézmények a világnak ezen a részén ez ideig nem talál-tatnak. A csendőröket és katonákat jobbadán hirtelenében tákolt gerenda- vagy sártég-la építményekben helyezik el, a kevés kőből rakott erődítményben pedig aligha ülhet-nék ehhez fogható csendességben. Csizmadobogást, vezényszavakat, lövések hangját kellene hallanom. Vagy valamely távoli vidéken fekvő falunak erre a célra átalakított viskójában vagyok tehát, vagy a messze századokat uralt indiánusok ősi építményeinek egyikében. Utóbbi esetben sorsom az ő vérivó pogány istenségeik kezébe van letéve, s nincs miben reménykednem. A falakból azonban nem érzem áradni az effajta építmé-nyek százados leheletét, az állott levegő és a korhadó kő szagát. Vagyis ha helyesen következtetek, egy isten háta megetti falucska vagy majorság mellékes épületében kell lennem, s az efféle építményeket aligha rakták öles faragott kövekből, egymáshoz csiszolt lávakő tömbökből. Sártéglából rakott magános házikó egyik szobájában kell lennem tehát, melynek ablaka nincs, avagy betapasztották, midőn börtönömnek kijelölték, s melynek ajtaja egy másik szobára kell hogy nyíljon, mivel másként óhatatlanul valamely résen napfényt kellett volna beszűrődni látnom. Eltökéltem magamban, hogy ha a körmeimet kell csontig koptatnom, akkor is kijutok ebből a cellából, amit még életem-ben sírboltommá kívántak tenni fogva tartóim.

Energiával telten egyenesedtem fel ültömből, s persze megint nem számoltam valós erőmmel. Csaknem arcra buktam, s estemben a láda sarkával alaposan megkarcoltam

csuklóm és kézfejem. Ez azonban újabb ideát adott tervemhez. Ahogy fél térdre emelkedtem, szabad kezemmel megtapogattam a ládát, mely fenséges elhatározásomhoz szolgált trónusomul, s megmozgatván sarkait, tetejét könnyedén felnyithattam. Régi, valamiféle vegyszerrel egykor átítatott s rég merevre száradt rongyokat vagy inkább bőroket találtam a fenekén. Eszembe villant: öreg cselédünk tisztította volt effélével a családi ezüstműt, mikor még gyermek valék. Afféle eszcájtartó ládafiában kutakodtam tehát, s ez a korábbiaknál is jobban felvillanyozott. Alaposan végigtapogattam a láda fenekét és oldalait, és, ahogy gondoltam, csakugyan kitapinthattam a láda zárópereme alatt egy tekintélyes vastagságú szeg ujjnyira kiálló hegyét. Ha ezt a holmit megkaparinthatnám valamiképp, már szerszámom lenne a falbontáshoz. A láda azonban olyan kemény fából készítettett, hogy, amint tapintván érzékelhettem, körmömmel felületesen karcolni is képtelen voltam. Lehajtottam tehát a tetőt, s megjegyezve a szög helyét jobb időkre, fekhelyemhez botorkáltam, végigvágódtam rajta, s holtra fáradtan nyomott el az álom.

Kinyitottam a szemem. Kinyitottam, és erővel nyitva tartottam egy darabig. Ha csak a legcsekélyebb fény szűrődne cellámba, lehetetlen volna azt meg nem pillantanom. Hiszen miként a bagoly, az ember is hozzászoktathatja szemét az éjszakához. Emlékszem... Mintha villámcsapás futna végig idegeimen, úgy képeződik meg előttem a jelenet: örposzton állok éjszaka, egy kisdud magaslát oldalában. Tüzet nem gyűjthatánk, mert ellenséges mozgások lehetnek az átellenes hegyoldalban, s pipára gyűjtani is csak takarásban engedtetett. Magam nem éltem vele, csak jártattam a szemem a patak mentén udvarosodó tisztáson, s néha végigkövettem a gyenge holdfényben a csapást, melyen felderítő mozoghatott. Hátamat egy különös sziklaformának vetettem, amit a helybeliek *kaptárkünek* neveznek, s ami a történettől oly különös kúp alakot nyert a lábánál meggyűlt emberfejnyi-deréknyi görgeteg között, hogy azt a természet munkájának hinni alig is lehetett. A kő oldalába mindenfelől kisdud fülkéket metszettek az erre járók, a maguk együgyű módján, mert éppen kedvük s idejük adódott, vagy hogy – miként a név sugallja – nádból-szalmából sodrott s kötött kaptároknak méheiket a tisztás virágaiban legeltessék. Láttam magam, ahogy mundérban állok ott, zsinóros kabátban, karddal, és ebben a pillanatban, miként a jégtorlaszt lebíró folyóár, eláradt bennem múltam s kilétem ismerése, együtt a magam ábrázatának emlékével, ahogyan azt borotválkozás-kor oly sokszor szemlélhettem. Úgy ültem ott, mint aki lázrohamból ébred.

Ez az ébredés azonban egyebet is hozott, nem csak az eszmélet örömét. Hozott éhséget, szomjúságot s egyéb kínzó ingert is, hiszen ki tudja, mióta nem végezhettem szükségemet. Micsoda perverz képtelenség, hogy nem csak éhség és szomjúság kínjai közt ítélték halálra, de önnön mocskomban kell agóniámat végigszenvednem. Miféle pokoli aljasság ez! Arcomat kezembe tettem, de derekamhoz bilincselte jobbam hiába rándult, csak a fájdalom hasított bilincstől zúzott és horzsolts csuklómba. Ez észre térített, és elhatároztam, hogy legalább egy macska emberségénél nem adom alább. Felálltam, a láda mellett a földre ereszkedtem, hanyatt fordultam, és bilincsem karikájával kaparni kezdtem a döngölt agyagpadlót. Ahogy egy maroknyi por összegyűlt, azt a fal mellé söpörtem, és ezt a műveletet ismételttem mindaddig, míg jó három-négy maroknyit fölhalmozhattam. Akkor a sarokig tapogatóztam, nagy nehezen elővettem szerszámomat, vizeletemet óvatosan a gerenda mellé csorgattam, vártam keveset, míg némiképp a földre szívódik, majd eltakartam az összekapart porral. Egyelőre nem éreztem húgyszagot. Leültem a ládára, és megpróbáltam úrrá lenni felindultságomon. A megerőltető

mozgás során jócskán megizzadtam, és ezt nem engedhettem meg magamnak. Fogalmam sem volt, hogy mennyi idő telik el két alvás között, és persze azt még kevésbé tudtam, hogy mennyi időt töltök alvással; az azonban biztos, hogy ez már a második periódusom volt, amikor nem ihattam. Hátrahajtott fejfel igyekeztem mélyeket lélegezni, majd megnyálaztam ajkam, és az orromon szívtam be a levegőt, hogy szám szárazságán enyhítek. Aztán folytattam a láda átkutatását.

Sorra kiszedegettem a rongyokat és szarvasbőrdarabokat, és a combomra téve kismítottam őket, majd megpróbáltam alaposan körbetapogatni a deszkákat, hátha találok valami könnyebben kifeszíthető szöveget vagy vasalást. Nem volt igazán gondos asztalos munkája, bútordarabnak sem nevezhetnék, inkább csak irombán összerótt tákolmány volt ez, de akárki készítette is, a szögeket úgy beleverte, hogy azokat szerszám nélkül ki nem mozdíthattam a helyükből. Ezzel szemben a láda fenékdeszkái között ujjam valami fémet tapintott, és két körmöm feláldozásával sikerült is kiemelnem egy hegyes, vékony vasdarabot, ami alighanem egy pecsenyevilla letört szára lehetett. Azonnal munkába is vettem, és bár rövidebb volt a kelletnél, mégis egy darabon sikerült kifejtenem a sárhabarcot a nyers agyagtéglák közül. Érezhetően durva, zúzott kukoricaszárral és törekkel összedolgozott agyagból vethették a vályogtéglát, és hígított agyaggal megkenve ragasztották össze őket, de ez a sármáz nem alkotott önálló réteget, mint az égetett téglák között a habarc, éppen ezért remény sem látszott arra, hogy a gyenge és vékony villaággal benyúlva a téglákat egymástól elválaszthatom. Alig remélhettem többet annál, hogy az ily módon lehetőleg kifugázott falat valami súlyos eszközzel, amit talán a lábából próbálhatok kialakítani, döngetve áttöröm.

Ez azonban újabb problémát vetett fel. Mert ha csakugyan a magános, elhagyott ház elméletét fogadom el, akkor persze nyugodtan csinálhatok, amit akarok. De hihető lenne, hogy az ellenséges titkosszolgálat, mely ez ismeretlen akcióra történt felkészítésembe hónapokat ölt, és felvonultatta az emberi aljasság minden fortélyát, most egyszerre itt hagy, mint egy megunt kavicsot a gyermek, kit egy rebbenő pillangó új játékra csábít, s még elhajtani is restell? Nem hihetőbb, hogy legalább néhány garas fejében figyelteti a házat egy iszákos lókötővel, aki lármás munkálkodásomról jelentést tenni újabb krajcárok reményében aligha késlekedik? Ezt alaposabban meg kellett gondolnom.

Először is: valami eszközt kell készítenem, hogy legalább egy részeg csibéssel szemben megvéddhessem magam. Aztán meg kell szabadulnom bilincseimtől. Végül be kell fejeznem cellám felmérését, amit az ajtó befalazásakor félbehagytam, hiszen lehet, hogy a kitörésnek kedvezőbb lehetőségére bukkanak. Ki tudja, talán akad egy másik ajtó vagy betapasztott ablak, melyet menekülésemben egyszerűbben használhatok. De mindezekelőtt a villahegyből kellett valami fegyverfélét készítenem, s jobbjomat ebből a lehetetlen helyzetből megszabadítanom. A csuklómra vert pánt szorosabb volt annál, hogy szétfeszíthettem volna; a ráfogott karika azonban alkalmi tákolmánynak tűnt, melyet talán valamely szabadságolt bika orrából mentett a szerszámos stelázsra az efféle lomok helybéli kedvelője. A villahegyet olyan mélyen beékeltem fekhelyem deszkája és lába közé, amennyire csak tudtam, majd mellé kuporodva a karikát felfűztem rá, és megpróbáltam jobbjommal ellene tartva belefeszíteni. Kipattant belőle. Visszaálltam, és újból próbálkoztam. Ismét kipattant. Meg nem mondhatom, hányszor kíséreltem meg a dolgot, míg végre priccsem deszkájából kitört egy darab, a villahegy kipattant, és pengve vágódott a falnak, még az irányt sem tudtam megmondani, hogy hol. Ruhám a verítéktől lucskosan lógott rajtam, nyelvem szájpaddlásomra tapadt a szomjúságtól, és a kimerültségtől minden tagom remegett. Le kellett kuporodnom, mert az éhség hirtelen

görcsbe rántotta a gyomrom. Könnyeztem a kétségbeeséstől. Aztán, ahogy felegyenesedtem volna, a derekamra vert karika ülepemre feszült, és ahogy ingerülten lefelé rántottam, egyszerűen leesett rólam. Elég volt kilépnem belőle, és jobbom voltaképpen szabad volt, nem tekintve a kellemetlenséget, hogy méretes vaskarika himbálódzott a csuklómon. Ettől azonban már könnyen megszabadulhattam, elég volt az ágydeszka repedése alá szorítanom a kisebb láncszemet, és a derekamról lekerült karikát vagy kétszer megtekernem: a gyenge láncszem megnyílt egy kissé, és lehúzhattam róla előbb a vaskarikát, majd a kézbilincsemre hegesztett láncszemet is megszabadítottam tőle. Eufóriám azonban nem tartott soká. A fáradtságtól szinte eszméletemet veszítve hevertem fekhelyemre, hogy pihenjek egy keveset. De néhány perc alatt elnyomott az álom.

Kinyitottam a szemem. Aztán lehunytam. Jeges rémület áradt el bennem. Egy ismeretlen ember feküdt mellettem, aki valószínűleg halott volt. Jéghideg karja közvetlenül a testem mellett feküdt, egészen az oldalamhoz nyomódott. Alighanem erre ébredtem fel. Rémülten igyekeztem odébb húzódní, de a kar élettelenül vonszolódott utánam. Ahogy odakaptam, és bal kezemmel végigtapogattam az oldalam, lassan rájöttem, hogy mi is történt. Jobb karom, mely napok vagy talán hetek óta hátam mögé bilincselvén előbb elzsibbadt, majd kegyetlen, lüktető fájdalommal kínozott, s végre hozzáidomult ehhez a kényszertartáshoz, megszabadulván, zsibbadt izmokkal nem tarthatta meg a saját terhét, és most ebben a helyzetben vált teljesen érzés nélkülivé, hogy végül mint idegen hevert törzsem mellett a fekhely deszkáin. Hosszan kellett dörszölgötnem, bal kezemmel emelgetnem és mindenhogyan mozgatnom, míg a vér és az érzés belé visszatért, és ezernyi tű döfködését éreztem minden ízében. Könnyem folyt a fájdalomtól és a saját ostobaságom fölött érzett keserű, hangtalan kacagástól.

Mikor végre ismét cselekvő emberré lettem, úgy döntöttem, hogy folytatom tervem teljesítését. Hallottam, ahogy villahegyem a feszegetés folytán a falnak vágódott és arról lepattant. Úgy számoltam, hogy egy ölnyinél távolabb a faltól nem verődhetett. Ezt kell elsősorban megelélnem, mert a derekamról lekerült abroncsot szerszámmá tenni sem időm, sem erőm nem maradt. Ezt a szűrőeszközt kell valami nyélbe ügyeskednem, míg cellám tapogatózó felderítését is véghezviszem, s aztán a kivezető utat valamiképpen megkeresem, mert ebben az állapotban egy napnál tovább aligha húzom ki cselekvésre készen. Ha ezt a határt túllépelem, vár rám vagy másfél napi agónia, s aztán már a mentesség is hiábavaló. Menthetetlenül szomjan kell elveszнем.

Felálltam, bokabilincsem engedte léptekkel a ládához tipegtem, majd bal kezemmel a falat érintve továbblépkedtem a fal mentén. Alig egy ölnyre megtaláltam a gerendát, melyet már első felderítő utam idején is kitapogattam, s futtában jobbra fordulva végighaladtam az üres fal mentén. A sarokban megtapogattam a gerendát, melytől első felderitésemkor átlósan a fekhelyemhez visszatértem. Legnagyobb csodálkozásomra most nem éreztem rajta azt a balszamos olajillatot, mely akkor a benyomások özönét szabadította fel elmémben. Ehelyett valami egészen más szag csapta meg az orrom: az állott húg szaga. Nem értettem. Csupán egyszer vizeltem a cella agyagpadlójára, s azt is porral szórtam be, ráadásul az átelleni sarokban. Valamely szerencsétlen elődöm nyomát találtam volna meg? Nehezen hihetem, hiszen ha jóval korábbi maradványt leltem volna meg, ennek bűze a helyiség levegőjét egészen átjárta volna, s efféle hál' istennek, mert erre igen kényes vagyok, eleddig nem éreztem. Továbbtapogattam tehát, és kezem függőleges gerendafélébe ütközött, de ez nem a fal előtt állt, mint amilyent a sarokban tapinthatam, hanem alig tenyérynire emelkedett ki a fal felületéből. Ahogy

tapogatni kezdtem, rövidesen a tetejét is elértem, ahol vízszintes gerendában folytatódott, és amint a kezemmel ezt a felső peremet követni igyekeztem, belebotlottam valamibe. Leengedtem a kezemet, és ezt a valamit, ami lábam elé került, igyekeztem megtapintani, de alig hajoltam fölé, máris azonosítottam mint a bűdösség forrását. A csöbör-latrina került kezem alá. De hogy kerülhetett ez ide? S ebben a pillanatban megértettem, hogy egy ajtó előtt állok, mely ajtó szegről szegre mása annak a szemköztiinek, melynek befalaztatása annyi kínomat okozta. Éledő reménnyel nyúltam hát odébb, s csakugyan, az élelembeadó polcnak tükörképét is éppen ott találtam, ahol a másik ajtón elvesztettem. Felkaptam a teli vizeskancsót, s csukladozva, fülva, magamat leöntve hajtottam fel a felét legalább, oly hirtelen, hogy kevés híján gyomrom alig hogy ki nem adta azt magából. A kancsó mellett fatálat, azon ételmet találtam, s a földön, amint rátapostam, megleltem előző napi cipómnak a nedves földön megdohosodott, penészes maradványait. Miféle pokoli játék ez?, kértem magamtól, s egyszerre meglódult velem a világ. Kezemben a frissebb kukoricásütemény jókora darabjával, hátat fordítván az ajtónak, visszakerültem priccsemhez, lerogytam, s ott ízetlenül rágódván majd' eszemet veszthe kuporogtam, remegve s szinte érzéketlenül. Megértettem, hogy azon a napon, amikor cellám felderítésére indultam, de csak két fal mentén haladtam végig, s a második sarokból ágyamhoz vágtam át, fejjel ellenkező irányban feküdtem le, mint azt megelőzően. Amikor aztán, mint korábban is, felkeltem, és arra indultam, amerre az ajtót sejtettem, valójában a szemközti falnak fordultam, melyen még ideszállítatásom előtt jóval ablak nyílhatott, s azt fogadásom hírére vályoggal betapasztották. Annak párkányát véltem élelembeadó polcnak, keretét ajtófélfának. Ostobaságom annyira lesújtott, hogy enni is csak apró falatokban tudtam, s könnyeimet törölgettem két harapás között. Kevés híja volt, hogy szomjan vesszek egy cellában, melynek széle s hossza öt-hat derekabb lépésnél aligha lehetett több, s melyben nekem, egykori felderítő katonának, sikerült csaknem végzetesen eltévednem.

Az ajtóhoz botorkáltam, egy darab sajtot, valami gyümölcsöt s a vizeskancsót magamhoz véve visszabotorkáltam fekhelyemhez, s lassacskán, a falatot egy-egy korty vízzel leöblítve, derekasan belakmároztam. Minden szörnyűség ellenére egyfajta gyöngédség fogott el rabtartóim iránt, akiket magamban ezerszer vádoltam már barbársággal és szadizmussal, s akik, íme, mégis gondoskodnak ellátásomról, jóllehet hasznomat immár aligha veszik, hiszen nem sikerült rideg és akarattalan gépezetté változtatniuk; mérhetetlen szenvedéseim s az ő erőfeszítéseik minden haszon nélkül valók maradtak. Igaz, annyit még megtettem, hogy az abroncsot, melytől sikerült megszabadulnom, a ládába rejtettem. Közben ráléptem valamire, amiben az elpattant villahegyet sejtettem. Ingerülten rúgtam a falhoz. A dolgok fontossága megváltozott. Ostobaságomból fakadt nagybőjtöm megtanított becsülni mindazt, amit kapok. Eme falak között biztonságban voltam. Őrült gondolatnak tűnt egy csapásra ennek a biztonságnak a letéteményeseire bármennyire is kezdetleges fegyvert foghatni. Szabadságom lehetőségének távlata összezsugorodott, s egyszerre belátható haszon nélkül való vállalkozásként tűnt fel sötétben magába pillantó szemem előtt. Persze, egyszer majd ki kell törnöm innen, és ennek a kitörésnek a helye alighanem az lesz majd, ahol immár történelmi korokkal túlhaladottnak tűnő napokkal ezelőtt kezdetleges kaparászásba kezdtem, s komolyan hittem, hogy kijutnom innen reménnyel kecsegtető vállalkozás. A kancsót és a maradékot visszahelyeztem az ajtóba illesztett polcra, és nagy csendességgel nyugovóra tértem. Csak azért keltem még fel, hogy a ládából előkerült egyik bőrdarabot az immár ismét feltalált faoszlop illatos olajával átítassam. Ettől kezdve lefekvéskor ezt a kis illat-

csomagot hagytam kézközelben, hogy ha nehezen alszom el, ebből meríthessek hozzá kedvet és ihletet. Hogy az illat jelölte úton álmomban abban a világban vendégeskedhessem, melyről már rég nem tudtam, hogy valódi múltam-e avagy csupán álomvilág. Én mindenestre az előbbi feltevést akartam ténynek látni, és ha akartam, tudtam is. Az ébrenléten kívül nem állott előttem egyéb akadály. Vitézül aludtam tépett lobogók alatt.

Napok, de talán hetek is teltek ebben az állapotban. Úgy álmodtam, mintha az lenne életem igazi tartalma, s ily módon elmém lassanként újra építette tegnapi után tegnapelőttiéit is. Azon vettem észre magam, hogy verítékben fürödvé riadok fel, mert álmomban elfeledtem a memoritert Vergilből, avagy tanárommal szemközt állva bele-sültem valamely latin ige ragozásába. S a harctér emlékei közül is kevésbé diadalmas napok képei elevenedtek meg, mintegy kiegészítendő a korábbiakat. Ekkor már azt is tudtam, hogy ki vagyok, és hogyan kerültem a világnak ebbe a zugába, de hogy micso-da balsors kevert abba a helyzetbe, hogy amaz államalakulat ellen, melyet a világon egyedül élhetőnek gondolok, vezettem – igaz, védekezvén – ennek a nagy kalapos országnak a szabadcsapatait. Félébren ettem, és félálomban tanultam önmagam.

Arra lettem figyelmes, hogy egyszer, amikor az ajtóhoz tapogatóztam, és ott újabb ellátmányomat kerestem, üresen találtam a tálcát. Egy pillanatra megint pánikba estem, de aztán elgondolkodtam: lehet, hogy ébrenlétem és alvásom ciklusai immár felüknél is rövidebb időtartamra zsugorodtak? Visszaültem fekhelyemre, de vigyáztam, hogy ne aludjak el. Sokáig várakoztam, bár hogy meddig, arról elvesztett időérzésem már nem tájékoztathatott. Talán egy jó óráig tartott. Ekkor olyan hangot hallottam, mint mikor egy kendővel papírlapot simítanak.

Hirtelen az ajtónál termettem, és csakugyan új tálca állt a polcon, újabb ételporcióval és vizeskancsóval. Hihetetlen, hogy még erre is ekkora figyelmet fordítottak! A parancs úgy szólhatott, hogy csendnek kell lennie körülöttem; legalábbis valami ilyesmit vettem ki fogva tartóim szavaiból. De hogy ez a csend ekkora kell legyen, ezen bámulnom kellett.

Más baj is volt. Erre akkor jöttem rá, amikor le kellett hajolnom valamiért, és valami idegen anyag gyűrődött combom és mellem közé. Megtapogattam, és döbenten kellett ráeszmélnem, hogy hasam hurkás hájat eresztett a bőséges tápláléktól és a mozgásszegény életmódtól. Elhatároztam, hogy edzeni fogom magam. Néhányszor meg is emelgettem a lábam, aminek jutalmául belső combizmom egész hosszában görcsbe rándult, s a piccs körül ugrálva, megint s megint orra bukva, guggon rugódozva s megint elfekve alig tudtam visszanyerni uralmamát lábam felett. Ez azután torna volt csakugyan, patkzott rólam a faggyas veríték. Mikor megpihentem kissé, fel is áldoztam kancsónyi vizem felét, s úgy-ahogy megmostam felsőtestem és némely egyéb fertályaimat, mert amaz egyetlen eset óta nem vettem észre, hogy álmomban megfürösztöttek volna. Szerencsémre, mert alighanem frissen vert vasakban ocsúdnék, jóllehet tán illatosan. Márpedig ennek előbb-utóbb be kell következnie. Úgy sejtettem, hogy testem érzéketlenségét valamely mákonynak élelmembe vagy vízembe keverésével érhetik el, s így elsősorban erre kell ügyelnem. Alig hiszem, hogy teljességgel íz és szag nélküli szereik lennének; úgy tapasztaltam, hogy az efféle hatású patikaszerek javarészt kesernyések egy kissé. Ez tehát ettől fogva első dolgom maradt minden újabb ételadag beadásakor, s megnyugodva maradtam napra nap nehezebb szagomban, de szabadon mozgó kézzel.

Egy napon aztán újra a kezembe került a romantikus idők rekvizituma, a törött villahegy. Inkább időtöltésül, mint komoly szerszám gyanánt, levetett vasam peremén hengeresre csiszoltam fekhelyem korábban kitörött darabját, s abba mint nyélbe fog-

laltam a gyenge vasdarabot. Elég silány alkotmány lett belőle, mely inkább hasonlított a suszterárhoz, mint valami szűrő- vagy faragóeszközhöz, de megvolt, s ha már megvolt, a használatával is elszórakoztam. Kapargattam azt a befalazott nyílást, melyet ajtónak hittem valaha, s ami bizonyára ablak lehetett. Be kellett látnom, hogy a kőkeményre szikkadt és szálmával-töredékekkel erősített téglák között kikapargatni reménytelen vállalkozás. Úgy egybecementálódtak ezek a sárbuckák, hogy semmiféle hézagot köztük kapirgálással fellelni és megtisztítani nem volt lehetséges. Az egyetlen remény az maradt, hogy az ablakkeret mentén egészében faragom körül a falazatot, előbb egyenes hézagot képezve, s azt később ferdére csiszolgotam, hogy egészében szabadítsam meg tőle ezt a szabadba vezető egyetlen lehetséges kijáratot. Am mindezt, bár unottan kapargattam a vályogot, s annak kiporlott darabkáival kétujjnyi vastagon megtöltöttem a ládát, így rejtve esetleges bepillantó szem s a magam botló lába elől egyaránt, mindez csupán gépileg folytatott időöltés volt, s nem a magam megszabadítására tett erőfeszítés.

Alapjában véve nem volt semmi nagyobb bajom, és rövidesen újabb könnyebbség adódott: hegyes szerszámmal addig-addig piszkálgattam lábbillincsem zárát, míg egyszer csak felpattant, s egyik lábam megszabadult. Így aztán, hogy a másik bokámra gyűrűzve vonszolhattam a két láncszem közé vert távtartó vasrudat s azon levettem, nyitott bilincskarikámat, végképp pokolian kényelmetlen járás esett. Nem nyugodtam tehát, míg a másik lábamról is le nem feszegettem. Így, immár basai kényelemben terpeszkedvén, miként az ő istenétől igen kegyelt vakondok, nagy meglepődésben híztam és bődösködtem, s talán teszem ezt tovább örök időkre, ha ebben külső és belső változások meg nem zavarnak. Előbb csak egyszer-egyszer, később mind gyakrabban kellett tapasztalnom, hogy a darab kukoricalepény mellől hol ez, hol az, hol minden egyéb elmaradozott, vagyis ellátásom kezdett silányodni, s nékem való felszolgálásában is mind több gondatlanságot találtam. Ezt érzékelvén nőttön nőtt bennem a bizonytalan ingerültség. Hiszen rabtartóim személyemnek semmi hasznát sem vehették, ezt jól tudtam. De tudhatták-e ők? Semmiképpen! Ha tehát úgy találok, hogy ellátásommal kevesebbet törődnek, az a vállalkozás egészének bizonytalanná váltát vagy egyenesen kudarcát festette elém.

Másfelől pedig az is kikezdte feszült idegeimet, hogy emlékezetemben kezdtek meglevenedni azok a jelenetek is, melyek kínzásaimról raktározódtak. Mind gyakrabban ébredtem kiáltozva s verítékben fürödve, immáron nem holmi félresikerült latin fordítás miatt sápadozva. Szám íze mind keserűbbé vált, ha olykor már ébren is megkísértett felidézhetni a fájdalomserzés és megalázás változatos módozatait, melyek bevetésével magam ismeretét, emlékezetemet, nyelvemet és erkölceimet vélem feledtetni akarták. Maguknál a tortúra egyes stádiumainál mindig megálltam. Ezeknek konkrét tudására már nem volt szükségem, sőt úgy éreztem, hogy többet érek, ha mindezt teljességgel kivettem emlékeim birodalmából. Persze ahogy ezt elhatároztam, egyre-másra bukkantak fel azok a képek, melyektől most már holtom napjáig nem szabadulhatok. Hányszor ébredtem fuldokolva, mert újra álmodtam, hogy hordóba zárnak, és azt lassan megtöltik langyos vízzel. Mind hosszabb és hosszabb ideig kellett ezt elszenvednem és küzdenem a kiszabadulásért, mert ha apatikusan túrtem, hogy tegyenek velem, amit akarnak, csakugyan hagyták megtelni a hordót, s csak amikor félholtan, vízzel telt orral-szájjal inkább haldokolva rángtam, mint kapálóztam, akkor nyitottak csapot a hordó oldalán. S ha legalább valamely titkot akartak volna kiszedni belőlem! Úgy összeszorított szájjal meghalok, nyugodtan, s magamat Istennek ajánlva, tartva eskümet. Őket azonban semmi sem érdekelt, s azt akarták, hogy magam is ebbe az állapotba süllyedvén, nékik

engedelmes eszközük, önérzés nélküli gépezetük legyenek. Őljem, akire rámutatnak, szolgálgjam, akit parancsolómmá tesznek, s ha dolgom végeztem, takarodjak, akár a föld színéről is, ha kedvük tartja. Csak hát ez nem sikerülhetett. Nem a szerencsét hajszolván keveredtem ebbe a rútul festői országba, hanem mert bajtársaim mellett volt a helyem, s ők itt látták meg a visszatérés reménye nélkül elhagyott hazájuk hasonmását. Itt látták meg azt a férfiút, ki legmélyebben gyűlölt ellenségünk nevét viseli, s így ennek lebírása képezte céljukat, nem a vonzalom az ellene küzdőkhez. Józan értelmünk máshová vitt volna pedig.

Nem tudom, végül is mi indított arra, hogy állapotommal torkig legyenek. Az egyre rosszabb keletlen tengerilángos az étvágyamat elvette ugyan, de ha kétannyi lett volna is, jóllaktni az sem tudott volna. Eszméletem visszatérével egyre nehezebben viseltem a világtól való elszakítottságot is, a bezártságot és a napfény hiányát. Egy napon azonban arra ébredtem, hogy érzékelésem nem olyan, mint korábban. Ahogy a szemem kinyitottam, mintha valami sápadt derengés járta volna át cellám szuroksötétjét. Sokszori pillogással, szemem el-, majd ki- s kitakarásával látni kezdtem, és ennek oka nem valamely fiziológiai csodatett volt, hanem meggyőződés nélkül, gépileg tett, mégis némi eredményhez vezető kapargálásom a befalazott ablaknyílás vályogtéglaín. A levegőbe írva mintha fényből vont fonál látszott volna, mely az aprócska lyuktól, hol nyilván még ez éjjel sikerült átböknöm a falazatot, az ajtótól nem messze, a szemközi falhoz vonatott. Ennek fényénél immár széltét-hosszát kivehettem. S ahogy így megkövülve bámultam, mint holtak hitt kedvesére az ifjú, a természeti fénynek erre a jelenésére, mintegy varázsütésre elfordult az ajtón oly hangtalanul járó tálalórekesz, s megjelent rajta ellátmányom, a szokott kukoricalepény, illatából ítélve ezúttal frissen, tán olajjal vagy vajjal kereszelve, s mellette valami gyümölcs, melyet látásból sem ismertem, nemhogy a nevét tudtam volna. Röviddel ezután, erőltetve szememet, látni véltem, hogy csöbör-latrínám is az ajtó megnyílt fertályán, ezúttal alul kivonatik, s cserébe más tűnik fel annak helyén. Nem a végsőkön túli levertség, a koszt minősége miatt érzett elégedetlenség vagy bezárt állapotom tarthatatlanságának az eddigieknél erősebb érzékelése s eszméletemen vett ereje volt hát az utolsó csepp a pohárban, hanem ez a semmi fényecske, mely szememet az örökös sötét után látni tanította. Nem is azt kell mondanom, hogy elhatároztam a szökést; a tennivalók miként tőlem független tények járták át elmémet, s nekem többé nem az elhatározással, csupán a részletek meggondolásával volt gondolnivalóm.

Egy jó óra hosszat ültem fekhelyemen azután, hogy őreim mozgását tapasztaltam. Azután előkerestem a vasabroncsot, melyet derekamról sikerült volt eltávolítanom, ezt a karikát a priccs szélső deszkája alá feszítettem, majd felálltam az ágy tetejére, és nekifeszülve húzni, mozgatni kezdtem a vasat.

Nem tartott soká, hogy a lécs megmozduljon, és onnan kezdve már gyerekjáték volt a szöggel együtt kihúzni helyéből, s majd egészen lefeszítenem. Ezután ezzel mint emelőlvel mozgattam ki a helyéből egész fekhelyemet, hogy kiszártatva oldalára dűtsem. De ha eddig könnyen ment is, annál nehezebb lett a folytatás: elsatnyult, megereszkedett izmaimon úrrá léve, a vállamra venni az egész alkotmányt. Végül a falhoz rángatva, orrára billentve s a ládára táncoltatva tudtam a földtől elszakítani s kiszártatva a hátamra dönteni. Majdhogy össze nem rogytam alatta, pedig egykori málhazsákom ennek súlyát vastagon fölülhaladta. Azt terveztem, hogy ezzel az eszközzel, mint eleink az ostromló faltörő kossal, addig döngetem a meggyengített falazatot, míg legalább egy darabkáját ki nem fordíthatom, s akkor aztán lehető fürgeséggel szétbontom azt, és magamat innen kijuttatom. Megragadtam tehát erősen a derekamnál a priccs lábait,

fejemet lesunytam, és nekirohantam a falazatnak. Persze hogy levert a lábamról, de azt is éreztem, hogy munkám nem volt hiábavaló. Ismét felálltam tehát, de most nem rohanvást próbálkoztam, csupán nekivettem a deszkák végét a tégláknak, s nekifeszülve nyomni kezdtem. A vályogsor úgy hullott alá, mintha éppen csak odatámasztva állt volna odáig. És úgy is volt. Tenyérynél nem rakták szélesebbre, tudván, hogy bevül az a falnál szemernyivel gyengébbnek sem mutatja majd magát. A teljes szélességében megnyílt ablakon át úgy omlott be a fény, mint eleven lángsugár. Felordítottam kínomban, s karommal védve szemem, a földre vettem magam. Már az is roppant időbe telt, míg szemhéjamat szorosan összezárva tűrhettem a fényességet. Aztán szorosan a fal takarásában és karommal fedezve, a földre meresztettem tekintetem, és így szoktattam tovább. Egy óra múltán már a nap is érzékelhetően lejjebb gördült az égen, s ezt az enyhébb fényt lassan megtanultam elviselni. Először oly hosszú idő után egy pillantást vettem az ablakon át a külvilágra. Szemközt egy romba dőlt kalyiba falai meredtek, tető nélkül, kívül-belül satnya lombú, göcsörtös fák nőttek. Talán valami akácféle. Sárgán és lilán égett a táj, szemhéjam megduzzadt, s szemem a szállongó portól és a szokatlan fénytől máris begyulladt kissé. Fekhelyem se kint, se bent, az ablaknyílásba ékelődve billegett. Taszítottam rajta, majd ahogy kicsúszott, végét megtartván elfordítottam, hogy lábai felfelé meredjenek, s azokon, mint valami grádicson, a külvilágba léptem.

A ház előtt és mögött elvadult ösvény kanyargott. Mintha álmomban tenném, megindultam rajta, és rövidesen házak vagy inkább gazdasági épületek között találtam magam. Rémülten húzódtam a falhoz, amikor lépteket hallottam a hátam mögött, de az illető ügyet sem vetett rám. Mikor már elhagyott, utána kiáltottam. Meg sem fordulva legyintett felém, és befordult egy kapun. Odabentről marhák dobogása hallatszott.

Ahogy kiértem az épületek takarásából, tágas, szabálytalan kör alakú térre jutottam. A szokatlan erőfeszítésnek éppúgy, mint a látvány okozta sokknak, szerepe volt abban, hogy meg kellett kapaszkodnom egy farakásban. A téren emberek jöttek-mentek. Ahogy közelebb ért valaki, megint megpróbálkoztam a beszéddel. Mindhiába. Az atyafi kivilantotta ritkán álló fogait, és tenyérrrel a homlokomra ütött. Megértettem, hogy holtrészegnek gondol. Aztán olyan érzésem támadt, mint amikor a fény sugarat megpillantottam. A tér túloldalán egy alacsony, talán fiatal félvér nő állt, és engem nézett; de szempárban ennyi indulatot és félelmet, sunyi bújhatnékot és kihívó arroganciát egyszerre még sohasem láttam. Kinyújtott karral, eszemet veszelve, tagolatlan ordítózással indultam felé, és láttam, hogy gyors pillantást vet jobbra-balra, de nem menekül, nem is támad, sőt megint a szemembe néz, ugyanúgy, mint korábban. Így várt mozdulatlanul, míg valahonnan egy nagydarab, sűrű bajszú, fekete férfi került elé, aki vállán átvetve töltényöveket viselt, és a mellén keresztbe vont szíjjal puskát hordott a hátán. Előbb ki akartam kerülni, aztán félretoltam volna, ha tudom. Ő azonban előttem állt, és az arcomba bámult. Próbáltam megmagyarázni, hogy eressen, mert beszélnem kell ezzel a nővel, de megdöbbenve kellett tapasztalnom, hogy számból állati makogás tör elő. Nem tudtam beszélni többé. Még próbálkoztam egy darabig, de amikor a kezem felemeltem, hogy legalább gesztusokkal fejezzem ki magam, egyetlen erőteljes mozdulattal hanyatt a porba lökött. Eredj vissza, ahonnan jöttél!, mordult rám, és bár nem értettem, hogy mit mond, a lényegét kikövetkeztettem. Nem, barátom!, mondtam volna, ha beszélni tudok, de legalább makogtam a csizmái előtt. Én oda akarok menni, ahol céljaimat megtalálom. Feltápáskodtam, mire ő komótosan levette a hátáról a puskáját, és a csövét az arcomnak fordította.

– Te állat! – ordítottam, vagy ordítottam volna, ha beszélni tudok. – Te állat, én azért jöttem ide tengereken és szárazföldeken át, hogy a te szaros szabadságodért harcoljak! Hogy veled együtt győzzek a koronás gazember fölött! – Ő azonban rezzenetlenül tartotta a puskát, és a csövével intett: Eredj!

Nagy nehezen megfordultam, és tántorogva megindultam visszafelé. Hátra-hátra néztem, és láttam, hogy a puskacső továbbra is a fejemre irányul, míg gazdája fél kézzel vékony szivart vesz elő a zsebéből, és a szájába teszi.

A piccsen felfelé mászni könnyebb volt, mint lefelé. Bebukfenceztem cellámba, és egy percre megpihentem a földön. Aztán gyorsan munkához láttam. A ládából elővettem egy bőrdarabot, nyeles villahegyemmel addig kínlódtam, míg egy szalagfélét sikerült lemetélnem belőle. Egy másik darabot, nagyjából négyszögletest, a vizeskancsó tetejére simítottam, és rákötöttem a szalaggal. Egy hosszabb vászoncsík két végét összekötöttem, és abból afféle általvetőt rögtönöztem. Egy kisebb, háromszög alakú vásznat az emelőként használt lécre kötöttem, de le is vettem róla, és elraktam a vizeskancsó mellé. A tálcáról elvettem a lepényt és a gyümölcsöt, és ezeket is elcsomagoltam. Körbepillantottam, de nem láttam mást, amire szükségem volt. Rögtönzött tarisznyámat átvetettem a vállamon, és kimásztam az ablakon. A férfi a legközelebbi épület falának támaszkodva szivarozott, puskáját már a vállára akasztotta.

Hátat fordítottam neki. Észak felé indultam, ahol egyszer majd talán találkozhatom kínzóimmal. Ahol őket találok, ott az otthonom.

1990; 2007

Petrik Iván

EMLÉKEIM AZ URALKODÓ IFJÚKORÁRÓL

(man at work)

addingham nesfield ikley otley
a folyó mentén délkelet felé ó a wharfe
könnyű lesz elfelejteni szelíd sodrását
holnap ha szerencsénk lesz

délnek fordulunk és nem fogok emlékezni
mint a király alkoholtól megduzzadt
szoborszürke arcára amelyet rózsafüzéreként
kőrít szakállá s mintha könnyei sós folyása
fehér lepedék ül két orrtövén de john cressy
gyorsabban jött mint gondoltuk a stainburni
dombokról még délelőtt aláereszkedett
mi éppen csak át tudtunk kelni jókor hajnalban
a két folyó összefolyása után egy pipafüstnyire
az első gázlón az ocsmány hidegben
és dideregve vettük az utolsó jó tanácsot

míg ölhetsz foglyot ne ejts
a leathley melletti síkon remegő lovakon ülve
valahol máshol akartunk lenni menetelni
észak felé vissza a mindennek tükröt tartó
hidegben élénkzöld legelőkön ahol majd
egyszer a lidley woodsi víztározó lesz
most persze még nyoma sincs
de nem nézelődni képzelődni jöttünk hanem

beteljesíteni a rendelést lemészárolni
testvérként elunt elleneinket így törekedni
a legjobbra amit csak sorsunk enged nekünk
bár nem tagadom fertelmes látvány volt
a lord cobham of sterborough sisakrostélyán
kikandikáló nyílhegy vagy will pulleston
neki combját faragta meg
durván egy kelevéz hogy csontja
is kifordult s az ifjú percy
sir thomas szakálltalan lányos arcát
félíg lehántotta egy nehéz kard
s a habókos walesi owain glyn dŵr

gerince mellett fúrta át testét a kopja
és arundel earlje barátom richard
kinek fejére nem leltünk az ingoványban
a köd közben leereszkedett rájuk
john holand füttyörészett aztán hányt
greg sais bámult maga elé egy árva
szót nem szólt én a holtakat szemléltem
ahogy bordájukból kiáll
kettétört zászlós kopjaszár
morfondíroztam a dolgon mint bertrand
de born a provanszál költő hajdanán
az ingemen a vérfolt úgy éget
mintha húsmat sütné rajta
a kolduséj amely tisztábban ad meg
minden szenvedést öszvérháton
rabolt málhák fölött örökkön
örökké mintha szívünk legmélyebb üregéből
így rikoltott a bolond kinek talán
az előző perc vette el az esztét
veletek vagyok mindig mert
sosem vagytok sehol
pool harewood collingham azaz tovább
kelet felé a yorki udvarházhoz nyitva már
az út eltűnnek a dombok szétszaladnak mint

a birkák fent kirkudbrightban otthon
a hulla-fényben bőrig ázva
a mindenség bélsarába nyakig préselődve
szürke kezeinkkel minden foltot
letörölünk a homlokunk azon helyén
ahol az isteni gondviselés lát
belénk és úgy szeretnénk hogy a világ
tengelyén lovagoljunk legfőbb
támaszunk hogy szerte a királyságban
igazán élők csak mi vagyunk
léptetünk völgyben mintha fent baktatnánk
hegyfokon a folyó partot mosó vize pedig
járványt ígér alattunk melyben derűs
beteggé mossuk kiszáradt arcunk szavak
helyett a fegyverünk szerelmével hivalkodunk
fel kell még jegyezni hogy urunk miután

york biztonságos falaihoz értünk
a következő szavakat intézte lovagjaihoz
többször jártam már híveinknél e vidéken
de mondhatom volt már nyugalmasabb utam
mindazonáltal a táj egyedülálló
elhagyatottsága kárpótol mindenért
isten segedelmével... a további szavait nem
értettem és később sem találkoztam senkivel
aki fel tudta volna idézni sőt olyannal
sem aki emlékezett volna arra hogy york
biztonságos falai előtt stb. stb. stb.

Babiczky Tibor

ÖRDÖGSZEKÉR

Verdes a szélben az ablak.
Az élők fekvé maradnak.
Most nyugat felől egy árnyék
a háztető fölött átlép.

Rátapos cserépre, kőre.
A múltam kihull belőle.
Nem lépek félre előle.
Nem lépek félre előle.

Állok kitátott ég alatt.
Kövér lombokba szél harap.
Nincs arcom már a tükörben.
Ketrec vagyok körülöttem.

Két testből csillagalakzat.
Fordul a fényre a magzat.
Van tüdeje, szíve, lába.
Van lelke. Kész a halálra.

Verdes a szélben az ablak.
Az élők fekvé maradnak.
Most nyugat felől egy árnyék
a háztető fölött átlép.

Rátapos cserépre, kőre.
Kihuny az összes fény tőle.
Nem lépek félre előle.
Nem lépek félre előle.

Horváth László Imre

A TEST MEGMOSÁSA

*„Magamra maradtam,
mert kezéd rám nehezedett,
bánattal töltöttél el.
Miért tart fájdalmam szüntelen,
miért nincs gyógyulás
súlyos sebemre?
Olyan vagy hozzám,
mint a csalóka patak,
amelyben nincs állandóan víz.”*
(JER, 15, 17–18)

1

Beszélgettek néhány szót,
azután egyikük meghalt.
A másik ott marad, felhívta
telefonon a mentőket,
amíg nem értek ki,
megmosta a felesége testét.

Egy be nem fejeződő búcsúzás
kezdete volt ez.
Talán nem akarta hogy
így lássák mások, tisztán
akarta útjára bocsátani.
Fiatal korában katona volt,
ejtőernyős elitkatona, ha
békeidőben is, de láthatott ezt-azt,
én úgy képzeltem, ez is számít,
vagy csak hogy falusiak voltak,
városban talán inkább otthagyják
mozdulatlanul a testeket, amíg
szakemberekre várnak, akik a halált
becsomagolják valamiképp.
Az évek úgy hozták, hogy
semmit nem ismert jobban,
mint a felesége testét, most
az ágyon szépen elrendezte
tagjait, levetkőztette, talán
vödörben vizet vitt oda, gumilepedő
lehetett az ágyon, nem kellett nájlont
alá tenni, nem lett nagyon vizes,
ahogy a szivaccsal végigdörzsölte.
Hatvanvalahány évesek voltak,
harmincöt-negyven éve
ismerhette ezt a testet, látta
ahogy a három szülés megváltoztatja,
vagy az idő, a karcsú parasztlány
telt öregasszony lett, végül
a betegség vette állkapcsába
a testét, a bőre megsárgult, szörnyen
megsványodott, összekuszálódtak
rajta a szomorú, földmély ráncok is
(a konok vonások, amiket ott hagyott
neki a gyerekei és néhány más rokon arcán).
A mozdulatok elbúcsúztatták a
testet, ami eddig kísérte,
véget értek a szeretkezések,
véget ért a beszéd, elmúlt a tekintet,
a ház kiürült örökre, amikor
a mentősök hordágyra fektetve
az autójukba tették a feleségét.
Az egyetlen reménysugár saját
közeledő halála volt, a veszteség
elviselését egyedül saját
pusztulásunk biztos tudata enyhíti,
hálásan, azt is, csak így fogadjuk el.

Miután szakítottunk, szeretkeztünk
és hazamentél, én a másnapi
nyelvvizsgára való felkészülésként
éjjel a Trója című amerikai filmet
néztem német nyelven, ez az Iliász
feldolgozása (kihagyták belőle
például az istenek beavatkozásait,
az egészet néhány színészi játék
menti meg a teljes blóddlítól).
Annál a jelenetnél, amikor
Priamosz elkéri Akhilleusztól
Hektór testét, engedje,
hogy elvigye a fiát, hogy
megmossa, pénzdarabokat
helyezhessen a szemére,
fizetségül a révésznek, és
elégesse a halotti máglyán,
eszembe jutott a tested,
nem sokkal több, mint
fél éve ismerem, még ma is
döbbenet bámultam,
szép vagy, fiatal vagy.
Mí a történet után csak
a kezünket mossuk meg, mintha
civilizáltak lennénk. Bár én is
megmosnám a tested, mielőtt
elengedem, hogy ne lássalak,
ne érjek hozzád soha többé.

Lázáry René Sándor*

BARLANGÁSZATI PÉLDÁZAT

A nő kopoltyús változány,
Ám rajta szent kopoltyúk!
De Ó, kiért elkárhozám,
Másnapra megkopott tyúk.

* *Lázáry René Sándor* 1859. szeptember 17-én született Kolozsvárott. 1890-től már főleg Marosvásárhelyen élt – Marossárpatakon hunyt el 1929 októberében. Költői műveinek és írott hagyatékának méltó felfedezése még hosszú ideig váratott magára. Verseinek legelső, bár elenyésző része csak 1992 augusztusában került

Se lát, se hall, kapar, tolong –
Puhány, barlangi gőte...
Hogy is hihetted azt, bolond,
Hogy tán lehetne Ó te!

A nő kopoltyús, sík, hideg,
Kétéltű, álnok, mérgező...
Érj hozzá, elméd sínyli meg,
Ha szép, hű álmod érte szó!

Vak, foghatatlan lény, setét –
Tétlen pang, s mégis Ó tét...
Homályban hagyja lényegét,
Mint barlangmélyi gőték.

Kolozsvárott, 1877 márcziusában

MADÁRTAN

Berzengő küzdér földi lélek
Örvös hengér kőforgató
Apró lombár füttyöld ki kérlek
A bánat meddig hordható

Kékbegyű zenér messzi édenz
Dallam borzongat rámtalál
Negédes hang még meddig élsz zengsz
Érettem éji bájdalár

Jaj kis fülöncz holdfény különcze
Boldog ki több estét megér
S még nem jön hogy szívét köszöntse
Zordon szél zöldeskék jegér

Marosvásárhely, 1909. november 25-én

elő a marosvásárhelyi Molter-hagyatékából, aztán később mind nagyobb és nagyobb adagokban, de szinte véletlenszerűen, a Teleki Téka titkosított állományából, illetőleg a költő özvegyének, Vajdaréthy Juliának hosszan lappangó hagyatékából, továbbá más, korabeli (részben családi, részben baráti) hagyatékokból is. Igen terjedelmes, bár eléggé szétszórt lírai életműről lévén szó, még a Lázár-versek és -verstöredékek számát tekintve sem bocsátkozhatunk számításokba, sem előzetes mérlegelésekbe, mert a már-már egészen mutatkozó szövegekpusz még újabb meglepetéseket is tartogathat – földolgozása roppant időigényes, hosszú évekre rúghat, ám kétségtelenül folyamatban van. (Közléteszi: Kovács András Ferenc.)

TÉRKÉPÉSZETEK

Tamási Áronnak, Marosvásárhelyről

Csak élek itt – múltak romhalmazán...
De bárhol is – tudom, hol van hazám,
S ha kedvem újdón térképekre ványad,
Tudom, hol fekszik Szatmár, Bánya, Várad,
Kolozsvár, Torja, Bözöd, Torda, Dés,
Míg száz rideg kéz körzött forgat, és
Átléniáz örök határokat,
S túréshatárt törlő határozat
Vonalzókkal kiméri – hol marad
(Bár mindig ott, egy helyben volt) Arad,
Temesvár, Lippa, Nagykároly, Szalonta?
Lejárt mappákat raktárol halomba
Sok égi-földi Térképész Cég,
De gőze sincs, hogy merre Kézdiszék,
Nagyenyed, Déva, Csík, Gyergyó, Barót,
S Parajd, habár a híre sóba rótt...
Én ismerem, nekem nem ábra tán
Székelykeresztúr, sem Szentábrahám –
Más írja ferdén, méregesse srégen,
De én tudom, hogy merre Medgyes, Régen,
S az Érmellék is mettől meddig ér,
S miért kövér a bukaresti bér,
S a Székelyföld, ha gazdag, mért szegényebb,
S miért születnek góbés rémregények?
Miért sírván kacagtató a fátum,
Miért az Úr, ha szinte ránk se lát, un,
S az ördög is, ki tudja, min mulat –
Miért szitok, szó, bús, vad indulat,
Miért fohász a föld, a nyelv, a lélek?
Már-már magam sem értem én... Csak élek –
Maradtak itt még félkész részletek,
S kicsit talán itt még szétnézhetek,
Míg engedik vak térképészetek...

Marosvásárhely, 1929. április elsején

PÉLDÁUL MEXIKÓBAN...

Túlédes fényben minden megrohad,
Oszlásnak indul, visszatér a zöldbe –
Elpusztult puma, marcangolt majomdög,
Széttépett tapír, jaguártetem,
Búz, pára tesped kajmánbőr mocsárban –
Quetzál se száll le őserdők bozontján.

S az óriási kígyó még emészt...
Most nem szorongat, nem roppantja széjjel
Az áldozat szent kiszemeltjeit,
A mélyben hétszer megcsavart időket –
Síkos, csomós tömegbe roskadón
Csontok ropognak, rég fölfalt világok
Már összeérnek, egymáshoz tapadnak,
Őrlődnek bomlott, pépes semmiben –
Majd önmagukba gömbölyödnek ismét,
Miként öldöklő hulló elpihen...
Túlédes fényben minden megrohad,
Oszlásnak indult órák percegése
Sikálja eltűnt istenek tetőit,
Lefoszló hús kihűlt oltárait –
Kő borzong gránit alkonyok gerincén,
Ég lépcsein, törött romoknak ormán...
Quetzál leszáll tarajló oszlop éjén.

Túlédes fénybe omlott, megrohadt
Felhők szívét is játékból kitépik –
Vak végtelenség kéklő mellkasát
Feltörve nyitják megkövült kezek,
S tűz lüktetését füstté markolásszák.
Fönt tajtékzó csillagzatok lobognak –
Quetzál kiált alászállt lelkekért.

Marossárpatak, 1929. augusztus 2-án

Imre Flóra

VALLÁSTÖRTÉNETI MOTÍVUMOK

kifeszítettem magamat rád
ezt mondja Nut az ég istennője
keskeny arcod szemed tengere ajkad
felragyogsz mint a Nap a fényhegyen
a mellkasomban bordáim mögött
feszül az ég a föld felett
közöttünk ez a mágneses tér
a legcsekélyebb mozdulatra
villámnyi feszültséget indukál
az egyiptomiak a földet
hanyatt fekvő férfinak látták
kifeszítettem magamat rád
az artéria lüktetése
feszesen fénylő nyakadon
ez a növekvő fájdalom
felkaromban vállamban mellkasomban
a föld felett az ég feszül
álmomban megszoptattalak
bal könyökhajlatomban a fejed
ölemben tartottam a tested
jobb kezem bal combod alatt
a föld és ég férfi és asszony
kifeszítettem magamat rád
késő bronzkori pieta
mégis én érzem állandóan
ezt az angina pectorist
a föld a nő az ég a férfi
legalábbis Európában
szakrális tér a mágneses tér
időn kívül a szakrális idő
Nut én vagyok a szemed engem tükröz
kifeszítettem magamat rád

Tenigl-Takács László

KÉTSZÍVŰ FOLYÓ

Volt egy vak barátnóm. Lelki barátság. Én belementem volna, de ő nem akarta, hogy csak miatta akarjam. Gyermekkori rák, agydaganat vagy ilyesmi. Huszonhat éves koráig egyedül volt. Aránylag jól tartotta magát, csak néha sírdogált. Ilyenkor hüppögve mondta, hogy a protézis mögött viszkettek a könnyek, és a fürdőszobában kivette üvegszemét. Groteszk dolog látni, ahogy váladék folyik a rózsaszín szemüregből. Azóta tudom, hogy a könnyet a szembogár teszi. Ha nincsen a szem, nincsen könny sem, csak zavaros folyadék az arcon. Ez van. Nincs más. Végül egymásba szerettek egy indián fiúval. Ősszeköltöztek egy olcsó kerületben. Albérlet egy évig. Kiderült, a srác gerilla, az oroszok menekítették. Aztán visszarendelték valami bevetésre. Nem szólt még nekünk sem, hogy mennie kell. Egy ismerős mesélte el az egészet jóval utána. El-esett hamar, nem hallottunk többé felőle. Ha komolyan hiszi az ember, ne tévovázzon, csinálja meg. Ha bírná, se hagynám. Szeretem gyomtengerem. A magas fű töve még délben is hűvös és vizes, elfedi a sok szirt-szart, amit a kutyák hordanak össze a kerítés résein át. Sohasem tudja az ember, mire tapos, törött cserépre, szétrágott plüssnyulakra. Kertem és emléktáram szemetes csalitja megóv a takonytól, hogy hova szállnak a pitypangernyők, miért hullik le olyan hamar a meggyfa virága, mire emlékeztet a kakukkfű illata. Semmi haiku, merengés. Előfordul, hogy néha elbotlok valami bizbaszon, ilyenkor begurulok, elhatározom hogy lenyíratom, mert már a slagot se találom, és a sötétben néha lepisálom a gyerek kint felejtett cipőjét. Marad úgy, ahogy van, se szép, se csúnya környezet. Csak selymes tárgyak, és minden könnyen elérhető. Szobája falán pamutszálakból subázott Che Guevara-kép, azt simogatta. Mondta, hogy érzi benne az arcot, meleg és buzdító. Nagy marhaság. Pártkádér szülők, külügyi megbízatás. Megjárták Amerikát. Ő volt az első vak, aki magától tanult meg angolul felsőfokon, és elvégezte a jogot. Két évbe telt, hogy teljesen legyűrjük a gátlást. Végül már

Három éve költöztek össze. Két öregasszony. Egy kis ház kiürült nem messze a horhostól, amit mindenki szeméttelépnek használ. Az összes férfirokon kihalt felőlük, mellőlük, alóluk, elbánt velük a munka, a rossz szeszek, a hosszan túrt dologtalanság. Anya és lánya. A fiatalabbik pufóka asszony-ság, lehet vagy százharminc kiló. Gurulva jár, nyikorog alatta rozoga autónk, ha néha bevisszük a szakrendelésre. Az öregebb aszott, mint a kordován bőr. Mesébe illő anyócska. Néha áttipeg ezért-azért, ha kifognak. Krumpli, hagyma, fél vekni kenyér, disznósír befőttesüvegben, láboska pörkölt vagy leves, „kegyelmeséktől”. Nekem meg ég a pofám. Ilyenkor sohasem mulaszt el adni is jelképesen. Nyögdécselve hajlogat a kertben, kitepked pár szálát a méteres gazból, szapul, miért nem gondozzuk, holnap majd átjön, lekaszálja az egészet. Nevetünk, jöjjön csak, kifenjük neki a kaszát, de most a szaván fogjuk, ne bolondítson, már az életük. Még évekkkel ezelőtt az egyik unoka a játékgépen nagy adósságot csinált. Hitelt kellett felvenni. Így is oda lett a ház. A két nyugdíjra megadták. Most vonják, alig marad valami. Esténként nézik a tévét, sírdogálnak a helyzeten és a halottakon. Kint és bent egymásban vannak. Az idősebb, a Tétá, kétszer is meghalt az idén. Utoljára kijött a pap, feladta az utolsó kenetet. A körzeti orvos is csak csóválta a fejét,

nekivezettem a kirakatnak, levaksztam: „na mi van, nem látsz a szemedtől?” Nevettünk. Mondta, az jó az egészben, hogy kint és bent vagyok vele. Elvittem moziba is, magyaráztam a sztorit. A körülöttünk ülők állandóan piszegetek, azután észrevették, hogy mi van. Ettől kezdve inkább mifelénk pislogtak, hátrafelé és nem előre a filmre. Aztán most hallom, hogy megint otthon van. Olyan ő meg a vaksi halál, mint a tű meg a cérna. Néha nehezen bújnak át az öregek. Megszokták az élest. Mikor anyámat visszahozták, szívmasszázs közben eltörte a bordáját a nagy marha mentős, pedig mondtuk, hogy nem kell, ő sem akarná. A protézisét a cipőjébe dugták. Minden egy helyen. Télen egyszer szánkózni vittük éjjel a „Nagyhalálra”. Nem engedték, úgy kellett kiszöknie. Winnetou – mi már csak így hívtuk – hátulról tartotta, ölelte. Sikoltva, nevetve suhant a metsző hidegben és éjfekete úrban. Termoszából ittuk az átgőzölt rumot. Akkor még nem voltak kültelki éjjeli kocsmák. Egy behavazott játszótéren, „Viva la Revolución!”, éltettük Allendét és az oda lett forradalmat. Nagyjából ennyi volt a veszternekből merített spanyoltudásom. Meg az „amigos”. Nagyon berúgott. Reméltem később, hogy nem szenvedett, pont szíven találták, mint egy indiánregényben. Angolul csak pötyörészett, magyarul se nagyon tanult meg. Nem tervezett hosszú időre. Úgy képzeltem, esténként otthon ízekkel, szagokkal, simogatással értették együtt és egymást mélyen és valóban. Vagy szeretkezés után kikönyökölnek az ablakba, elnézegetik, ahogy a gyerekek sétálnak fel-alá (nemigen van más tenni), vagy ahogy a menő csávó bőgeti felturbózott Ladáját a Petőfi utcán. Egyszerű és szép. Csak csavarogni. Sopánkodtak, megint volt verekedés. Nőügy. Nem esett komoly sérülés. Egy kicsit megtanultam a Braille-t is. Vastag, merített papírokra bököttem ki neki a verseket, főként szamizdatot, akkoriban kiadott oroszokat. Olyanokat, amelyekben sok a mozgás és az érintés, hogy biztosan értse. Sajnos néha csak utólag jutnak eszembe a jó ötletek, akkor, amikor már meghaltak azok, akikre kitaláltam. Játshattunk volna mi is ízekkel, szagokkal. Jeszenyin napsütötte szénaillat, a tej, az istálló szaga. Vagy az, amikor homokszem kerül az ételbe, ráharap az ember, és megkarcolja a fo-

csoda, hogy eddig élt, nem akar hitegetni, ne számítsunk semmi biztatóra, talán, ha hajnalig. Aztán a tavasszal együtt feleledt, mikor az a nagy meleg volt, kibotorkált a kertbe, mutatta, mit fog ültetni ide meg oda. Éppen két héttel ezelőtt vittük be újra a városba, mondta az orvos az intenzívben, most már biztos, hogy nem jön ki többé. Olyan ő meg a vaksi halál, mint a tű meg a cérna. Néha nehezen bújnak át az öregek. Megszokták az élest. Mikor anyámat visszahozták, szívmasszázs közben eltörte a bordáját a nagy marha mentős, pedig mondtuk, hogy nem kell, ő sem akarná. A protézisét a cipőjébe dugták. Minden egy helyen. Télen azért összefog a rokonság, és mindig összehordanak nekik annyi fát, hogy ne fázzanak. Ha kifogy, átköltöznek egy-két hétre valakihez, azután vissza. Megszokták egymást. A fiatalabb, a Mára alig tud magyarul, beszéd helyett gyakran megsimogatja a hajam. Alig ér fel. Nehezen mozog a kilóktól. Súlyos diabétesz. Ha áttipeg a kerten, azonnal leül, levegő után kapkod, cefetül zihál. Mondom neki: „Máró! (van vokatívuszuk) Le kéne fogynunk!” Aztán csak nevetünk együtt és egymáson, tunkoljuk a kemencében sült kenyérrrel a zsírban sült paprikát. Húsvétkor lett egy kis pénzünk, telipakoltunk nekik egy kosarat. Délután átjött az egyik unokája. Már férjes asszony, három gyerekkel. Felsepert, mosogatott, kisuvickolta az egész házat. Hiába mondtam neki, hogy sértés. Inkább ne csinálja. Néhol kis vaspadok állnak a házak előtt. Kiülnek, srácot lefújtak gázsprével. Könnyű testi sértésnek számít, ezért feljelentés, bírósági ügy lett belőle. Ilyenkor mindenki összeszalad, így hát a nagy barom ügyesség a fél falut beidézte tanúnak. A Mára orvosi papírokkal mentette ki magát. Nehezen megy már neki a buszozás és a lépcsőjárás, az anyját sem hagyhatja magára. Főként a fiatalok mentek. Mondták, mi volt, ki kezdte. Meg hogy csak pár pofon és kiabálás. Fél év felfüggesztett. Úgy osztogatják, mint a savanyúcukrot. Az elsőrendű vádlott rend-

gát. Paszternak friss, esőverte föld, ahogy a lábujjak között átbuggyan a sár, Mandelstam néha szegfűszeg, néha kesernyés mandulaíz. Így biztosan többet értett volna belőle. Nem történt meg. Kazették százain hallgatta végig a klasszikusokat, a *Háború és békét*, a *Mester és Margaritát*, közben hajbókolt a vakok szokása szerint, mint az öreg zsidók a Siratófal előtt. Kérdeztem, mit lát belül, hogyan képzeli el az arcokat. Azt mondta, Bulgakov nagyon tapintható, de a Tolsztoj messzi, csak gondolni tudja, nem éri el a kezével. Pár évig jogtanácsos volt egy vállalatnál. Bíró szeretett volna lenni, amin sokat röhögtünk. Mulatságos dolog egy vak bíró. Be se kell kötni a szemét. Egyszer felolvastam neki a *Cyranót*. Majdnem az egész. Időnként megböködtem, hogy ne vessen. Főleg a szomorú verseknél. A szülei kikupált proletárok. Moszkvában tanultak diplomáciát, ott is jöttek össze az egyetemen. Rám eleinte rossz szemmel néztek, be se nagyon engedtek, ha felmentem hozzá, mindig azt mondták, most nem ér rá, tanulnia kell. Idővel rájöttek, nem akarok rosszat. Ők a munka miatt nem nagyon tudtak vele törődni, mi pedig olykor nap-hosszat császáltunk, dumáltunk. Mégiscsak volt vele valaki. Játsoztunk egymás érzékszerveiben. Én bekötött szemmel tapogattam, és próbáltam az érzéshez a szókincset kitalálni. A sötétség semmit sem jelent annak, aki sohase látott. Maga a lét. Benne a szó a zsarátnok, s ha felreppen valahol, akkor az elme elindul arrafelé. A temetésén nyolcan voltunk a ravatalozóban, öt családtag és három itteni barátom. Elkísértek, mondták, nem jó, ha egyedül megy az ember ilyenkor. Középen állt az urna a pulpituson, fehér csipkekendővel letakarva. Tisztára úgy nézett ki, mint a kehely az úrvacsorán. Semmi pap, anyám nem akarta. A bérszónok előre nyomtatott papírról olvasta fel a búcsúztatót, és többször is hibás néven emlegette a gyászolókat. Talán elkeverte az adatokat. Az urnárium műkö fedelére nem vették fel sem a nevét, sem a dátumot. A legidősebb unokája akarta így. Már férjes asszony. Jártam egyet a temetőben. Az is dombon van. Éppen rálátni a kivilágított kőolaj-finomítóra. Gondoltam, jó hely lesz itt. Minden éjjel fényárban úsznak a sírok. Utána semmi halotti tor. Könnyesen váltott puszik, majd bevágtuk magunkat az autóba. Kétszáz kilométer, haza kellett érjünk még emberi időben. Ki kellett aludjam magam, mert másnap nehéz napom volt.

őrnek készült (mindenféle toborozzák óriásplakátokon). Most már semmi sem lesz belőle. Korholtam: „te marha, ha nem szállsz el két évvel ezelőtt, már befejezhetted volna az iskolát”. Csak bólogatott. Aztán a Máráéknál kikapcsolták a villanyt. Februárban. Búslakodva ültek a sparherd résnyre nyitott ajtaja előtt, tanácstalanul. Átvittünk egy doboz mécesst. Még halottak napjáról maradt. Nagy ünnep az errefelé, olyan a temető, akár az operabál, fényárban úsznak a sírok és a halottak. Három nap múlva visszakötötték. Mentegetőzött a szerelő, elnézést, tévedtek, valami elírás miatt történt az egész. Egy keresztelőn a Tétá énekelni kezdett teljesen magától, váratlanul. Valami régi nyelven, amit a fiatalok már csak félig-meddig értenek. Éppen az egyik kemény gyerekekkel ittam. Nagy bunyós. Azt mondta, kedve lenne hozzá, hogy összerörje az állkapcsomat. Csak úgy poénból. Helyesletem: sosem árt pár hét lazítás, nekem a kórházban, neked az előzetesben. Lesz időnk kipihenni egymást és a melót. Aztán az öregasszony dalától elsírta magát, és beismerte, hogy igazából szeret és tisztel, be is bizonyítja, csak mutassam, kit verjen meg a vendégseregéből, és ő azonnal „megcsinálja” a kedvemért. Csitíttgattam, hogy senkit sem kell bántani, inkább igyunk még egy sört, és hallgassuk a Tétát, később majd elmeséli, miről énekelt. Néha elgondolkodom az életről. Anyám a vége felé már nagyon értette, hogy milyen. Azt mondta, olyan, mint a jó könyvek, szomorú és szép.

Nemigen érti az ember, mitől ébred a vágy egy halálraszántban egy csúnya, elhízott és vak lány iránt, aki sohase látta, mindig csak gondolta magát. Winnetou után nem lett többé senkije. Utána halt, lassan és komótosan. Akkor már nem Pesten éltem. Vetünk Borsodban egy tanyát, kiköltöztem a jó bűdös francba, mert nemigen ízlett a házias élet, és úgy tűnt, nem ér véget a rendszer egyhamar. Mesélték, elesett a metró, és a mozgólépcső bedarálta az ujjait. Pedig oda van szerelve valami fémfésű vagy mi a lófasz, ami ezt kivédi. Neki mégis sikerült. Hosszú időre kórházba került, azután otthon, csendben és sötétben. Olvasni se tudott többé. Másodszori megvakulás. Ujjbegyek helyett csonkok és hegek. Végül kiújult a mindvégig lappangó áttételes, ami születése után a szemét kiette. Elvitte pár hónap alatt. Ez van. Nincs más. Évekkel a halála után néhányan összejöttünk Óbudán, ahol laktak. Tartottunk egy amolyan kiütős rekviemet. Mikor a kocsmákból kifogytunk, kocsisbort ittunk a Filatori-gátnál. A kiürült üvegeket a Dunába dobáltuk, és próbáltuk felidézni, mi mindent csinált. Nem sok minden jutott eszünkbe. Talán a szánkózás, de ott meg csak én voltam egyedül. Valaki körbeadott egy spanglit is, de nem jött be. Hideg volt, lekéstük az utolsó HÉV-et, nem is emlékszem már, hogyan jutottunk haza.

Bűneik a szegények bűnei. Egyszer elhívtam két ismerőst, hogy nézzük meg az Andrej Rubljovot. Aprócska tabáni mozi, voltunk vagy húszan. Utána szememre hányták, hogy megbánták a dolgot, nem érte meg végigkínlódni azt a sok unalmat és szenvedést azért a kis örömért. Mikor a végén megkondul a harang, és a fekete-fehérből kiszínesednek az ikonok. Mondtam, nekem mindig bejön. Ha lesz legközelebb, nézzék úgy, mintha két történet lenne, az egyik hátulról halad előre, a másik az elején indul, és a végén ér véget. Moziban próbálják, mindig kevesen vannak rajta, és mindig szövődik a többiekkel valami szótlán, csak tekintetekkel kötött barátság, akiket sohasem látnak többé, éppen úgy, akár a halottakat. Egyébként semmi gáz, bocs, ha nem jött be, ez van, nincs más, menjünk, és igyunk egy sört a közelben valahol.

Vendégek előtt tilos a szexről beszélni. Pont ezért gyakran csinálom. Megcsipkedem a párom, és eljátszadózom a szavakkal. Persze, hogy a Tétá elneveti magát. Barna bőre elpirul, fogatlan szája elé kapja a kezét. Rátetováltatta a férje nevét még akkortájt, amikor születtem. Ketten a sógorral Komlóra, Pestre ingáztak a nagy építkezések idején. Abból lett a ház is, amit elvitt az adósság. „PETI” vagy „FERI”. Alig olvasható betűk a ráncok között. Tintával, korommal szokták csinálni a kézfejre vagy az alkar belső felére. Néha a nevet egy szív veszi körül. A páromnak is volt, de mikor három év után otthagya a részeges urát, savval kimaratta. Citrompótlót kell mélyen a bőrbe dörzsölni. Most heg van a helyén. A Tétát tisztas öregség szag lengi körül. Minden virrasztáson ott van, ilyenkor mellé ülök, és csak nézünk magunk elé. A két öregasszony egyszer elmondta, hogy nem a haláltól félnek, hanem hogy nem jutnak az égbe, itt kell maradjanak, és vissza kell járniuk. Azt tanácsoltam, várjanak a sírban, míg elered a zápor, és úszanak fel a mennybe egy esőfonálon, így, ha voltak is bűneik, kijátszhatják az Istent, nem veszi észre őket a sok esőcsepp között. Meg különben sem láthat mindent, annyian halnak meg naponta a világon. „Tács má!” (Hallgass!) – rám ripakodtak. Nem tűrik az ilyen furcsa beszédet.

Cseke Ákos

1936*

Ha azt mondom, 1936, önök feltehetően azt mondják: a spanyol polgárháború, a berlini olimpia vagy éppen Kosztolányi halála. Ha kifejezetten József Attilára gondolunk, szintén számos jól ismert esemény juthat eszünkbe: a *Szép Szó* indulása, a Szántó Judittól való elválás, a nyári szerelmi kaland Sólyom Jankával, a művek közül pedig a híres-hírhedt SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKE, a HEGEL–MARX–FREUD vagy éppen A DUNÁNÁL. További fontos és jelentős alkotásokat is említhetünk persze. Ha azonban az 1936-os év legváratlanabb és legfelkavaróbb írásait kellene megnevezni, akkor, azt hiszem, önökben is elsősorban azok a Gyömrői Edithez, Vágó Mártához vagy az elhunyt édesanyához szóló költemények, javarészt szerelmes versek ötlenének föl, melyek egészen más hangot ütnek meg, mint az előző évek alkotásai: olykor gyönyörűnek, máskor riasztónak, megint máskor viszont egyenesen trágárnak találjuk őket. A posztmodern már-már hozzászoktatott bennünket a trágársághoz az irodalomban: szinte meg sem lepődünk, ha prózában vagy versben durva szavakat, káromkodásokat olvasunk. Ezek a durvaságok azonban tulajdonképpen régmódi és ártatlan játékoknak tűnhetnek József Attilának azokhoz a megdöbbenő kijelentéseihez képest, melyeket az ...AKI SZERETNI GYÁVA VAGY, a NAGYON FÁJ, az ELMARADT ÖLELÉS MIATT, a NE BÁNTSD, a KÉSEI SIRATÓ vagy éppen a MAGÁNY című versekben olvashatunk. „*Ringyó! – hogy rólad ilyen szavam támad!*” – süvölti az egyikben szerelmének, és azzal fenyegeti meg: „*Elpusztítalak.*” „*Cigány vagy!*” – káromolja egy másik versében anyját, akit egy irtózatosszerű képben nem áthat „*lenge, könnyű nőnek*” mondani, akit magához int a halál, de arról sem érdemes megfeledkezni, hogy a korábbi változat egyenesen azt tartalmazta: „*mint utolsó ringyó, ha odaintik*”. A NAGYON FÁJ átkozódó, a másik képzelt fájdalmában gyönyörködő, a szeretett nőt képzeletben halálra kínzó szavait ezekkel a sorokkal vezeti be: „*Segítetek! / Ti kisfiúk, a szemetek / pattanjon meg ott, ő ahol jár. / Ártatlanok, / csizmák alatt sikongjatok / és mondjátok neki: Nagyon fáj.*” De idézhetjük a MAGÁNY gyönyörű-szörnyű sorait is: „*Bogár lépjen nyitott szemedre. Zöldes / bársony-penész pihézze melledet. / Nézz a magányba, melybe engem küldesz. / Fogad morzsold szét; fald föl nyelvedet.*” S ha Avilai Szent Teréz úgy írja le az isteni szépségtől való megsebzettségét, hogy: „*meghalok, ha nem halok meg*”, akkor erre, szintén a MAGÁNY-ban, József Attila így felel: „*Halj meg! Már olyan szótlanul kívánom, / hogy azt hihetném, meghalok bele.*”

Elképesztő sorok és elképesztő versek ezek: nem csoda, ha értelmezésükre viszonylag hamar rányomta a bélyegét a „betegség” szó. Az azonban már meglepőbb, hogy a szakirodalomban egyetlen olyan értelmezést sem találunk, mely ne a betegség kategóriájával közelítene ezekhez a versekhez. Szimptomatikusnak mondható, hogy nemrég megjelent monográfiájában N. Horváth Béla, mintegy az eddigi kutatási eredményeket összefoglalva, Bak Róbert, Németh Andor, Szabolcsi Miklós, Tverdota György, Beney Zsuzsa, Bókay Antal és mások elemzéseire hivatkozva rendre olyan kifejezésekkel él, mint „*hisztérikus beszédmód*”, „*a regresszió tünete*”, „*az én nárcisztikus regredialása*” vagy „*mazochisztikus önleplezés*”.¹ Ahogy a szerző többször is megállapítja: „*a versekben egy identitását veszített, dúlt állapotú ember kétségbeesett portréja körvonalazódik*”, vagy: „*a betegség*

* Elhangzott a „Kultúrák találkozása az európai térben” című konferencián, Szekszárdon, 2010. április 23-án.

tünete az érzésnek az az abnormalitása, ami az Edit-versek dühöngő, átkozódó soraiban megmutatkozik”.² A műalkotások elemzése az azonosulás és a távolságtartás mozgását egyszerre feltételezi, és bizonyos szempontból érthető, ha e versek olvasásakor nem a „beteg” férfival azonosítjuk magunkat, az agresszonnal, aki, legalábbis szavakban, minden látható ok nélkül bántalmazza a vele kapcsolatban álló nőket, hanem a láthatólag ártatlan és így az áldozat szerepében levő asszonyokkal. Amikor a betegségre hivatkozunk, akkor ez, ha jól sejtem, nem más, mint a lírai éntől való távolságtartás egyik lehetséges értelmezői eszköze. Megriadunk a támadás és a támadó őszinteségétől, szavai vadságától, brutalitásától, a megtámadott helyébe képzeljük magunkat, értelmezésünket pedig orvosi, klinikai „műszavak segítségével lenéző és gyógyításra kész jóakarattá változtatjuk át”.³ Kérdés azonban, hogy mennyiben tekinthető relevánsnak ez az – 1936-os József Attila-versek eddigi elemzési gyakorlatában kizárólagosnak mondható – olvasási mód, hiszen ezzel az erővel a RÓMÉO ÉS JÚLIÁ-ban, Az IFJÚ WERTHER SZENVEDÉSEI-ben vagy Ted Hughes olykor riasztó verseiben is a betegség vagy a skizofrénia tüneteire kellene felfigyelnünk. Ráadásul már József Attila korábbi verseiben is feltűnnek hasonló motívumok, mint például az 1922-es SZERELMES KISZÓLÁS-ban, ahol azt kívánja kedvesének, hogy „kegyetlen bánat marja meg szíved, / mosolygó, mély szemét apassza, törje”, hogy „ajkát a kín harapja össze”, vagy hogy „magányos éj gázolja át eszét”, e vers kapcsán mégsem beszélnek az elemzők betegségről vagy identitásvesztésről. Szerencsés-e, ha az elemzés szempontjait, irányát és alapfogalmait ily mértékben befolyásolják az életrajzi ismeretek, melyek egyébként nagyrészt maguk is olyan szövegeken alapulnak, amelyek körültekintő elemzésre szorulnak? Nem kellene-e különválasztani a József Attila lelkével vagy ösztönletével foglalkozó kutatásokat a művészi forma és a benne rejlő világ vizsgálatától? A kérdés „költői”, de szó szerinti értelemben is az: a költészet, a költői forma megértésének lényegi eleméről van szó.

A javaslatom az, hogy a következőkben függesszük fel egy pillanatra ezt a biztonságosnak és bizonyos szempontból kényelmesnek nevezhető, „klinikai” jellegű olvasási stratégiát, és nézzük más szemszögből József Attila verseit. Ne a betegség kategóriájával jöjjünk elő, mely révén távolságot tarthatunk a versektől, és mintegy „felülről szemlélve” megbélyegezhetjük írójukat, hanem egyrészt próbáljuk meg elfelejteni az életrajzi háttérrel, másrészt, bármily furcsán hangzik is ez, tegyünk kísérletet arra, hogy minél inkább azonosuljunk a lírai énnel. Az említett, akár trágárnak is mondható kijelentések talán valóban félelmetesnek hatnának, ha például a szomszéd néni adná a kezünkbe őket, mint a lányának szóló magánleveleket, de itt mégiscsak versekről, műalkotásokról, nem pedig bűnügyi vagy kórházi dokumentumokról van szó. A kérdés az: képesek vagyunk-e mást látni ezekben a versekben, mint azt, hogy ezt a férfit az „infantilis megkapaszkodási ösztön”⁴ vagy éppen „a nemi nyomor kínozza”⁵ Mit látunk magunk előtt e költemények recitálásakor, ha nem azonnal József Attila betegségére és életére asszociálunk belőlük, és ha a versekben szereplő nőkben nem beteges „anyapótléket”⁶ vagy a költő „elfojtott érzéseinek projekciós alanyát”⁷ véljük felfedezni? Annál is fontosabb ezeket a kérdéseket felvetni, mert a másik káromlása, a másik elképzelt szenvedésében való gyönyörködés nyilvánvalóan csak az egyik aspektusa ezeknek a verseknek, így csupán az 1936-os költemények világának többi alkotóelemét feltárva nyílik lehetőség arra, hogy megvilágítsuk a valódi kontextusát és ezáltal jelentését ezeknek a kis túlzással akár „szadisztikus képzelgéseknek”⁸ is nevezhető alakzatoknak. Egyetlen előadásban lehetetlen volna bemutatni a probléma egészét, engedjék meg azonban, hogy legalább utalásszerűen megnevezzek néhány további, eddig talán a kelleténél kevesebb figyelemre méltított aspektust.

Elsőként említeném a vágy problémáját. Bár az idézett elemzések alapján már-már Fellini híres „örültje” juthat eszünkbe az AMARCORD-ból, aki felszökik a fára, és azt kiáltozza: „*Nőt akarok, nőt akarok!*”, valójában egészen másról van szó. Az 1936-os versek „hőse” valóban nőt akar; a kérdés az, hogy mit akar ez a férfi, amikor egy nő után áhítozik. Feltétlenül az elmebetegség jele-e ez az akarás? „*Jaj, szeressetek szilajon, / hessentsétek el nagy bajom*” – kiáltja egy versében, de ez, ahogy az a JAJ, MAJDNEM... című költeményből is látszik, nem biztos, hogy a beteges, tudatalatti tartalmak feltörését jelenti, mint a legtöbb értelmező állítja, hiszen egészen tudatos helyzetértékelésből fakad: az idő és a halál félelmetes tapasztalatával csak a mindenséget szétvető szerelem, a másik ölelése és óvása állítható szembe. Más alkotásokban, mint például a GYERMEKKÉ TETTÉL című versben szintén a látottságnak, a meghallgatottságnak, az óvásnak, a figyelemnek és a segítségnek egy olyan, már alig reménykedő reményéről van szó, amely kifejezetten egy érett, felnőtt emberre vall, hiszen vágya és reménye abból a megértett, nem konkrét-fizikai, hanem, ha szabad azt mondani, elvont-metafizikai jellegű veszélyérzetből fakad, melyet az elmúlás momentuma épít be a meglett ember szívébe. A másokra vonatkozó mélységes egységvágy már csak azért sem tűnik azonnal infantilisnek, mert az 1936-os nagy versekre az is jellemző, hogy ezzel a nőre, a szerelemre, az ölelésre áhító elemi vággyal szemben áll, ezt a vágyat mintegy kiegészíti a férfilét tudata és dilemmája: „*Én férfi vagyok, nemes és konok, / nincs vigaszom s nem erényem a bánat.*” A MINT A MEZÓN... vagy a KIRAKJÁK A FÁT ugyanezre az ellentétre épül. A lírai én ezekben a versekben nem lefelé, az ösztönök, a tudatalatti felé építkezik, hanem fölfelé, a mindenség felé keres kitörési pontot, nem saját gyermeki lényébe és múltjába akar „regrediálni”, hanem szeretne a jelenben s a jövőben férfiként normálissá válni, vagyis szeretetben élni. A vágy ebben az értelemben nem elsősorban a betegség kategóriája felől érthető, hanem inkább az előző években keletkezett költemények elme- és értelemkultusza felől. A téli éjszaka ezekben a versekben már nem úgy „*tündöklök, mint a gondolat maga*”, mert az értelem itt inkább börtönként tűnik fel: „*Csillagok rácsa csillog az egen: / ilyen pincében tart az értelem.*” (JAJ, MAJDNEM...) Feltűnő az is, hogy míg az ALKALMI VERS A SZOCIALIZMUS ÁLLÁSÁRÓL című versben azt olvassuk: „*Nem érzem én, csak értem aggodalmad*”, a HULLÁMOK LÁGY TÁNCA... egyik sora épp ezt fordítja ellentétes irányba: „*Én nem értem, csak érzem az egészet*”. Az érzés, a vágy mozzanata lesz ezekben a költeményekben egyszerre és nagy erővel meghatározó: az ...AKI SZERETNI GYÁVA VAGY éppúgy ezzel határozza meg a férfit, mint a NAGYON FÁJ: az emberen eluralkodó vággyal, melyet az „elme” ragyogása már nem tud és nem is akar korlátok közé szorítani.

Ez a vágy, amint az a versekből kiderül, jól körvonalazható rendbe illeszkedik, amit akár nevezhetünk a szeretet vagy a szerelem rendjének, törvényének is: a férfit és a nőt, ahogy a NAGYON FÁJ világossá teszi, nem a kény és nem a vágy tartja össze, hanem a „muszáj”, vagyis egy elszakíthatatlan kötelék, mely a világ egyedüli igazi törvénye, és amihez a halál elől menekülő létezők természetesen akarnak eltalálni. Természetesen testi vágyakról is szó van: „*hózzád vonszolnak, löknek tagjaim*”, olvassuk a GYERMEKKÉ TETTÉL-ben, és a NAGYON FÁJ-ban: „*amíg hevülsz, / az asszonyhoz úgy menekülsz, / hogy óvjon karja, öle, térde*”. Nem pusztán testi vonzódásról van azonban szó, hanem a szeretés visszautasításának valóságos lehetetlenségéről: „*lehetetlen, hogy ne szeressél*”, írja az ...AKI SZERETNI GYÁVA VAGY című versben. „*Nem szeret, ki jog szerint enyém*”, mondja ugyanebben az értelemben a KI-BE UGRÁL...-ban, de ez a jog itt nem világi jogot és törvénykezést jelent, hanem a szeretés minden racionális megfontolást maga mögé utasító, elvileg visszautasíthatatlan törvényét, amelyről a NAGYON FÁJ-ban is olvassuk: „*Kettős teher / s kettős kincs,*

hogy szeretni kell.” Nem véletlen, hogy egy 1936-os töredékben a költő úgy fogalmaz: „*S árnyék leszek, melytől szorongva félsz, / bíró, kitől büntetést nem remélsz*” – a szerelmes férfi ezekben a versekben valóban bíróként lép fel, akinek birtokában van egy törvény, s aki ismeri azt a jogot, melyről mások nem akarnak tudni, és aki ennek a törvénynek, jognak a nevében ítélkezni, büntetni képes és mer. Egészen sajátos, hogy a NAGYON FÁJ, melyben a „*de az hol áll*” fordulat („*de az hol áll, / hogy nézze, mint dobál halál / s még egyedül kelljen szenvednem?*”) szintén egy törvény meglétét sugallja, éppen az ítélet meghozataláról ad hírt, és hogy a büntetés kihirdetése és végrehajtása nem a saját fájdalomával küszködő férfi magánügyeként, akár egyéni bosszújaként jelentkezik, hanem az egész természet, minden, ami él, részt vesz benne, vagyis kollektív elítélésről és ítélet-végrehajtásról van szó. Az élővilág, úgy látszik, ismeri azt a törvényt és jogot, melyet a költemény számon kér a szeretett nőtől, és mely persze semmilyen emberi-intézményes jogban és törvényben nem szerepel, mert a költő a tagjainkba, vágyainkba, lelkünkbe írt törvényről, a vágy, a szerelem mindent elsöprő törvényéről beszél.

A törvényen és a jogon kívül kerülésnek, vagyis a szeretetben létből való kihullásnak a versek világán belül láthatólag megvan az oka és a következménye is: mindkettő a bűnnel és a szenvedéssel függ össze, mely a kései József Attila központi kérdése és problémája. „*Mit vétettem én, hogy... nem szeret, ki jog szerint enyém?*” (KI-BE UGRÁL...) – ez a kérdés a szereteten kívül való lét okát saját, maga előtt is ismeretlen bűnében, bűnösségében keresi, látja vagy sejti meg, illetve a másik ember „törvénytelenységében”. Ahogy a NAGYON FÁJ-ban olvassuk: „*És lásd, akadt / nő, ki érti e szavakat, / de mégis ellökött magától*”. További következmény a szenvedés mellett megint csak a bűn, az elkerülhetetlen gonoszság: „*szeress: ne legyek rossz nagyon* –” (KIÁLTÓZÁS), vagyis a szeretet hiánya nemcsak szenvedést, hanem gonoszságot ültet el a szívében: a szeretet hiánya ülteti el ezt benne, akár valami büntetést: „*Lásd ez vagy, ez a förtelmes kívánság. / Meg se rebbennél, ha az emberek / némán körülkerülnének, hogy lássák: / ilyen gonosszá ki tett engemet*.” (MAGÁNY.) Ha más nem, a folyton visszatérő átkok folytonos visszavonásából világos, hogy a költő bűnnek tartja szóban kiélt agresszióját: az is világos azonban, hogy még ennél is nagyobb bűnnek képzeli a nő szeretetének a hiányát. Ha rosszat teszünk, az bűn, de az is lehet bűn, ha valamit, amit kötelességünk volna megtenni, nem teszünk meg: a költő kimondott átka mint bűn a nő bűnének, vagyis a szeretet hiányának jogos büntetéseként tűnik itt fel. A káromlás csak reakció, ami a másik alig észlelhető, mégis valóságos bűnére való legalább annyira „jogos”, mint kétségbeesett válaszadás csupán. Kemény szavakkal ítéli el a nőt egy olyan törvény nevében, amelyet a szeretett nő nem akar elismerni, s amelynek éppen a nem ismerete, a fel nem ismerése teszi bűnössé a nőt, és bűne áldozatává, vagyis tehetetlenné, szenvedővé és gonosszá a férfit. A szeretet itt az élet, a valóság maga: s aki megtagadja a szeretést, vagyis megtagadja „*azt, amit ér*”, az kényszerű valótlanságra, lelki száműzetésre ítéli a másikat. Az emiatt érzett vagy éreztetett düh első látásra szavakban kiélt agresszivitásnak hat, ez a látszólagos erő azonban valójában inkább erőtlenséget, tehetetlenséget, kétségbeesést takar, melyet a költő – ahogy az egy körültekintőbb olvasatban világosan látszik – nem is annyira a szeretett nő, hanem inkább a „*szép szó*” ellen fordít. Máskor ugyanez az erőtlenség a szeretet hiányára válaszul, az élet, vagyis a szeretet ellankadásaként jelentkezik. Ahogy a MINT A MEZŐN... mély fájdalomú, elgondolkodtató zárószóiban olvassuk: „*A kívánságát / már észre se venném, ha szeretne*.” Ugyanezt fejezik ki az ELMARADT ÖLELÉS MIATT döbbenetes sorai: „*Hogy a holt csillagvilággal, esengve, / csak szálltam tehetlen, mint a kövek* –”; plasztikus megfogalmazása ez a hiabavalóság élményének, mely akkor ragadja az embert magával, ha nincs a szeretetben, vagyis ha

törvényen kívül él. A „*makacs elmulás*”-sal egyedül az a tudat állítható szembe, hogy „*de mélyben, egyben él, aki szeret*”. Természetesen tekinthetjük ezt a szerelem törvényéről szótt meggyőződést betegesnek, főleg akkor, ha egyetértünk Freuddal, aki egyik levelében azt írja: „*abban a pillanatban, amikor az élet értelme és értéke kérdésévé válik valaki, már beteg is, hisz objektív módon egyik sem létezik*”.⁹ Ha betegesnek mondjuk ezeknek a verseknek a világát, akkor mindenesetre nem az őket író embert kell betegnek nyilvánítanunk az életrajzi tények alapján, hanem ezt a versekben jelentkező, a szeretet és a szerelem törvényéről szótt képzelődést kell patológiakusnak mondani, melyből többé-kevésbé logikusan levezethető mind a vágy, mind a gonoszság ereje, ahogy a reménytelenség, a kétségbeesés, a fohász, az átok, a káromlás és az irgalom is.

Ezt azonban két dolog is lehetetlenné teszi, vagy legalábbis megnehezíti. Egyrészt az, hogy maga József Attila láthatólag nem ezt tartja betegesnek, hanem az erről a törvényről s a belőle fakadó vágyról, szenvedésről, gonoszságról mit sem tudó, úgynevezett normális embereket, akik „némán szenvednek”, és eltitkolják magukban a metamorfózisra, vagyis a szeretetre és az odafigyelésre vonatkozó szenvedélyes és minden más vágyat elsöpítő, ordító vágyakozást és döbbséget reménykedést. „*Mint fatutaj a folyamon, / mint méla tót a tutajon, / száll alá emberi fajom / némán a szenvedéstől – / de én sírok, kiáltozom: / szeress: ne legyek rossz nagyon – félek a büntetéstől.*” (KIÁLTOZÁS.) A sírás, a kiáltozás, vagyis a költemény bátorsága: annak a szenvedésnek a vállalása és kimondása, mely abból fakad, hogy nem lehet szeretni, de aki némán teszi tovább a dolgát és éli mindennapi életét, az „*rongy*” ember és asszony, aki „*szeretni gyáva*”. A költészet nem lehet az ember társa ebben a némaságban, cinkosa a „törvénytelenességben” és „jogtalanságban”: a költészet feladata a sírás, a nyöszörgés, a vakogás, nem – mint Szabolcsi állította – a betegség, hanem a szenvedés „*hangossága*”, vállalása, vagyis hangot, szót adni a szerelem végtelen vágyának és a szeretet lehetetlenségéből fakadó kinnak és szenvedésnek. A másikkal szembeni, szavakban kiélt, szinte azonnal visszavont, költőileg átélt gonoszság ebben az értelemben – legalábbis a versek világában, a lírai én nézőpontja felől – nem a betegség, a bolondság, hanem az egészség és a normalitás jele: a költő nem hajlandó szemet hunyni a szeretet elmaradása miatti szenvedés és értelmetlenség fölött. A verbális agresszió az egészséges, „törvényszerető” ember megvetését fejezi ki azzal a világgal szemben, melyben ő nem „honos”, és nem is tud, nem is akar „honossá” válni: könnyörtelenül őszinte és leplezetlen megvállalását vágyainak, szenvedésének, gonoszságának, melyeket jogosnak és törvényesnek vagy legalábbis elkerülhetetlennek ítél – és ezzel szemben épp a mi normalitásunkat nevezi gyávaaságnak, ostobaságnak, törvénytelenységnek. „*Halandó, hallod-e dalom, / vagy zúgod csak, mint a vadon? / Ölelj meg, ne bámulj vakon / a kifent rohamkéstől*” (KIÁLTOZÁS). A szeretetet visszautasító nő és vele együtt, az ő nézőpontjával mintegy azonosított s önként azonosuló elemző, aki a szeretés ilyen kétségbeesett, akár a szavakban kiélt gonoszságig is elmenő és mégis jóságos, reménytelen és mégis vadul reménykedő vágyától távolságot tart, mert nem tud vele mit kezdeni, itt vakként lepleződik le, értetlenként, aki talán örül a dal szépségének, de semmit nem ért belőle, csak bámul rá, és megriad tőle.

A szeretetnek ezt a törvényét másrészt azért is nehéz betegesnek mondanunk, mert ha azt állítanánk, hogy a szerelemnek, a szeretetnek ez a minden józanságot és racionális érvet figyelmen kívül hagyó, rendkívüli valósága pusztán betegség, akkor gyakorlatilag a nyugati vallásos és bölceleti hagyomány java részére kellene nemet mondanunk. Itt nemcsak a JÁNOS LEVELÉ-ben és az evangéliumokban olvasható tanításra gondolok, mely Istent a szeretettel meri azonosítani, és a szeretetet nevezi meg az egyetlen és

legfőbb törvénynek („*Facere contra dilectionem facere contra Deum est*” – mondja Ágoston az I JÁNOS, 4, 16 értelmezésekor),¹⁰ hanem akár például Platón dialógusára, A LAKOMÁ-ra, ahol minden elhangzott beszéd közös vonása, hogy a szeretetet az élet egyedüli és legfőbb valóságaként és értékeként mutatják be. A szerelmesek – ahogy azt A LAKOMA mellett többek között a PHAIDROSZ is világossá teszi – szó szerint „őrült” módon áhítoznak egymás közelségére: egyetlen vágyuk az, hogy se éjjel, se nappal, se életükben, se halálukban ne szakadjanak el többé egymástól; inkább elpusztulnak, mintsem egyedül kelljen maradniuk.¹¹ Nem véletlen, hogy A LAKOMÁ-hoz írt kommentárjában Ficino odáig megy, hogy félig komolyan, félig tréfásan szó szerint bűnösnek mondja azt, aki nem szereti viszont a szerelmét, és olyan törvény megalkotását tartja szükségesnek, mely elítéli a bűnöst, és törvénybe foglalja, hogy akit szeretnek, annak kötelessége viszont-szeretnie. A szeretet valóság és törvény, a szeretet hiánya valótlanág, a törvény megszegése, és mint ilyen, „bűn”, ami a törvény figyelmen kívül hagyásából és öns érdek-ből fakad.¹²

Fontos látni, hogy ennek az évszázadokon átívelő szerelemtannak semmi köze az érzelmekhez és a szentimentalizmushoz: a szerelem itt lázadás, megsebzettség, fájdalom, kiáltás, szenvedés, szent örület. A XII. századi Ágoston-rendi szerzetes, Szentviktori Richárd például külön értekezést szentelt a szerelem vadságának, vehemenciájának, minden e világi szokásból, megszokásból, előítéletből, gondolkodási formából való kiragadásának, melyet a középkori szerző szerint az ember elsősorban Istennel szemben érezhet át, ha valóban szerelmes, vagyis ha van bátorsága ahhoz, hogy kilépjen önmagából, átadja önmagát, és ezáltal éppoly bölcsé váljon, mint amennyire bolonddá lesz.¹³ Valóban identitásválságról van itt szó, ez azonban a szerelemnek szükségszerű és elkerülhetetlen velejárója, amiben csak a nem szerelmes ember vagy a nem szerelmes kritikus látja meg az elhatalmasodó betegség tüneteit. Ez az a „nyomasztó paradoxon”, amiről Roland Barthes beszél: „mindenki odafigyel rám (a szerelem szerepel a könyvekben, nyelvét mindenki beszéli), de meghallgatni (prófétai módon befogadni) csak azok a szubjektumok tudnak, akik jelenleg és pontosan ugyanazt a nyelvet beszélik, mint én... Én nem tudom soha, hogy mi a normális: mivel elvesztettem (és tudom, hogy elvesztettem) a józan eszemet”, a köznapi értelem viszont „*csupán ellentmondásos és nyilvánvaló tényeket kínál fel számomra*”. A szerelemről beszélő szubjektum az éppen nem és nem így szerelmes szubjektumok között szükségszerűen magára marad: „*hasztalan fordul akármilyen elfogadott nyelvhez, egyik sem válaszol neki, legföljebb eltéríti attól, akit szeret*”.¹⁴ Nem véletlen, hogy Barthes A LAKOMÁ-t idézi: „*A szerelmesek, mondja Alkibiadész, azokhoz hasonlíthatók, akiket kígyó mart meg: »azt mondják ugyan is, hogy aki ezt elszenvet, nem akarja elmondani, milyen volt, csak azoknak, akiket szintén megmart a kígyó, mert egyedül ők érthetik és bocsáthatják meg szavait és tetteit, melyekre kinjában vetemedett.*»”¹⁵ Nemcsak vallási és filozófiai elméleteket idézhetünk persze: a modern pszichológia egyes képviselői is tudnak a szeretetben lét mélységes, józan ésszel olykor már-már rémisztőnek ható emberi vágyáról. Viktor E. Frankl például azt mondja, hogy az értelmetlenségérzés, az értelmetlenség tűnő élettől való szenvedés és kiáltás egyáltalán nem a betegség, hanem épp ellenkezőleg, a szellemi nagykorúság kifejeződése, annak az embernek a sajátja, aki az élet értelmét oly szenvedéllyel keresi, hogy ezért kész szenvedni is, ha erre van szükség, és akinek van bátorsága belátni, hogy „*egészen csak ott ember az ember, ahol teljesen belemerül egy dologba vagy átadja magát egy másik személynek*”.¹⁶ Ahogy Barsi Balázs írja: „*Ebben az összefüggésben a szeretet nem ráadás a személyes létezésemre, hanem a személyes létezés szükséges minimum. A halálnak nem az élet az ellentéte, hanem a szeretet.*”¹⁷

Ha innen nézzük, akkor az 1936-os versek egészen más olvasási és értelmezői stratégiát kívánnak meg, mint amit az eddigi elemzésekben megfigyelhetünk. Költészete révén József Attila ezt a mind platonikus, mind evangéliumi törvényt láttatja hallatlan erővel, és ezt gondolja tovább a törvénytelenség, a bűn, a büntetés vagy a virtuális halálítélet kimondása révén. A versek által egy kétségkívül kétségbeesett, mégis nagy erejű látomásba nyerünk bepillantást a világ és a szeretet rendjéről, és a nyilvánvaló személyes fájdalom és szenvedés pokoli kiaknázásába, annak érdekében, hogy a költészet, a kiáltozás felhívja a figyelmet a renddé vált rendtelenségre, jogtalanságra, vagyis szeretetelenségre. József Attila alkotásai mögött mindenestre nem feltétlenül a költő élete, vagyis maga József Attila rejtőzik, hanem talán mi magunk is ott lapulunk, a saját életünk is ott bujkál valahol: a költemények nemcsak a beteg József Attilát leplezhetik le előttünk, hanem önmagunk rejtett, nem szívesen vállalt, kiismerhetetlen mélységeit is, és ennek fényében a mi jól védett, egészséges normalitásunk egyszerre ostobának, gyávának és betegesnek hat. Ha 1935-ben, költőtársa műveinek elemzésekor feltehetette a kérdést: „*Mi a véleménye Kosztolányinak rólunk?*”, akkor mi is megkérdezhetjük: mi a véleménye József Attilának rólunk, a mi normalitásunkról, a mi rendíthetetlennek tűnő meggyőződéseinkről és fölényesen „normális” ítéleteinkről? És bár a rólunk megfogalmazott versbeli véleményét vagy ítéletét nem feltétlenül kell elfogadnunk, ahogy a szerelem rendjéről alkotott vízióját sem (alighanem ő maga is tisztában volt azzal, hogy ez a vízió ebben a kontextusban legalább annyira képtelen, mint amennyire igaz), kár volna lemondani az önvizsgálatnak arról az esélyéről, melyet József Attila 1936-ban született szerelmi lírája kínál fel számunkra.

Jegyzetek

1. N. Horváth Béla: A LÍRA LOGIKÁJA. JÓZSEF ATTILA. Akadémiai, 2008. 390., 391. és 396.
2. Uo. 390. és 406.
3. Vö. Lukács György: „FÉLNEK AZ EGÉSZSÉGTŐL”. IFFJÚKORI MŰVEK. Gondolat, 1977. 442.
4. Lásd Kassai György: JÓZSEF ATTILA MEGKAPASZKODÁSI ÖSZTÖNE. In: MIÉRT FÁJ MA IS. AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA. Szerk. Horváth Iván és Tverdota György. Balassi, 1992. 147–162.
5. Szabolcsi Miklós: KÉSZ A LETTÁR. JÓZSEF ATTILA ÉLETE ÉS PÁLYÁJA 1930–1937. Akadémiai, 1998. 694.
6. Nemes Lívia: JÓZSEF ATTILA TÁRGYKAPCSOLATAL. In: MIÉRT FÁJ MA IS. I. m. 165. és folyt.
7. Beney Zsuzsa: A KÉT ANYA. In: JÓZSEF ATTILATANULMÁNYOK. Szépirodalmi, 1989. 20.
8. Tverdota György: JÓZSEF ATTILA. Korona, 1999. 156. Vö. még: 158.
9. Idézi Molnár Mária Viktor E. Frankl AZ EMBER AZ ÉRTELEMRE IRÁNYULÓ KÉRDÉSSSEL SZEMBEN (Budapest, 1996) című könyvéhez írt utószavában (283.).
10. IN EPISTOLAM IOANNIS AD PARTHOS. VII, 5. („*Aki a szeretet ellen cselekszik, Isten ellen cselekszik.*”)
11. Lásd A LAKOMA 192c, ill.: PHAIROSZ 249d és folyt.
12. M. Ficino: A SZERELEMRŐL. KOMMENTÁR PLATÓN A LAKOMA CÍMŰ MŰVÉHEZ. Arcticus, 2001. 26.
13. Vö. DE IV GRADIBUS VIOLENTAE CARITATIS. In: IVES: ÉPÍTRE SUR LA CHARITÉ. RICHARD DE SAINT-VICTOR: LES QUATRE DEGRÉS DE LA VIOLENTE CHARITÉ. G. Dumiége szövegkiadása. Vrin, Párizs, 1955.
14. R. Barthes: BESZÉDTÖREDÉKEK A SZERELEMRŐL. Atlantisz, 1997. 255. és folyt.
15. Uo. 255.
16. AZ EMBER AZ ÉRTELEMRE IRÁNYULÓ KÉRDÉSSSEL SZEMBEN. I. m. 45. és 94.
17. A SZERETET MISZTÉRIUMA. ÉLMÉLKEDÉS AZ „ÉNEKEK ÉNEKÉ”-RŐL. Efo, 1996. 78.

Wilhelm András

SCHUMANN KÉTSZÁZ ÉVE*

Ünnepi-ünneprontó beszéd a kétszázadik születésnapon

Egyre kevésbé tartozik hozzá az általános műveltséghez egy nagy komponista műveinek átfogó ismerete. Sajnos manapság már a zeneszszakmabeliek között sem dívik, hogy egy zeneszerző összes művét megismerjék vagy legalább törekedjenek a megközelítő teljességre – márpedig e talán idealisztikusnak tűnő elvárás korántsem túlzás: senki nem mondhatja, hogy ismeri egy alkotó munkásságát, ha nem nézte végig valamennyi művét. Az összefüggések, utalások, egymásba kapcsolódások és a sokszor emlegetett, bár aligha elemezhető fejlődés sem követhető nyomon, ha valakitől csak egy-két darabot hallottunk, játszottunk.

A mindenki által nagyjából egységesen sorolt nagyok között is Robert Schumann művészete a kevésbé ismertek közül való. Nyilván mindenki föl tudja sorolni számos darabját: zongoraműveket, dalokat, néhány kamaraművet, szimfóniát – ám ha végignézzük közel két és fél évtizednyi alkotói korszakának impozáns műlistáját, rengeteg voltaképpen ismeretlen művet találunk, olyanokat, amelyekről még azt sem mondhatni, hogy legalább ritkaságszámba mennek a koncertműsorokon. Aligha vétjük el a nagyságrendet, ha azt mondjuk, hogy műveinek több mint harmada soha nem hangzott el Magyarországon – s az érdeklődő még felvételükre sem igen bukkanhat a mára látványosan mindenre kiterjedő CD-kínálatban.

Az okok nyilván számosak és szerteágazók. Mondhatni: sok a darab, sok a jó darab, sőt remekmű – s az idő a szerző halála óta eltelt jó másfél száz évben elvégezte már rostáló munkáját. S talán azt a szellemesnek szánt megjegyzést sem feledte a hálátlan utókor, hogy Schumann lett volna az a szerző, aki zseniként kezdte, s tehetségként végezte – vagyis hogy az impozáns műjegyzék kronológiája voltaképp hanyatlástörténet; hogy az elhatalmasodó betegség, amelyről szólva ma már nem kell eufemisztikusan elhallgatni, hogy szifilitikus fertőzés következtében kialakult elmebaj, megakadályozta méltó művek létrejöttét, s az életmű utolsó évtizedének termése gyenge, netán jelentéktelen műveket sorakoztat föl, amelyek nem érik el a kezdet valóban hihetetlen remekléseit. Ám a közelebbi vizsgálat mégis arról győz meg, hogy ha vannak is kevésbé sikerült darabok – de hát kinek a művei közt nem találni ilyeneket? –, a méltatlanul mellőzöttek között igazi remekművekre lelhetünk.

Mi sem lehet méltóbb e bicentenárium alkalmával, mint arra keresni valamiféle magyarázatot, hogy miért alakult ki ez a vélekedés, miért tartja magát ily makacsul, s hogy talán miért nem vár Schumann kései művészetére olyasfajta újrafelfedezés, rehabilitáció, mint pár évtizeddel korábban a szintén oly sokáig mellőzött és félreértett Bruckner, netán ma már szinte felfoghatatlanul: Mahler alkotó munkásságára? Van-e valamiféle kikövetkeztethető oka annak, hogy a művek önértékével mit sem törődve

* Elhangzott az ELTE Bölcsészettudományi Kar Zenei Tanszékének Schumann-konferenciáján, 2010. június 8-án.

egy életmű jelentős hányada fölött siklik el a figyelem, nem a művészeti korszakok sajátos ritmusa, sőt fáziseltolódása, különféle múltakat hasznosítani szándékozó igénye, furcsa és helyrebillenthetetlen aszinkronja teszi-e, hogy egy valóban pompás és impozáns életműnek ne legyen esélye elfoglalni az őt megillető helyet a folyvást újabb területeket bekebelező kánonképződésben?

Kétségtelen, hogy ha valaki csak a korai s legnépszerűbb zongoraműveket, az őket váltó dalesztendő természetét ismeri, meg néhány válogatott remekművet a következő időszakból, először találkozva a kései darabokkal, meglehetősen elbizonytalanodhat. Nem találja meg azokat a stiláris jegyeket, amelyeket megszokott, nem leli azt a csillogást, amelyet a virtuóz korszak darabjai oly magától értődően mutatnak, s így persze nem élheti át azt a sajátos költészetet sem, amely szinte egységesen jellemzi az első harminc opust s bukkan fel olykor egy-egy pillanatra a későbbiekben; megbillen a formák klasszikus fegyelme, amely keretek közé szorította a terjedelmesebb tételek alig zabolázható anyagait, töredezetté válnak a miniatűrök is, olykor alig tudják fenntartani az egységes hangütést, amelyet a korai darabokban a szerkesztésmód szigorú ökonómiaja is szavatolt még, s persze látszik a másik véglet is: a feltűnő vagy tetszetős sallangokról, ornamentekről való lemondás, a leglényegesebbre szorító koncentráció. Mintha egy másik komponista műveit vizsgálnánk; majdhogynem akkora a tapasztalt változás, mintha jó fél századdal későbbi életműveket fognánk vallatóra: jószerivel mindegyik huszadik századi alkotó munkásságában megtaláljuk majd a korai és későbbi korszakok éles választóvonalát. Csak míg ott arra hajlik a zenetörténet-írás, hogy korai és érett korszakot különböztessen meg, arra senki nem vetemednék, hogy a későbbi állapot felől visszanezve az előmunkálatok, a készülődés dokumentumának tekintse a CARNAVAL-t, a KREISLERIANÁ-t, a LIEDERKREIS-sorozatokat, a DICHTERLIEBÉ-t, a FRAUENLIEBE UND -LEBEN korszakos remekműveit.

Pedig könnyen lehet, hogy minden szívbeli elfogultság ellenére valami ilyesmiről van szó. Komoly stiláris elemzés kimutathatja a változás előjeleit már a korábbi opusokban is; a SZIMFONIKUS ETÜDÖK olykor makacs figurativitásában, a C-DÚR FANTÁZIA formájának sajátos rendjében, a CONCERT SANS ORCHESTRE nem könnyen emészthető ciklusában, s talán még az amúgy oly kedvesnek ható, ám pianisztikus megoldásaiban nagyon is talányos ARABESKE, sőt a végképp problémátlannak tűnő BLUMENSTÜCK is okozhat meglepetést, ha friss szemmel próbálunk rájuk tekinteni. S a negyvenes években azután sorakoznak a valóban furcsa jegyeket felmutató művek: az op. 32-es zongoradarabok (ahol az utolsó tétel gigue-et és fugatót kombinál ugyan, de nem feleli még a KREISLERIANA hangját), vagy a három vonósnégyes meg a legkülönbélebb kamarakompozíciók, egyre szabályosabbá váló formaszerkezeteikkel, amelyek azonban a legkevésbé sem klasszikus anyagokkal és faktúrákkal építkeznek. Megjelennek különös műfajok: zenekarral kísért kórusdalok (amelyek előképe Beethoven középső korszakának talán legkevésbé népszerűvé vált műtípusa lehetett – s amelynek folytatására majd Brahms művészetében bukkanhatunk), kantáták s oratóriumok, különös tételsorrendeket felmutató versenyművek s így tovább.

Talán kimondható, hogy nem egy hanyatló invenciójú mester alkotásai ezek, hanem egy nagyon is tudatos útkeresőéi, aki mintha fölsírmerte volna a nagy korszakváltás pillanatát, s az aktuálisan fölvetődő kérdésekre keresné a maga sajátos válaszait. Mert miképpen magyarázhatnánk másként a szigorúbb ellenpontosító művészetet képviselő fűgák és fughetták sorát, azt a polifóniát, amellyel nagyjából Schumann-nal egy időben Mendelssohn is próbálkozott – s utánuk csaknem mindenki, egészen a nyílt stílusimi-

tációkra is vállalkozó Regerig (s akár tovább: a második bécsi iskola archaizáló törekvéseiig); vagy azt a klasszikus formaszerkezeteket alkalmazó komponálásmódot, amely azonban annyira elszakítja ezeket a készen kapott formákat a beléjük kényszerített vagy applikált zenei anyagtól, hogy az eljárás szinte a huszadik századi neoklasszikus törekvések előfutárává teszi e darabokat (mint például az ifjúságnak szánt, bár épp az ifjú zongorázók számára csaknem játszhatatlanul nehéz három szonátát); s már-már toposzként használja fel korai alkotásainak hangvételtípusait, szinte elidegenítő gesztussal, de mindenképp nosztalgia és szentimentalizmus nélkül – mint azt a *GESÄNGE DER FRÜHE* sorozatában (s a kései, már-már törmelékekből összeállított ciklusaiban, a *WALDSZENEN*-ben vagy a *BUNTE BLÄTTER*-ben) látjuk. S akkor nem szólunk még az oratorikus művekről, egyházi kompozíciókról vagy a valamennyi közül talán legmeglepőbbbről, az operaindítást, drámai jelenetet és vokális szimfóniatételt egyszeri szintézisbe hozó *FAUST-JELENETEK*-ről – megannyi fölvetés és ötlet, egységes nézőpontot szinte alig megengedő szerteágazó bőséggel.

Mindez nem nélkülözötte természetesen az elméleti megalapozást. Schumann egyike volt azoknak a szellemeknek, akik fontosnak érezték művészetük ideológiájának kifejtését is: kritikusi munkássága nem csupán azért érdemel figyelmet, mert nagy elődeiről és kortársairól nem avulóan tudott érvényeset mondani, hanem azért is, mert mára – méltán? – feledett alkotókról és alkotásokról terjedelmes kritikákat írva valójában a maga ars poeticáját fogalmazta meg. Ezeket az írásokat olvasva és elismerve őket az életmű integráns részeként, azt látjuk, hogy ha olykor szerepet játszva is, Dávid-szövegében ostromozva és megsemmisítve a filiszteusokat, egy nagyon is új művészeti ideál szószólójaként lépett fel. Ha nem érezzük is ma már szatírájának élet – hiszen nem ismerjük a kor közállapotait, kulturális miliójét, a korstílust teremtő átlagművek sorát –, az mindenképpen érződik, hogy itt egy új művészi koncepció kimunkálásáért folyik a harc. Klasszicizálódás, de új anyaggal, historizmus, de megőrizve az alkotómunka stiláris szabadságát, új értelmet adva archaikusnak ható technikáknak és szabályoknak. Mintha arra kereste volna valamiféle megoldásnak a lehetőségeit, hogy miként lehet újat létrehozni egy olyan korban, amely tudatosan fordul már a múlt termése felé, ugyanakkor jól érezte azt is, hogy a számára adott zenei nyelvezet (értve ezen most elsősorban a harmonikus gondolkozást) hihetetlen változások előtt áll. Schumann valóban benne élt a korában, s jól ismerte, értőn sajátította el azt, amit akár egy Chopin vagy Liszt, de nem kevésbé Wagner vagy éppen a német zenei idiómába némiképp új színt hozó, kissé provinciálisnak ható, de mindenképp egzotikus ízű északi szerzők képviseltek...

E sokirányú érdeklődés, nyitottság talán túlságosan is heterogénnek tűnt föl a kortársak s az őt közvetlenül követő nemzedék szemében. Megoldásai esetleg kevésbé radikálisnak – sőt nehézkesnek akár, fölvetései érthetetlennek és megoldatlannak. Nehéz persze párhuzamokat vonni – ám Schumann kései korszakának művei mintha a Liszt-életmű utolsó harmadának termésével osztoznának hasonló sorsban. Nem belőlük indult ki, nem belőlük táplálkozott a színre lépő új generáció – s mire a korszakok örök ritmusa szerint a szinte minden életművet egynéhány évtizedre maga alá temető feledés újra feléjük fordulhatott, nem adtak elegendő indíttatást az új törekvéseknek. Nem voltak aktualizálhatók.

Egy zeneszerzői életművet ugyanis – egyre inkább úgy tűnik – nem elsősorban az előadó-művészet tart életben, még ha látszólag a koncertpódium lenne is számára a valódi életter. Ez csupán látszatlét: divatok jönnek s mennek, a közönség ítélete nem

sokat számít alkotók és művek értékelésénél. Nem; egy zeneszerző utókori megbecsülése mindig azon áll vagy bukik, hogy mennyire hasznosul az újabb alkotóművészetben, vannak-e benne olyan elvarratlan szálak, amelyekre egy új korszak zeneszerzőinek van szüksége. Schumann életműve ebből a szempontból nem született szerencsés csillagzat alatt. Legfontosabb műfajainak tartalékai a XX. század elejére kimerültek, nagy formai elgondolásait felülírta előbb a wagneri, majd a bruckneri, végül a mahleri koncepció, harmóniai gondolkodásánál radikálisabban igényelt a változó korszak. Akkor volt spekulatív, amikor arra kevés igény mutatkozott, akkor volt kimért és szikár, amikor a csillogóbb és tetszetősebb felületek tűntek vonzóbbnak. A repertoár végzetes beszűkülésének évadában pedig, úgy látszik, kevés az, hogy remekműveket írt – legelhivatottabb rajongói sem hihetnek abban, hogy a feledésből időről időre kiemelt opusai túllépnek a kuriózum rangján. Hiszen nincs többé az a kultúra, amelynek folytonossága érthetővé tenné őket; nincs az az új zeneszerzői akarat, amely előképét látná benne. Szeretni s becsülni lehet – a *Liebhaver* helyett végképp a *Kenneré* lett az ő életművének jelentékenyebb hányada; mondhatnánk *connaissanceur*-t is, ha nem tapadna e szóhoz némi pejoratív patina. Márpedig erről van szó valójában: ritka fényű drágakövekhez hasonlítanak az ő művei, melyeknek rejtőző értékét csak az veheti észre, aki a valódi megértés szándékával közelít hozzájuk. De ebben sokakkal osztozik Schumann művészete – s bizvást mondhatjuk: nincs rossz társaságban.

Hetényi Zsuzsa

CSEHOV-CSAPONGÁSOK, NABOKOVOS NÉZŐPONTBÓL*

Két író az asztalon

Talán meglepő, hogy Csehov születésének másfeledik centenáriumáról egy másik író közbeiktatásával szeretnék megemlékezni. Csehov és Nabokov úgy került egymás mellé az asztalra, hogy ez az asztal, pontosabban az én íróasztalom már tele volt Nabokovval, amikor Csehov az évforduló kapcsán odakerült, s így Nabokov a tükör, a közvetítő szerepét tölti itt be. A Nabokov számára oly fontos motívum nemcsak tárgy vagy felület, és nemcsak szimbólum, hanem regényeinek alapvető művészi eszköze is, és most számomra is a reflexiót elősegítő mediátor.

Mínhogy Nabokovhoz hasonlóan szeretem a számok bővületét, megjegyzem, hogy a témáról ugyan sokkal előbb kezdtem töprengeni, de az írásnak véletlenül napra pontosan éppen százhat évvel Csehov halála után fogtam neki. E nabokovos számrébuszból máris meg lehet tudni, hány évesen halt meg Csehov, és mikor született. Nabokov rejtvényrendszerei ennél jóval bonyolultabbak. Az irodalommal foglalkozó embert így bővkörébe vonja az író, aki éppen a „hőse”, és Nabokovra ez fokozottan igaz.

* Készült az OTKA SAB 81212 támogatásával eltöltött kutatási év során.

Az írásnak persze önmagában eleme az összehasonlítás, a melléhelyezés. Az író, a szemlélő mellé és elé kerül az, amit szemlél – a tárgyi és imaginárius és kontemplált világ. Érvényes ez a kritikai írásra és az alkotásra is. Korolenko jegyzett le egy anekdotaszzerű történetet. Csehov megkérdezte tőle: „*Tudja, hogyan írom a rövid novelláimat? Így.*” Azzal körül nézett, megfogta az első keze ügyébe eső tárgyat, történetesen egy hamutartót, és azt mondta: „*Ha akarja, holnapra meglesz a novella. A címe – A hamutartó.*”

Vladimir Nabokov akkor született, amikor Anton Csehov már tüdőbetegesen halni kezdett, mintegy öt évig kortársak voltak (így most már tudjuk, hányban született Nabokov). Kettejükéről az első tanulmány Simon Karlinsky tollából született 1970-ben, aki témáikat és történetvezetési fogásaikat helyezte egymás mellé. Ő hivatkozik először arra, hogy Nabokov, aki soha nem ismert el irodalmi hatásokat, elődjének nevezte Csehovot (egy Edmund Wilsonnak írott levélben, 1956-ban). Másutt Nabokov megjegyzi, hogy Csehovot ugyan nagyon szereti, de nem tudja olyan tudatosan leírni, mint ahogyan Tolsztojt (ANNIVERSARY NOTES, 1970). Itt néhány kellemetlenkedő észrevétel tesz arról, mi nem jó szerinte Csehovban: „*hajmeresztő prózaiság, előre gyártott metaforák, önisméltések, doktorok, hiteltelen vamp nők és így tovább*”. Majd új váltással egy vallomás: „*mégis Csehov az, akinek a műveit magammal vinném, ha egy másik bolygóra utaznék*”.

Karlinsky még nem vagy csak részleteiben, kéziratban ismerhette Nabokov egyetemi előadásait, amelyek csak tizenegy évvel később, a szerző halála után négy évvel jelentek meg, LECTURES ON RUSSIAN LITERATURE címmel. Köztük van a négyrészes Csehov-előadás is: a bevezető, majd A KUTYÁS HÖLGY és a SZAKADÉKBAN elemzése után a SIRÁLY-ról következnek jegyzetek. Mint minden író tollából származó elemzés, ezek nemcsak Nabokov Csehov-értékeléséről tanúskodnak, hanem közvetve Nabokov saját írói elveire és fogásaira is ablakot nyitnak. (Karlinsky cikkének évszámából már kiszámolható, mikor halt meg Nabokov. A módszer ismeretében már hozzákezdhetünk, hogy a LOLITA eseményeit kronológiai sorrendbe rakjuk, ami nem gyerekjáték – irodalomtörténészek a mai napig pepecselnek vele.)

A két író közti majd' negyvenéves korszak különbség történelmi korszakra lefordítva azt jelentette, hogy Nabokov még abban az Oroszországban nőtt föl, amelynek enciklopédiája Csehov műveiből kirajzolódik. Nabokov családjából többen ismerték személyesen Csehovot. Am irodalomtörténeti szempontból a századelőn annyira felgyorsult az orosz fejlődés, hogy Nabokov már a Csehov utáni harmadik nemzedékhez sorolható, mert közben és köztük kivirágzott a nagy orosz Ezüstkorszak és a szimbolizmus, amelyen belül három nemzedéket is felismer az irodalom története, feltűntek az avantgárd csírái s a velük párhuzamos jelenségek között a később szintén emigrációba szorult, későbbi Nobel-díjas Ivan Bunyin, aki Csehov és Nabokov között közvetlen irodalmi kapocsnak tekinthető.

Csehov két élete

A kézenfekvő párhuzamok pedig lehetnek látszólagosak és semmitmondóak. Mindketten álnéven kezdtek írni (Antosa Csehonte és Vlagyimir Szirin), de más-más okból: Csehov a gimnáziumi vallástanárától kapta a Csehonte nevet, mert már ifjan irodalom- és színházimádó volt. Nabokov pedig államférfi apja nevét nem akarta sem hírbe hozni, sem másolni. A Csehonte név játékos és ironikus, a Szirin pedig fennkölt és mitologikus (a mítoszi madár a szimbolisták szövegeiben elő-előfordul, volt egy azonos nevű kiadó is). Mindketten utálták és hazugnak tartották az iskolát, de Nabokov a társait is utálta,

mert világeletében elkülönülő, félrevonult ember volt, szemben Csehovval, aki nyüzsgő és mozgékony társasági ember. Igaz, mindkettejüknek volt dakszlijuk.

Nabokov, akinek szociális érzékenysége és igazságérzete alighanem az arisztokrácia köreiből egészen kivételesen szabadelvű nevelésének köszönhető, bámulattal és tárgyyszerű tisztelettel kezeli Csehov életrajzát, és Kornyej Csukovszkijnak Csehovról írott életrajzi jegyzeteire támaszkodik. Ha már a biográfiák bővületébe is kerülünk, az idézet mögött ott látom a vidéki törvénytelen ukrán zsidó gyerek, Csukovszkij alakját is, aki Walt Whitman verseinek fordításával robbant be az irodalomba 1907-ben. A későbbi virtuóz fordító, gyerekversmester, kifinomult stilisztá irodalmár a provinciákról ugyanabba a pétervári elit gimnáziumba, a Tyenyiscsevbe került, ahová Nabokov és Mandelstam járt. Oroszország mindig egy óriási szociális keveredési hullámnak köszönhetette kulturális felvirágzását – jellemző is talán, hogy Csukovszkij éppen e szempontból, az író társas és társadalomhoz fűződő viszonyait vizsgálva dolgozta föl Csehov leveleit.

Nabokov Csukovszkijt (az expatriált arisztokrata a mélyről jött poeta doctust) idézve kiemeli, hogy Csehov, az életművész azonnal Moszkvába érkezése után, tizenhét évesen feltérképezte az egész várost, mind horizontális földrajziségében (a nagyon különböző kerületeket), mind vertikálisan (szociális rétegződésében). Operaénekesek, szerzetesek, kocsmai biliárdosok, baronesse-ek, lóversenyesek, békebírák, vásárosok, na és persze doktorok között forog, ebédel vagy akár sofőrködik. Később melihovói házába lankadatlanul és tömegestül csődítette az embereket, művészeket, kiadókat, és a meghívások ellentmondást nem tűrő imperatívusza meghökkentő képekben nyilvánul meg: *„Ha nem jön el, essen le a gatyája a bulváron...”*; *„eltettem magának jutalmul pár csomó retket a kertből, szaladjon ide (600 mérföldről, Pétervárról!), és egye meg”*. A meghívásnál nagyobb csoda, hogy el is viselte, sőt örömmel fogadta a csóstül érkező vendégsereget, csak néha panaszkodott, hogy napokig nem tudott egy sort sem leírni. Mindenféle közös alkotást is javasolgat, még nem írónak is. *„Maga az elejét, én a végét.”* Korolenko életében nem írt drámát, mégis azt írja neki, jöjjön, és írnak egy kétfelvonásos vaudeville-t, persze az elejét itt is a másakra hagyják, *„honorárium felesben”*. A vidám, mókázó író nemcsak a lendületes, mosolygó napokat animálja, hanem közben minden lakóhelyén műveli a földet, ültet (Melihovó üres földjén egy nagy cseresznyéskertet), begyűjti a termést, magokat küld szerte a barátoknak. Rózsa, jácint, ricinus, napraforgó, tulipán, len, szőlő, kamélia, őszirózsa... ezekről is ír leveleiben. Miközben kertecskéit műveli, bámulatos, ahogyan Oroszország nagy tereit is birtokába veszi. Szobrot állít Nagy Péternek Taganrogban, iskolákat épít, de úgy, hogy ő szállítja az építőanyagot, tárgyal a kőművesekkel, kályhásokkal, ácsokkal, minden tanítói lakásba kandallót terveztet, és felügyeli az építkezéseket. Ki tudja, a gyakorlati tevékenység vagy a helyi hatóságokkal és az adminisztráció minden szintjével megvívott harcok miatt illeti nagyobb csodálat. Amikor néha-néha egy-egy hőse elereszt valamilyen fellengzősnek tűnő mondatot arról, hogy az emberek sorsát jobbra kell tenni, e lázas tevékenység fényében az olyan hiteles életprogramnak vehető, amelyért Csehov a két kezével megdolgozott, és amelyet joggal kért számon az eszméket szajkózó és kergető orosz értelmiség nagy részétől. Az olyanoktól, mint a PLATONOV-ban az orvos, aki filozofálni kezd, majd sírva fakad, amikor beteghez hívják, és nem is indul el. Nem volt hát olyan váratlan, hogy Csehov maga nekiindult a szahalini utazásnak, hogy feltérképezze az ottani börtönviszonyokat.

Kis túlzással úgy is tűnhet, mintha műfajban és életrajzban is két Csehov létezett volna: a novellista és életművész első, majd egy váltás után a megkeseredett drámaíró második. Az első Csehov a humor minden regiszterét ismeri, a karcolatnyi vagy etűdnyi

novellák, a regénynek is beillő kicsit hosszabb elbeszélések szerzője. A kései Csehov pedig, a nagy kopár, kiábrándító komédia tudója, megfáradt öregembernek tűnik, pedig a férfikor teljében halt meg. Elég ránézni Anton Pavlovics fényképeire, hogy meglássuk: a bonvivánnak vagy mai szemmel sztárnak is beillő férfi életében törés következett be. Korai halálát tüdőbaj okozta, de talán valami más is közrejátszhatott, alighanem a depresszió. Túl élesen látta át a valóság minden rétegét, az emberek baját és korcsosulását, saját testét, amely felmondta az életszerződést és a kései házasságot Olga Knipper színésznővel, amely romantikusnak tűnhetett kívülről, de boldogtalan kapcsolat volt. Egyedül utazott el Németországba, hogy gyógykezeltesse magát, és az örökké társaságra vágyó, országát a velejéig ismerő író külföldön, magányosan halt meg, barátaitól és ismerőseitől távol.

Csehov két műfaja

Nabokovtól eltérően Csehov nem írt sem regényeket, sem verseket. Nabokov hivatkozik egy szerkesztőre, aki szerint minden íróba valahol bele van vésve az a pontos szám, ahány oldalnál hosszabb művet soha nem fog írni. Nabokovra 385 oldalt szabott ki a sors a névtelen kiadó szerint. Ez a limit becsapós, és ennek felismeréséhez ismét Nabokov és Csehov párhuzama segít hozzá. Nabokov éppen olyan hosszú kisregényeket vagy hosszú elbeszéléseket írt (*A SZEM, BŰVÖLŐ, CSORB VISSZATÉRÉSE* stb.), mint Csehov (*ÉLETEM, HÁROM ÉV, SZTYEPP, DRÁMA A VADÁSZATON* stb.), de a kettejük között eltelt idő alatt a regény terjedelme annyira másodlagos lett az egyéb kritériumok mellett, hogy nem tűnik fel: tulajdonképpen Csehov egyes nagyobb lélegzetű műveit is lehetne regénynek tekinteni. Ez nem változtat azon a kétségtelen csehovi sajátosságon, hogy egész regénynyi súlyt, egész életeket helyez el egyetlen elbeszélésben, például a *JONICS, A MENYASSZONY, A FEKETE BARÁT* lapjain.

Csehov verset sem írt, Nabokovtól eltérően, aki éppen a versekkel kezdte. Csehov karcolatnyi vagy etűdnyi humoros novelláiban, a regénynek is beillő kicsit hosszabb elbeszéléseiben szinte nyomtalanul elbújik az író. A két életmű struktúrájának eltéréseiből élesebben kiviláglik, miért verstelen szerző Csehov: prózájában nincs ott a háttérben a személyisége. Tolsztojhoz, Dosztojevszkijhez, de akár Puskinhoz képest is sokkal rejtettebb az életrajz, amely viszont Nabokovnál egyenesen a műalkotás alapanyaga lett. Nabokovnál, nyilván az emigráció élethelyzetével összefüggésben, megszületett a fiktív biográfia és autobiográfia – és a számos distanciális lépcsőfok megvalósulása a XX. században az autobiografizmus új jelenségét hozta létre. Csehov fegyelmezetten és tudatosan választotta el vagy fogalmazta és szerkesztette „el” az alkotástól az életét, amely természetesen mindenkinek az egyetlen forrása, az Én, amelybe az elsődleges szociális tapasztalat mellett beleépül a könyvek képviselte kultúra és a képzelet káprázata is. Ez a távolságtartás nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Csehov öntörvényű és vonzóan koherens világot alkotott meg. Jól szemlélteti a lehetséges stratégiák különbségét az, hogy Csehov orvosi praxisa is jóval kevésbé vagy személytelenebbül érzékelhető műveiben, mint például a fiatal Mihail Bulgakovéiban (*EGY FIATAL ORVOS FELJEGYZÉSEI*). Csehov a viláért nem mutatna érzéseket, és nem is pepecselne a stílussal, a formával – a lírához hasonlóan szigorú és pontos mértéket megkívánó kispróza olyan könnyen és készen folyt belőle, hogy annak (és ezt már Nabokov jegyzi meg róla) akár egy-egy kisebb zsurnalisztikus lapszus vagy egyéb botlás sem árthatott. Mert, írja Nabokov, Csehov nem tetszeleg, szemben Turgenyevvel, akinek stílusa olyan, mintha keresztbe vetné a lábát, s közben lopva a harisnyája színében gyönyörködne.

Nabokov nem kedveli a színházat, bár írt rendhagyó és talán soha elő nem adott darabokat. A Csehov-darabok közül csak a SIRÁLY-hoz fűzött jegyzeteket, amelyekben kétélű megjegyzéseket tesz a próza javára és a darabok kárára. Nyina szerinte „*kissé fals*” és lapos szpicceket tart, ugyanis szerinte a csehovi prózában életteli nőalakok ott attól olyan bájosak, hogy nem beszélnek sokat, amit viszont a darabban nem tehetnek meg, s így lesznek kegyvesztettek Nabokovnál. Nagyra értékeli viszont, hogy nincs lineáris cselekmény, és hogy a befejezések zsákutcába futnak, hogy Csehov általában véve felborította a drámai hagyományt, kitört az unalmas determinisztikus ok-okozat sor börtönéből. Tetszik neki az életét jegyzetekbe körmölő Trigorin mint Csehov önparódiája, az íróé, aki előbb írja le a jelenetet, mint ahogy megéli. Nabokov műveiben is számtalanszor felbukkan az életrajzát műveiben szétosztó első személyű író-elbeszélő (TOBORZÓ, LOOK AT THE HARLEKINS!), aki azért él, hogy a szereplői között szétossza élményeit, műveibe belerakja akár az utcán látott, akár az ágyában ölelt alakok bőrét, mosolyát vagy tárgyait. Nabokov szerint a darab tétova párbeszédeiben az a csodálatos, ahogyan a tehetetlen, gyámoltalan emberek sorsát megmutatják, egy idős embert, aki összezavart mindent az életében (a „*made a mess of his life*” kifejezést szívesen fordítanám erősebben, mondjuk „*személtádat csinált az életéből*”), és egy törekeny, finom lányt, aki sohasem lesz boldog. Csehov szövevényesen és parodisztikusan fonja bele az ADÁ-ba is a csehovi darabokat, a színésznő anyát és lányát, akik a NÉGY NŐVÉR-ben játszanak, és Stan Slavski (ferdítve Sztanyiszlavszkij) színházi kurzusait.

Míg Csehov korai színművei drámák (HATTYÚDAL, MEDVE), később tréfákat ír (LÁNYKÉRES, JUBILEUM, LAGZI), a VÁNYA BÁCSI „jelenetek” műfaji jelölést visel, majd a HÁROM NŐVÉR ismét dráma, míg a SIRÁLY és a CSERESZNYÉSKERT komédia. Esztétáknak fejtörést okozó csemege ez a kavarodás, de ha másból nem, Dante KOMÉDIA-jából sejtethetjük (NB. Babits SZÍNJÁTÉK-nak fordítja), hogy a szó valódi értelme nem vígjáték.

Két korszak között: a csehovi csomópont

Nabokov révén Csehov különleges dimenzióba helyezhető, ami engem hozzásegített a lényeg megfogalmazásához: Csehov olyan csomópont, összekötő kapocs az orosz irodalomban, akiben összefut a XIX. század, és ahonnan szétágazik a XX. század. Miközben megképzik előttem vizuálisan egy közepén összekötött fonalnyaláb, ebből a nyolcasból kirajzolódik egy Möbius-szalag, s bár szépséggel szemlélem, mert túl tetszetős az elmélet, megengedhetőnek látom a gondolatot. Nem szükséges mélyebb elemzés annak belátásához, hogy a XX. században valóban más minőség vagy dimenzió következett be az irodalomban a múlthoz képest, és nem olyan újdonságról van szó mindössze, amely egy újabb század beköszöntével megfakul. (Egyelőre a XXI. századot is csak a XX. kinövésének, meghosszabbításának érzekelem.)

Csehov nemcsak megkerülhetetlen, hanem központi alak az orosz prózában. Szinte minden elődhöz szervesen köthető, puskinsi, gogoli, tolsztoji és dosztojevskiji reminiscenciák, továbbvitt témák és stratégiák is könnyen felfedezhetők nála. Hogy csak néhány kiragadott példát említsek, illusztrációként: A FEKETE BARÁT Tányája a tréfás Anyegin-idezet tükrében tűnik még árnyékszerűbbnek, aki előbb apja, majd férje árnyékában, függelékükként tud élni, felvetve egyébként egy újszerű Tatyjana-értelmezést is. Ilyen az ARANYOSKA, és ilyen az ANNA A FÉRJE NYAKÁN. A gogoli köpönyegfüggő csinovnyik és a dosztojevskiji odúlakó több változatban is megjelenik Csehovnál, sokan hordozzák magukon immár rájuk merevedett odú-köpönyeg-tokjukat, amelybe bújva otthonosan ismerőssé, szinte bevetté válik a nyomorult örültség. A tolsztoji szüzsék és sorsok egészen közvetlenül jelennek meg: Alekszandr Csudakov CSEHOV ÉS LEV TOLSZTOJ című monog-

ráfijában rámutat olyan elbeszéléskezdeművekre, amelyeket Tolsztoj-szöveggként lehet olvasni (például a FELESÉGEK). Valaha azt vélte az irodalomtörténet, hogy például A 6-os SZÁMÚ KÖRTEREM a tolsztojánizmussal polemizál, holott inkább a bármilyen eszmék megvalósulásának teljes lehetetlenségét jelzi Csehov – látszólag finoman, mert a való élethez oly hasonlóan, valójában pedig nagyon kitartóan, következetesen és határozottan. Alighanem az ideológiák, eszmék és hangzatosságok teljes elvetése és az eszméket hangoztató emberek lelki gyengeségének, sérüléseinek fellebbentése az a vonása, amelyet Nabokov leginkább becsült benne, és híuen követte maga is egész életében. Igaz, nála az emigráció éleesbbre rajzolta az erővonalakat, és az averzió szinte szarkasztikus gyűlöletté fajult. Nabokov nem ismerte eléggé Kelet-Európát, ezért nevezhette jellegzetesen oroszoknak a Csehovnál elmaradhatatlan értelmiségiek kedves és megható típusát, akik az emberiség boldogságáról beszélnek, de semmit nem képesek érte tenni, akik végtelenül szeretik embertársaikat, a távoli, megfoghatatlan emberiséget, de nem a közelükben élőket, mert azokat képtelenek elviselni. Ezeknek a gyenge, hisztérikus, bolondos és fölösleges embereknek a fennmaradása önmagában valami szépet és jót ígér a jövőben, mert „*talán a Természet csodálatos törvényei között is a legcsodálatosabb az, hogy a leggyengébbek a túlélők*”. Nabokovnál éppen a Csehov-értékelése mutat rá, hogy Nabokov, aki utálta a társadalmi ideológiákat, a csehovi társadalmi érzékenységet és nézőpontot el tudta fogadni, sőt, számára a raznocsinyec (vegyes rendi származású) szociális érzékenység nemcsak megtűrt, hanem megbecsült érték, és csupán a magukat eszmék hordozóinak tituláló társadalomberendezőket és hatalombirtoklókat nem volt képes elviselni.

Talán ha Csehov megéri Lenin és Sztálin szovjet korszakait, maga is eljutott volna ide. És ez nem az a feltételes mód, amely a történelemben megengedhetetlen: Csehovnak a múlthoz kapcsolódása után a jövőhöz kapcsolódását, a belőle kinövő, rá támaszkodó és hivatkozó irodalmat érdemes megnézni, mert Csehov többet előlegezett meg ebből, mint gondolnánk. Egyik igen vicces és korai elbeszélése, A LÓNEVŰ komikumának hátterében szinte nem is tud érvényesülni a groteszknak minden szabály szerint megfelelő tragikum, amelyet a szereplők áthatolhatatlan, ólomsúlyú ostobasága képvisel. A nyugállományú tábornok viselkedése, pre-sztálini hatalma annál megingathatatlanabb, minél impotensebb minden vonatkozásban. Csehovnál nem lépnek át, csak éppen áthajlanak a fantasztikum korlátján a történetek, de ettől nem kevésbé vérfagyasztó – a tárgyiasított félelem néha jobban viselhető, mint a szorongás. Ha az ember azt álmodja, hogy kafkaian kitinpáncélos bogárrá változott, kiveri a víz, de amikor felébred, és rémálomnak minősítheti, ezzel egy másik világba tolja át, és a fejét megrázva továbbmegy a hétköznapjaiban. Ha viszont azt álmodja, hogy egyre kövérébb, egyre gazdagabb és egyre boldogtalanabb, akkor az félelmetesen valóságos, és nem tolható át sehova – mégsem minősíthető réméletnek, mert akkor felakaszthatja magát. Ezért olyan nyomasztóak Csehov unalmas történetei – ez is egyik elbeszéléseinek a címe. Ennek elemzésére is sokban támaszkodik remekbe szabott filozófiai esszéjében Lev Sesztov: TEREMTÉS A SEMMIBŐL (A. P. CSEHOV) (1907).

Sesztov három alapvető fogalmat vezet be a csehovi életmű jellemzésére. Mint írja, abból a semmiből, ami az életünk, teremt Csehov a lét kérdéseire rákérdező irodalmat. Ezért is érdekli az abnormalitás, hátha abban valami rávilágít a normálisak tehetetlenségére, és akkor felébrednek a normalitás hipnózisából, és az undor hatására talán talán kifelé igyekeznek a labirintusból. Labirintus, hipnózis és undor – e hármas csapdában kitűnik, hogy az egzisztencializmus egyik előfutárának tartott (később Nabokovval

párhuzamosan párizsi emigrációban élő) Sesztov már 1907-ben maradéktalanul megtalálja Csehov műveiben mindazt, ami a XX. század e nagy vonulatát létrehozza. Szürke kerítés, alacsony felhők, kifakult életek – ilyen Nabokov hármás Csehov-víziója is.

Csehovot maradéktalanul magukénak tekintették a szimbolisták is. Nemcsak motívumai köszönnek vissza Alekszej Remizov prózájában, és nemcsak témái épülnek be Fjodor Szologubéiba, hanem legszigorúbb teoretikusuk, Andrej Belij is szorosra fonja vele a kapcsolatot elméleti írásaiban. Maeterlinck fölé helyezi, és nála közelebbi rokonának tekinti – ami részben arra is rámutat, hogy az orosz szimbolizmus azért lehetett olyan erőteljes, valamint a prózában is kiteljesedő, mert nagyrészt endogén orosz irodalmi következmény is. Belij így ír Maeterlinckről: *„belemerült az örökkévalóságba, és el akarta magyarázni... mondhatni, hogy szimbólumai testetlenül szárazak... éleslátó ugyan, de ezt tendenciózusságnak rendeli alá... Csehov az ellenkezője: semmit nem magyarázott el, hanem nézett és látott. Szimbólumai finomabbak, áttetszőbbek, kevésbé szándékoltak. Belenőttek az életbe, maradéktalanul testet öltöttek a reálisban. S amennyiben a reális kezdetének a kép átélését tekintjük, formájának pedig a szimbólumot, annyiban Csehov leginkább szimbolista”* (ZÖLD TISZTÁS / LUGZELJONIJ, 1910). Az 1911-es ARABESZKEK-ben is makacsul visszatér Csehovhoz, akit immár a szimbolista Brjuszovval állít szembe: *„Brjuszov a képeivel azt mondja: »nem tudjuk a titkok nyelvén megértetni magunkat, ezért vontam be a titkot a feltételes jelek lepleivel. De nézzétek, a feltételes jelek egybeesnek a környező valósággal«. Csehov a fordítottját állítja: »semmit sem tudok a titokról, nem látom. De vizsgáljátok meg alaposan a valóságot a pillanatnyi semmiségeken keresztül, lehet, hogy ami a falon kirajzolódik, az nem kétdimenziójú, hanem három: a rajzolatok elfutnak az ismeretlen távlatokba, mert a falakról kiderülhet, hogy üvegből vannak, és amit a felületükön látunk, az, meglehet, túl van e felület határvonalán... Ilyen Csehov életművének szubsztanciája: átlátszóvá tett realizmus, amely önkéntelenül is összenőtt a szimbolizmussal.”*

Nabokov gyökerei a szimbolizmusba kapaszkodnak, ami a lírájában mutatkozik meg legtisztább formában. Első verseskötete 16 éves korában, a kortárs „felőtt” szimbolisták, Blok és Belij teljes kiteljesedésének idején jelent meg.

Belij szavai az átlátszó realitás falairól meglehetősen impresszionisztikus megfogalmazásnak tűnnek ma, mégis rendkívül találóak. Segítségével megvilágosodik, hogy az orosz próza cenzurális okokból saját korában rejtve maradt abszurd vonulata miként táplálkozott szintén Csehovból is. Az Oberiu csoport tagjai, Vvegyenszkij, Harmsz és társaik azt ismerték föl, hogy a realitás abszurditása miatt és mellett (itt szovjet és filozófiai realitást egyaránt értve ezen) csak az tekinthető valóban reálisnak, ami valóban abszurd, s így csak ez lehet a művészet tárgya. Csehovnál az ALUDNI SZERETNÉK! pesztonka kislány hőse meggyilkolja a rábízott csecsemőt, mert annyira fáradt már a szüntelen házimunkától és a gyerek sírástól. A szörnyűség szociális tartalmát (gyerekmunka, árvaság, nyomor) nem tagadva mégis az egzisztenciális csapda a végső paradoxon, amelyben ártatlan ártatlant gyilkol, mert az „egyszerű” helyzet megoldását a rá vonatkozó nézőpont száraz és következetes végigvezetése hitelesíti.

A szocialistának mondott realizmus szorgalmas éltanulói is sokat köszönhetnek Csehovnak, például Nagibin vagy Tyendrjakov vagy az urbánusok (Tinyanov, Ludmilla Petruszskaja), de a népiesek is (Raszputyin) és a sehová sem sorolható Suksin. Ugyanakkor a velük kortárs, de nem sorstárs, hanem szamizdatba szorult írók is élő hagyományt találtak a csehovi prózában (Vlagyimir Vojnovics, Anatolij Glagylin). És a posztmodern, amely az elődök nyomasztó terhét azok átdarálásával próbálja megoldani, a legkényelmesebben és legszerveesebben lubickol Csehovban és Csehovval (akár a szó szoros értelmében, ha Lev Dogyin Budapesten is előadott erősen csapadékos Csehovjára, a

PLATONOV-előadásra gondolunk). Vlagyimir Szorokin összesen hat szerzőnek szentel kiterjedt paródiát a KÉKHÁJ-ban, köztük Csehovnak, akinek árnyékával a színműveiben is meg kell küzdenie. A MOSZKVA című film forgatókönyve (szintén Szorokin műve) közvetlenül a HÁROM NŐVÉR posztmodern parafrázisa, akik, íme, már meg is érkeztek álmaik városába, autistán, megkeseredve, gazdag férfiak játékszereként.

Ki hinné, hogy a színházi új hullámot megindító PLATONOV-ot Csehov egészen fiatalon, egyetemista korában írta. Ez a többenél jóval hosszabb darab a dramaturgok kedvence lehet, mert az előadáshoz mindenképpen meg kell kurtítani, és így szabad kezét hagy a súlypontok elhelyezéséhez, az értelmezéshez. Ennek a színházi megújodásnak a kiváltója egyébként Nyikita Mihalkov filmje volt, az ETŰDÖK GÉPZONGORÁRA (1976), amelyet Oleg Jefremov, Anatolij Efrusz és Jurij Ljubimov nálunk is látható hagyománytörő és -teremtő rendezései gondoltak tovább. Magyarországon Ascher Tamás neve kötődik elválaszthatatlanul a Csehov-rendezésekhez, először Kaposvárott, majd a Katona József Színházban, és Kiss Csabáé, aki bravúrosan összekötötte a novellista és a színpadi Csehovot: kilenc novellájából írt egy tripla fenekű darabot, ahol a játész személyek Csehov-alakokat és Csehovot játész alakokat is játszanak, és magukat is (ÉS MI LETT A NŐVEL?). Miközben Nyugat-Európában is egyre csupaszabb díszletek között egyre nyersebb vagy egyre groteszkebb (sőt abszurd) Csehov-rendezések születnek a mai napig rendszeresen, egyre filozofikusabb felfogás uralkodik el, s így Csehov a posztmodern egyik felvonulási területévé vált, a szétszedett struktúrák és az elvontságba bonyolódás tüneteivel. A Krétakör a közönség közepére elhelyezett (Schilling Árpád rendezte) SIRÁJ-előadása (sic!), ahol a színészek a húsuikat használták jelmeznek, avval szembesített minden jelenlevőt, hogy itt és most még mindig ugyanabban a világban élünk.

Egy férfi és egy nő

Nabokov regényeiben sokszor hever Csehov-könyv, A KUTYÁS HÖLGY egy-egy példánya az emigránsok lakásaiban, a szereplők felveszik, forgatják lapjait, és beleolvasnak néha. „*Martin olvasni kezdett, egy olyan novellát választott, amelyet ismert és szeretett, egymás után százszor is el tudta volna olvasni, A kutyás hölgyet. De szép is az, amikor a nő elveszti a lornyettjét a jaltai mólón a tömegben!*” (TÜNDÖKLÉS.) Nabokov egyetemi óráin is e műnek szentelte a legnagyobb figyelmet.

Ez a novella egy szép ANNA KARENINA-parafrázis (ezt nem Nabokov mondja). Két másfelé házas embert elér a szerelem, és boldogok együtt, de nem lehetnek egymáséi. Ugyanúgy nem lehetnek egymáséi, ahogyan a három nővér valamért nem megy ki az állomásra, és nem veszi meg a moszkvai vonatjegyet. A lezárás nélküli történet utolsó bekezdése nagyon ravasz. Finom pesszimizmust és humanizmust emleget a ködös kritika, de a boldogságra éhező olvasó úgy fogja olvasni, hogy valami megoldást majd találnak, ha nehezen is. Holott az áll ott, hogy a legnehezebb most vár rájuk. Ez a legnehezebb nem más, mint hogy felismerjék, csak becsapták önmagukat, ami felőrli a szerelemért kitalált szerelmüket és talán önmagukat is. A novella befejezése ugyanis hátulról a hatodik bekezdésben van, és ezeken az utolsó oldalakon nagyon furcsa az elbeszélői hang és a főhős belső monológja közötti viszony, bizonytalanná válik a határvonal. Vajon kié a felismerés, hogy „*a nők sohasem annak látták, aki, nem őt magát szerették benne, hanem azt a férfit, akit képzeletük teremtett, és akit egész életükben mohón kerestek, később észrevették, hogy tévedtek – de azért tovább szerették*”. (Devecseriné Guthi Erzsébet fordítása alapján, a változtatások álló betűs jelzésével.) Ez már abból a diszharmonikus jelenetből ki kellett derülnön a figyelmes olvasó számára, amikor, jaltai legelső éjszakájukon, a férfi

az ágyból felkelve egy vörös görögdinnyét eszik némán egy fél óra hosszat, miközben az asszony az ágy szélén Bűnbánó Magdolna pózában küzd a lelkifurdalással.

Nabokov éppen ezt a teljes bekezdést idézte diákjainak. Mert miközben a férfi szereplő bizonygatja, hogy ez a szerelem más, ez az igazi, a nő meg sem szólal. Csehov sokkal finomabban is jelzi, hogy a szerelem és házasságtörés csak a férfi önbizalma megtámogatásának eszköze. A férfi el szeretne dicsekedni, hogy szeretője van, a klubjából eljövet egy ismerősének megemlíti, hogy találkozott délen egy elbűvölő nővel. A kolléga szánját visszafogva magához inti, és közli: „*Igaza volt az imént, annak a halnak biza szaga volt már.*” A bűdös hal és a nagy szerelem, valamint a két beszédstílus összeütközése már az 1910-es, 1920-as évek irodalmát, Zamjatyint és Zoscsenkót is idézi.

Csalogány és lornyett

Csehov nem önreflektáló író, Nabokov viszont igen, Csehov nem ítéli meg a kortársait és általában az írókat, Nabokov viszont néha patológiusan rangsorol, és élesen, metsző gúnnyal ítélkezik. Ugyanakkor mindketten éles kritikával kezelik az irodalmi sémákat és a tudatlanságot, pontatlanságot. Szerepet játszott ebben mindkettejük természettudományos háttere: sem az orvos Csehov, sem az entomológus Nabokov nem elvont, természetet soha nem tapintó szobakukac. (Nabokov tudományos kiválóságának bizonyítéka az általa felfedezett és róla elnevezett négy lepkefaj.) Nabokov ingerülten jegyzi meg, hogy egy regény minőségét már az is meghatározza, hány csalogány énekel benne, ugyanis a csalogány soha nem énekel magányosan. Csehov igen fiatalon átlát az irodalmi szakma szitáin, és nem borul le az irodalom nagysága és küldetése előtt, mert szerinte sincs ilyen. Mindössze húszéves, amikor megírja a *MI SZEREPEL LEGGYAKRABBAN A REGÉNYEKBE, ELBESZÉLÉSEKBE STB.* című hasznos kis leltárt, de később is szívesen ad gyakorlati tanácsokat, mint a *SZABÁLYZAT KEZDŐ ÍRÓK SZÁMÁRA* soraiban. Előbbiből árad az orosz provincia és a századvég bájos ponyváinak levegője, amelyben kamaszként Nabokov is álmodozott. Számára ennek felidézése, a gyerekkori olvasmány, Mayne Reid A FEJ NÉLKÜLI LOVAS-ának újraelemzése is, mint bármi, időutazást indukál. A kalandos cselekmény minden részlete fontos számára, de főleg a féltékenyen a korlátnak támaszkodó hölgy keblének emelkedése és kezében újra a lornyett. „*Ezt a lornyettet később Madame Bovary kezében találtam meg, aztán Anna Kareninánál volt, majd Csehov kutyás hölgyéhez került, aki elvesztette a jaltai mólón.*” (SZÓLJ, EMLÉKEZET! 10.2.) Az elveszett lornyont Nabokov nemcsak a Tündöklés-ben, hanem egyetemi előadásában is megemlíti, azt azonban nem, hogy maga is alapvető eszközként használja ezt a „tárgyakkal előre jelző” rendszert, akár allúzióként is: a neki kedves motívumokkal intertextuálisan kalapot emel Csehov és más elődök felé – de nem előtt. (Az intertextuális kalapemelés saját zsargonomban csak odaköszönést jelent, amelyben nem kapcsolódik össze a két mű, nem szükséges erőltetett párhuzamokat vonni az idézett és az idézetet tartalmazó szöveg között, csak egy kis alkalmi találka történik köztük, legtöbbször a témában, és egy pillanatra felszelelik a másik író árnya.) Nabokov is előszeretettel alkalmaz ómeneket, amelyek a véletlenek láncolatává, majd fátummá kapcsolódnak, mégpedig nemritkán ellenkező előjellel. Nyomon követhető ezeknek a kidolgozása az életműben. Már a korai elbeszélésben, a *RETTEGÉS*-ben (Uzsasz, 1927) a színházi látcső csak majdnem esik le, a színházi feneketlen mélység csak pár pillanatra sötétül el, de a tragikus eseményekre utaló álmok sora után mégis bekövetkezik a szeretett hölgy halála, amitől viszont (ironikus csavarral) a betegesen érzékeny hős végre és hirtelen meggyógyul. Nabokov saját jelrendszert alakított ki a szerencsétlenségek előrejelzésére, amelyek közül egyik a telefon, amely

erőszakosan és váratlanul-kéretlenül beleszörögve az ember életébe csak rossz híreket hoz. A LUZSIN-VÉDELEM-ben az előjelek sorozatának mesterfokát mutatja meg, hiszen főhősének az a különössége, hogy mindenben jelet, a sakklépések taktikáját látja az életben.

Binaritások

Kellemes és könnyű dolog persze történeteket és meséket felidézni érintőlegesen, és kiszemezgetni kedvenc idézeteinket, de vajon helytállnak-e a Csehov-szövegek az igaztább, „tudományos” boncolásnál? Helytállnak.

A már említett A FEKETE BARÁT minden jel szerint A LUZSIN-VÉDELEM legfontosabb pretextusa, hogy a nabokovi kontextusra visszatérjünk. A FEKETE BARÁT minden szempontból jelentős mű: központi témáját tankönyvek számára olyan jelentős alapvető irodalmi koncepciókban vagy binaritásokban lehetne megfogalmazni, mint a zseni és az átlagember, szellemi alkotás és materiális munkálkodás, e világ és irracionális, kultúra és természet, falu és város, normalitás és abnormalitás. És mindez harminc olyan oldalon, ahol a lexikától a tárgyi világig, az intertextuális utalásoktól a képrendszerig minden szigorú szerkezetben felsorakozik a fenti megoldhatatlan problémák olyan árnyalására, amely felismerhetővé teszi, mert hétköznapivá fogalmazza az elvont kérdéseket. Kovrin akkor tud alkotni, amikor későn fekszik, és bort iszik, és akkor tud találkozni a másik dimenzióból érkező fekete baráttal, aki először a folyónál, a kínosan karbantartott kerten túl, majd egyre belsőbb tereken jelenik meg. A „túlso part” szimbólummá növekszik, amely az orosz irodalomban a szimbolizmustól, Blok és Andrej Belij képrendszerétől Nabokovig (és tovább) alapvető emblémává növekszik.

Amikor Kovrin végül már az ágyában beszélget a baráttal, akkor a filozófust bolondnak nyilvánítják, és innen kezdve a bor helyett tejet, esti alkotás helyett korai fekvést rónak ki rá a gondos családtagok, akik a kerti fákat is úgy metszik vissza, mint a tehetőséget. A kert mint toposz részleteiben is metaforizálódik, akár csak a CSERESZNYÉSKERT-ben, de más jelentésekben is, és nem csak egyben. Derűs, tehát hűvös éjszakákon füstöléssel próbálják a gyümölcsfákat megvédeni a fagy ellen, ezt megértjük. De ha kiemeljük kertészeti kontextusából a mondatot, hogy „amikor nincsenek felhők, a füst helyettesíti”, a szimbolizmus, sőt a szállóigék elvontsága nyílik meg.

Csehovnak két alapvető fogása érthető meg még itt. Az egyik az egész Csehov-életműre vonatkozó formai jellegzetesség. Csehov sok mindent kimond, megmutat, megértet, vagyis átlátszóvá és érthetővé tesz az olvasó számára. Nem belterjes, hanem nyitottan „demokratikus” szellemű a közlésmódja. Az irodalmi ezotéria alkatánál fogva idegen volt tőle, és tanulmányokat sem írt, elméleteket sem gyártott. Előfordul néha, hogy egy-egy szállóigegyánús mondata a hamisság vagy a „kínos kimondás” határát is súrolja, például: „Az embert ésszel és alkotóerővel áldotta meg az ég, hogy gyarapítsa azt, amit kapott, de mindeddig nem alkotott semmit, csak pusztított.” (Asztrov szavai a VÁNYA BÁCISI-ban, Makai Imre ford.) Am ezekért bőven kárpótolnak zseniális félbehagyásai, apró megfigyelései. A végig nem mondás, a félig tudás, a befejezetlenség poétikáját Nabokov nagyon fontosnak értékeli, és át is veszi tőle. Válasz nélkül marad, s ettől lesz groteszk a kérdés, hogy „mennyi fizetést kap egy templomi karénes?” (SIRÁLY, Makai Imre ford.). Levegőben lóg a kutyás hölgy jövője. Amikor elutaznak az uraságok, a süket vén inas, Firsz egyedül marad egy üres házban, amelyről, ha jól figyeltük a kulcsokról szóló szétszórt párbeszédet, tudjuk: kívülről rázárták (CSERESZNYÉSKERT). Nagy tematikai trouvaille, hogy Kovrin, aki a normális világ tehetséges áldozatának látszik, valójában nem igazi zseni,

csak annak képzeletét magát boldog, vagyis beteg pillanataiban. Egyrészt Csehov még csak ennyiben sem hajlandó kivételes és nem hétköznapi kereteket adni annak, amit mondani akar. Másrészt a túlparti dimenzióban felvetődik egy különös kérdés: vajon nem abba hal-e bele Kovrin, hogy örülete nem teljes értékű, nem hiteles vagy igazi? Hiszen már Platón is kétféleképpen gondolta az örületet. A CHAGIGA egyik példázata is állítja, hogy négyen jutottak be a paradicsomba, az első a látomása után meghalt, a második látott és megzavarodott, a harmadik, miután látott, kitépte ültetvényeit, és csak egy ment be sértetlenül és jött ki sértetlenül.

A realitásra vetett átható tekintet előtt a falakon túl egy másik világ nyílik meg. Ha a már említett Möbius-szalagot a vonal mentén újra kettévágjuk, a csehovi csomópontból kiindulva egyfelől az abszurd irodalomhoz, másfelől az egzisztencialista filozófiához vezet az út. A Valami mögötti Semmi és egyben a Semmi mögötti Valami, a végtelen magas égbolt és a végtelen mély szakadék felé.

Anton Csehov

MI SZEREPEL LEGGYAKRABAN A REGÉNYEKBEN, ELBESZÉLÉSEKBEN STB.

Hetényi Zsuzsa fordítása

Gróf, a hajdani szépség nyomait viselő grófnő, szomszéd báró, liberális literátor, elszegényedett nemes, külföldi muzikus, ostoba lakájok, dadák, nevelőnők, német jószágigazgató, amerikai nemes, örökséggel. Csúf, ámde rokonszenves és vonzó arcok. Erős lelkű hős, aki megmenti a hősnőt a megbokrosodott lótól, és ha alkalom adódik rá, mindig képes megmutatni, hogy a lelke is erős.

Magas égboltozat, a messzeség végtelen és felmérhetetlen és felfoghatatlan... egy szóval: természet!!!

Hirtelenszöke barátok és vörös hajú ellenségek.

Gazdag nagybácsi, liberális vagy konzervatív, ahogy a körülmények kívánják. Intelmei kevesebb hasznot hoznak a hősnék, mint a halála.

Tambovi nagynéni.

Gondterhelt arcú orvos, aki a krízis szép reményét ígéri, gyakorta fogantyús sétatálcával jár, és kopasz. S ha van orvos, akkor van reuma is a becsületes munkától, migrén, agyhártyagyulladás, párbajsebesülés ápolása és a megkerülhetetlen tanács, a gyógyfürdő.

Szolga, még a régi uraságnál szolgált, bármire kész az uraságokért, akár tűzbe is menne értük. Igen csavaros eszű.

Kutya, amelyik éppen csak beszélni nem tud, papagáj és pacsirta.

Moszkva környéki dácsa és elzálogosított birtok lenn délen.

Villanyáram, amely úton-útfélen, ha kell, ha nem, megjelenik.

Aktatáska, orosz bőrből, kínai porcelán, angol nyereg, pisztoly, amely nem mond csütörtököt, érdemrend a gomblyukban, ananász, pezsgő, szarvasgomba és osztriga. Nagy titkokat feltáró beszélgetések véletlen kihallgatása.

Számtalan mennyiségű indulatszó és a technikai műszavak pontos használatára írányuló óriási igyekezet.

Finom célzások meglehetősen durva körülményekre.

A befejezés gyakori hiánya.

Hét főbenjáró bűn az elején és lakodalom a végén.

Vége.

A PANASZKÖNYV

Hetényi Zsuzsa fordítása

Ez a könyv, a panaszkönyv, ott fekszik egy külön e célra fabrikált szekrényben a vasút-állomáson. A szekrény kulcsa „az állomás ügyeletes csendőrijénél található”, valójában azonban semmiféle kulcs nem kell, mert a szekrény soha sincs zárva. Nyissuk föl a könyvet, és olvassunk bele:

„Tisztelt uram! Tollpróba!?”

Alá rajzolva egy pofa, hosszú orral és szarvakkal. A kép alatt ez áll:

„Én vagyok én, te vagy te, ki az ökor, én vagy te? Ez a te pofád!”

„Közeledvén emez állomás felé, az ablakban, a természetben gyönyörködve lerepült a kalapom. I. Jarmonkin.”

„Hogy ki írta, nem tudom, de én hülye, olvasom.”

„Emlékül jegyezte be Kolovrojev, a panasziroda elnöke.”

„Panaszt nyújtok be a főnökséghez Kucskin Kalauz ellen a feleségem irányában tanúsított gorombasága végett. Feleségem egyáltalában nem is lármázott, hanem éppen hogy ellenkezőleg, igyekezett, hogy csönd legyen. És szintén Kljatvin csendőr vonatkozásában, aki durván megszorította a vállamat. Lakóhelyem vagyok Andrej Ivanovics Iscejev birtokán, aki jól ismeri a magatartásomat. Szamolucsev írnok.”

„Nyikandrov szocialista!”

„Egy felháborító cselekedet friss benyomásának hatására... (áthúzva). Jelen állomáson áthaladva, lelkem mélyéig felháborított a következő... (áthúzva). Szemem láttára zajlott le a következő felháborító esemény, amely ékesszólóan bizonyítja vasúti állapotjaink... (a továbbiakban minden áthúzva, az aláírást kivéve): Alekszej Zugyev, a kurszki gimnázium VII. oszt. tan.”

„A vonatindulásra várakozva szemügyre vettem az állomásfőnök fizimiskáját, és fölöttebb elégedetlen voltam vele. Ezt hírül adom az egész vonalon. Egy fáradhatatlan nyaraló.”

„Tudom ám, hogy ezt ki írta. M. D. írta.”

„Uraim! Telcovszkij csall a kártyában!”

„A csendőrné tegnap átment Kosztkával, a büféssel a túlpartra. Kívánjuk a legjobbat. Fel a fejfel, csendőr!”

„Átutazóban az állomáson és megéheztén, azon töprengve, mit is ehetnék, nem tudtam böjtös ételt beszerezni. Duhov diakónus.”

„Azt zabáld, amit adnak!”

„Aki megtalálja bőr szivartárcámat, aggya le Andrej Jegoricsnak, a pénztárosnak.”

„Minthogy kirúgnak az állásomból, állítólagos részegeskedésem miatt, hát kijelentem, hogy maguk mind gazemberek és tolvajok. Kozmogyemjanszkij távirász.”

„Jótékonyssággal jeleskedjete!”

„Kátyenka, örülten szeretem!”

„Kéretik a nem hivatalos közlemények panaszkönyvbe írását mellőzni. Az állomásfőnök nevében: Ivanov VII.”

„Hiába vagy hetedik, akkor is hülye vagy.”

Vajda Miklós

EGY ÉRZELMES SZOBRÁSZ

Fekete Tamás

Lehet egy szobor érzelmes? Nem úgy persze, ahogy a bús temetői giccsek, hanem úgy, hogy nem azonnal az esztétikai érzékemet érinti meg, hanem máris meghat, elérzékenyít, még mielőtt ráeszmélek, hogy tárgyi műalkotást nézek? Mégpedig egy szobrot.

Létezik érzelmes szobor, csak talán addig még nem találkoztam ilyenrel. Aztán hirtelen egész sorozatot láttam belőle.

Merőben újszerű élmény volt, és Fekete Tamás műtermében éltem át először, valamikor a hetvenes évek közepén. A méltatlanul máris elfelejtett regényíró, Szász Imre lakásán ismerkedtünk meg nagy társaságban, és a barátságok alkímiája percek alatt közel erősen bennünket egymáshoz. Egykorúak voltunk, sorsunkban számos közös, még több erősen különböző vonás rejlett, ami érdekelt mindkettőnket, továbbá imádtuk a zenét, utáltuk a rendszert, és kíváncsiak voltunk a másokra – bőven elég egy barátság alapjának. Az első műterem-látogatás Tamásnál, a Veress Pálné utcában felejtethetlen emlék. Csöngetésemre két kutya és Morvai Zsuzsa, Tamás csupa élet keramikus felesége lépett elő. Mögötte elektromos kemence, bebugyolált agyagtömbök, mázak, korong, szerszámok, a padlón étetésre váró vagy már kiegészített, jellegzetes kék-zöld figurácskák, tálak, hamutartók, csészek sorokba rendezett hada a padlóra terített újságpapíron. Ez némileg magyarázta azt, amit pár perc múlva Tamás műtermében láttam. Az általam ismert szobrászfeleségek: Ferenczy Bébiné és Borsos Miklósné férjük művészetének szentelték életüket, nyugalmat, rendet, tisztaságot, kényelmet teremtettek az alkotáshoz. Zsuzsa, maga is szuverén művész, bár éppen áttérőben a nagybani termelésre, egy elég sok kellékkal, hulladékkal, kossal, porral járó műfaj befutott képviselője, a maga külön világában élt. Tamásét Tamásra hagyta.

Alighogy a két némán fontoskodó kutya kíséretében Tamás műtermébe léptem, máris megfogott és meghatott egy magában álldogáló, érzelmes szobor. A MAMA. Ott állt a fal

mellett, szerényen, szomorúan, magányosan, akár egy gótikus szent a katedrális félre-
eső sarkában, mint aki már megbékélt a sorsával, ami nem más, mint a múlttá válás,
a folytonos távolodás, a feledés. Vagy az is lehet, hogy éppenséggel abból jött most elő a
kedvemért. Még a címét sem tudtam, és valami máris azt súgta, hogy ez a szobor nem
„egy öregasszony”, hanem konkrétan és személyesen a Mama. Az életnagyságú, egész
alakos, fényesre csiszolt felületű, okkersárga faszobor valósággal mesél az életéről.
A megadóan lehajtott fej a koszorúban köré tekert hajjal, a beesett, lemondó kifejezésű,
portrét sejtető keserű arc, amelyen valami bölcs, archaikus mosolyféle is rémlik, a kes-
keny, csapott vállú, szálegyenes, vézna, már-már kubista alak, a két kinyújtott karon
csüngő, egymást közepén érintő, aránytalanul nagy kéz, a kabát alól kinyúló hosszú
szoknya alatt az öregasszonyosan csámpás láb látványa szíven ütött. Percekig bámultam
ezt a remeklést. Később visszatértem hozzá, és akkor úgy láttam, hogy kissé inkább
olyan, mint egy tapintatos koldusasszony vagy mint egy mártír. A szobrász úgy ábrázol-
ta az anyját, gondoltam, hogy mint neki, nekem is elsősorban sajnálnom kelljen – de
az vesse rá az első követ, aki tárgyilagosan érez az anyja iránt.

Anyám elegánsan tudott nyomorogni – jegyezte meg a szobrász egy másik alkalom-
mal, mikor megint a MAMÁ-t nézegettem. Mindig visszatértem a MAMÁ-hoz, valahányszor
fölmentem Tamáshoz. Én bizony az eleganciának nyomát sem láttam ezen az ábrázo-
láson. Sem a ruházatában, sem a tartásában, sem a sejthető személyiségében. A gyászban,
a lemondásban, az alkalmazkodásban, a helytállásban, a nyomorgásban persze lehetett,
és nyilván volt is, a fia szemében elegáns. Tamás apja zsidó volt, tudtam meg, '44-ben
elvitték, és nem jött haza többé. A kamasz fiú utolsó emléke róla az, hogy valahol ki-
nyúlik a keze egy szögesdrót kerítésen, és átadja neki a gyűrűjét. A gyűrűt Tamás halá-
láig az íróasztalán tartotta, de sohasem húzta az ujjára.

A Mama egyedül nevelte föl a fiát – és ezt valahogy nyilván elegánsan művelte, akár
a nyomorgást, de Tamás hozzátette, hogy a sok nélkülözésben végül megkeményedett
és fukarrá vált, akkor is garaszkodott, mikor már nem kellett. A bujkálás, az ostrom,
a Rákosi-korszak adta Tamás neveltetésének a hátterét – akár a magamét. Később aztán
megismertem az apa alakjával is, amely a szobrásznak egy másik korszakában tes-
tesült meg, teljesen más felfogásban, mint a Mama.

A MAMA gesztustalan, statikus nyugalma kiáltó ellentétben állt a műteremnek használt
jókora középső utcai szoba megdöbbentő káoszával. Egy kaotikus összeszerelő műhelyben
álltam, ahonnan időnként kész műalkotások gördülnek ki. A szoba közepén, forgatha-
tó posztamensen az éppen munkában levő szobor állt, szemérmesen letakarva. Körülötte
esztergapad, fűrő-, köszűrű-, marógépek, hegesztőfelszerelés, satu, hatalmas kesztyűk,
arcvédő pajzs, ormótlan vágó-, csípő-, véső-, ütő-, szűrő-, csiszoló-, reszelőalkalmosságok
hada, különféle célú lámpák kábeleinek lógó és kúsó liánjai, kisebb kéziszerszámok
tömege a munkapadokon szétdobálva. Túlcsorduló hamutartók, vázlatrajzok kallódó
tekercei, piszkos poharak szerteszét, a zord és durva szerszámok közt szelíden megbú-
vó ceruzák, golyóstollak, körzők, mérőeszközök és meglehetősen por, kosz mindenütt.
A falak mentén, Salgó-polcok emeletein kész, régebbi munkák.

Percekig tartott, amíg kissé riadtan befogadtam a látványt, és kisütöttem, hogyan
reagáljak rá. Ahogy aztán idővel megismertem Tamás fiatalságát és tanulóéveit, meg-
értettem – a személyiségére egyáltalán nem jellemző rendetlenséget és koszt nem
annyira, de a szerelőműhely-jelleget igen. Mint „polgári elemet”, Tamást nem vették
föl a Főiskolára – mint ahogy ugyanezért engem is csak nagy nehezen az egyetemre.
Közéiskolai tanára meglátta benne a tehetséget, és rajzolásra buzdította. De kenyeret

kellett keresnie. Darukezelőként dolgozott, majd kitanulta a műszaki fotózást. 1951-ben behívták katonának. Szerencséje volt: életmentésért jutalmul tisztiiskolára küldték. Leszerelése után egy nagy gyárban helyezkedett el. 1956-ban tiszti képzettségével segítette a harcoló felkelőket, amiért – megint szerencséje volt – megfosztották nyilván nem nagyon vágyott tiszti rangjától, és ezzel megúszta a börtönt. A gyárban idővel szerszámkészítő lett belőle, majd konstruktórré lépett elő, és kitanulta a különféle fémek természetét és megmunkálásának technikáit. Sikerült a származási hátrányból olyan előnyt kovácsolnia, olyan tudást szereznie, amit a Főiskolán ilyen töménységben nyilván nem kapott volna meg. Könnyedén megszerezhetett volna hozzá bármilyen komoly műszaki diplomát, válhatott volna belőle kiváló műszaki ember, de ő habozás nélkül a művészet felé indult. Útja a munkásosztály művelődését elősegítő akkori tanfolyamok egyikéből, egy képzőművészeti szakkörből elvezette a korszak fontos intézményének, a Fiatal Művészek Klubjának tagságáig. Ott a fiatal képzőművészek – persze cenzúrázott és korlátozott – kiállítási lehetőséget is találtak. Tamás kitűnő művészekről tanult. A leg-erősebb hatást, mesélte, a kor legnagyobb magyar szobrásza, a már klasszicistává érett Ferenczy Béni műve, sugárzó intellektuális és morális tartása gyakorolta rá. Ebben is találkoztunk.

Beszédében, egész habitusában végig megmaradt a kétkezi munkás, a nélkülözéshez szokott és az anyaggal, bármiféle anyaggal és műszaki problémával megküzdeni képes, kemény, sőt mokány férfi. Minden helyzetben föltaálta magát, határozottságával, közvetlenségével, humorával mindig áthidalta a kínos pillanatokot. Mondhatnám macsónak is; szerette és fiatal korában elég nagy számban fogyasztotta a nőket. Ezt a Tamás kalandos amerikai útjáról írt könnyed, szellemes Szász Imre-kisregényből tudtam meg. Magam is láttam, hogy elképesztő mennyiségű tömény alkoholt tud meginni, de nem igazán rúg be tőle, csak megnyílik, többet beszél a szokottnál, néha kissé agresszívvé válik, máskor kedves és lágy lesz, vallomások. Közel hajolva mondott az embernek valami nagyon komolyat, aztán kellemetlenül hosszán, mélyen, szúrósan a szemébe nézett, majd harsányan elröhögte magát. Öltözködése is a munkást mutatta: sohasem láttam zakóban, nyakkendőben; mindig színes ingben-mellényben járt, és hajadonfőtt, télen valamilyen hotelportás-tányérsapkában, hosszú sállal. Jobb csuklóján széles, vörösbar-na bőrpántot viselt. Remek mesélő volt, tréfálgató, hangos, trágár. Nem az öncélú és bosszantó, nem is a primitíven ízléstelen, hanem a mulatságos fajta és a nyomatékosító célú trágárság volt az övé. Művészi fokon, hosszán tudott káromkodni, mintha mesélne.

Hallgattam, kérdeztem és néztem, ahogy beszélgetés közben zavartalanul, célratörően dolgozik. Mint már annak idején, Csernus Tibor műtermében is, ahol 1955-ben a HÁROM LEKTOR című, hírhedtté vált remek festmény készült (Domokos Mátyás, Réz Pál meg én vagyunk láthatók rajta), aztán pedig Ferenczy Béni műtermében számtalan alkalommal, megirigyeltem a képzőművészek munkájának természetét. Egy szobrászt vagy festőt nézni lehet, ahogy dolgozik, nem zavarja, ha mások is jelen vannak, és figyelik őt – bár kivételek nyilván akadnak. Láthatjuk, miből, mivel és hogyan készül a mű. A művész körül ott vannak az anyagai, a szerszámjai, előtte alkalmasint a modell vagy látvány, amit végül majd az ő elképzelése szerint fogunk látni. És mindeközben, ha úgy tartja kedve, dudorászik vagy fütyörészik, akár a szobafestők, vagy lazán beszélget, mesél, vagy zenét hallgat – látszólag csak a kezével dolgozik. A kétkezi munka megnyugtató, feszültségoldó, azonnali sikerélménnyel jár, vélhetné az ember, tisztán és pusztán technikai természetű. Ráadásul a végeredmény, az anyagban megvalósult

mű, azonnal látható, akár egyetlen pillantással is befogadható vagy körüljárható és tapintható.

O, sancta manualitas! – gondoltam mindig. Irigylésre méltó pálya! Bezzeg az író. Nem is beszélve a kétfelé bandzsítni kénytelen műfordítóról.

Egy jó nagy, büdös túrót, mondta Tamás esztergálás közben, és fújtatott egyet mérgeben. Tudod, hány évig forgattam a fejemben például a MAMÁ-t, mire hozzáfogtam, és akkor egyből meg is csináltam?, kérdezte, de aztán nem mondta meg, hány évig. Néha könnyen megy, néha kurvára nehéz a szülés. Mire nekiesem az anyagnak, folytatta, már szinte kész a szobrom, csak meg kell találnom benne. Az már a manuális része a dolognak. Gyorsan megnyugtattam, hogy persze, tudom én, csak hát szabad legyen irigyelnem a látszólagos nyugalmát, a biztonságát, a manualitását – én már csak ilyen vagyok. Fejben nagyjából megvan, amit akarok, de nekem egy üres papírral kell szembenéznem, és mást nem tehetek, mint azt, hogy írok rá. Hiába keresném benne a művet. Tamás nagyot röhögött. Még azt is hozzátettem – tudva persze, mekkora szamárság –, hogy mikor Csernust, Ferenczy Bénit, Borsost néztem munka közben, az volt az érzésem, hogy egyenesen hálásak a társaságért, mintha csak unnák a magányban folytatott alkotómunkát. Ahogy azt a kis Móricka elképzeli, mondta Tamás. Aztán röhögcsélve, egymásra licitálva elkezdtük sorolni, mi minden heverne egy író körül, ha láthatóvá lenne az élményvilág, amelyből dolgozott. Vagy mondjuk, ha látnánk a nyersanyagot, amiből a HALÁL VELENCÉBEN, AZ ÁTVÁLTOZÁS vagy a KARENINA ANNA vagy egy nagy vers, például az ÓDA készült. Egy Shakespeare-szonett – amögött is mi minden rejlik! Tamás, aki irodalmilag is művelt volt, mindig odahelyezett – helyesen és igen konkrétan – a virtuális nyersanyagtömegbe jókora adagot a nemi élet köréből. Közben járt a keze, alakult a műve, láthatóan nagyon tudta, hogy mit akar és hogyan. Röhögött, mikor azt mondtam neki, hogy ő maga az élő példa, hiszen lám, most is milyen jól mulat alkotás közben.

Tovább provokáltam, kíváncsian, hogy mit fog válaszolni. Diákkoromban sokat foglalkoztatott egy odavetett, ki nem fejtett gondolat, amelyet talán Kosztolányinál olvastam valahol. A forrás nem biztos, de a gondolat lényege az volt, hogy őt elsősorban az időt leképező művészetek alkotásai fogják meg és érdeklik, írta: a vers, az elbeszélés, a zene, a dráma. Mindegyik műnek eleje van és vége, akár az életnek. Kiindul az időben valahonnan, aztán mindenféle kitérő, meglepetés, vargabetű után megérkezik valahová, és véget ér, miközben nagy adag időt és életet is hoz magával. Akaratlanul és észrevétlenül emlékeztet rá, tudatosítja bennünk, hogy meghalunk. Ezzel szemben a festmény, a szobor, az épület mozdulatlanul áll az időben, nélkülözi a valahonnan valahová narratív és meglepetéses jellegét, a vég, a mulandóság, a halál dimenzióját. Ezt a *memento morit*. Nem halad sehonnan sehová, *van*, mozdulatlan és változatlan. Akár egy hegy vagy egy axióma. Nem tükrözi, mert nem tudja, nem is akarja tükrözni az időt.

Az anyja rút, vérvörös, kénköves valagát annak, aki ezt a hülyeséget kitalálta, jegyezte meg Tamás, de nem hagyta abba a munkát. Nem hinném, hogy Kosztolányi volt, ő sokkal okosabb annál.

Kellett nekem éppen egy szobrásznak, ráadásul munka közben, előadni ezt a teóriát.

Először, folytatta Tamás, igenis minden képzőművészeti és építészeti alkotásban megvan az idő dimenziója: ott áll mögötte minden, amit előtte abban a műfajban létrehozottak. Vagy éppen mindannak a tagadása. Ezzel is mesél magáról, tehát időt is mesél. Nem most, hanem ekkor vagy akkor horgonyozták le az időben. Arról is mesél persze, hogy pontosan mikor. Csakis abban az összefüggésben látjuk és értjük, vagyis mint va-

lami láthatatlan csóvát, húzza maga után az időt, hogy kurvára költői legyenek a kedvéért. És másodsor: bizonyos értelemben ábrázolja is az időt. Michelangelo DÁVID-ja: maga a diadalmas ifjúság. Nem a gyerekkor, és nem is az öregkor, mondja Michelangelo, és ezzel mellesleg utal mind a kettőre. Vagy ahogy mondjuk egy öregkori Rembrandt-önarckép is tagadja, mert meghaladta az ifjúságot, búcsúzik tőle. Harmadszor – de mit prédikálók én egy ilyen süket köcsögnek. Akarsz megszobort időt látni? Időt szoborban?

A polcrendszer egyik emeletéről leemelt egy művet. A munkaasztalra helyezte, ráirányította az egyik lámpa fénysugarát. Úgy másfél arasznyi magasságú, bronzból készült, realiztikusan kidolgozott, méretarányos férfialakot láttam, és azonnal tudtam, hogy most a Papának lesznek bemutatva, nem fordítva. Tenyéryni, vékony talapzaton jól öltözött úriember áll, és egyik lábát a másik elé téve könyökével könnyedén egy kis asztalon álló régimódi rádióra támaszkodik. Figyelmesen, kissé lehajtott fejjel, a rádiót hallgatja. Szász Imre adott címet a műnek, mesélte Tamás: SZEGÉNY APÁM A HÁBORÚ UTOLSÓ ELŐTTI ÉVÉBEN A RÁDIÓT HALLGATJA. Nem kétséges, a BBC magyar adását hallgatja, gondoltam, akár akkoriban az én apám is minden este, és még rengeteg magyar családfő, olyanok is, akiket közvetlenül nem fenyegetett az elhurcolás veszélye. A kis rádió már akkor elavult, ócska darab volt, új korában is a legolcsóbb fajta, de a Papa, begombolt zakójában, csokornyakkendőben, bal kezét a zakója zsebébe sülyesztve határozottan jól öltözött, mondhatni elegáns fiatal férfi, talán valami kishivatalnok-féle lehet. Jobb csuklóján még a mandzsettája is előbújik a zakóujj alól, ahogy kell. Arcáról komor tűnődést véltem leolvasni. Az elől lekerekített szárnyú, kétgombos zakó és az oldalt gondosan elválasztott, rövidre nyírt, nyilván vizes kefével lesimított haj is a negyvenes évek elejére helyezi őt. Az ábrázolás nyilvánvalóan miniatűr portré, de nincs túlrészletezve, még anyaghibákat is bőven meghagyott Tamás. Ez az úr nem a vénasszony MAMA egykori férje, hanem a kiskamasz emléke elegáns apjáról, akinek felesége maga is ugyanilyen fiatal és elegáns lehetett akkor, mikor magára maradt a fiával. Időről, nehéz időkről beszélt ez a szobor, személyesen megélt időről, anélkül, hogy bármivel utalt volna rá. Mi tagadás, meghatódtam a PAPÁ-tól is. Ez is egy személyes érzelemmel teli, időt mesélő remek kis szobor volt. Csakugyan megszobort idő. Akár a MAMA, de egészen másféle.

Látta rajtam az ámulatot. Újabb kisplasztikákat rakott elém. Babaházléptéknél valamivel nagyobb, miniatűr tárgyak voltak, nagyjából akkorák, mint a SZEGÉNY APÁM, rézből, bronzból, és volt, amelyik acélból. A méretarányosan kicsinyített valóságos tárgyak varázsa gyerekkorából mindenkinek ismerős, és bennem megmaradt. Ma is irigylem a matchboxszal, legóval, babákkal, kisonattal játszó unokáimat – egykori önmagamat. Az egykor való világnak ezek a játékméretűre szelídített tárgyai a felnőttben nosztalgiát keltenek, az idő múlása miatti szomorúságot, vagyis merőben más érzést, mint a kicsinyített mai autók, vasutak, amelyeket nagyban magunk körül látunk. És teljesen más érzést, mint egy diadalmas lovas szobor, egy akt, egy portré, egy istenábrázolás, egy pietà. Tamás tovább rakta elém a kis remekműveket. Szék háttára dobott zakó: nyilvánvaló, hogy a Papa hiányát ábrázolja, aki – már – nincs is jelen. NAGYMAMA KREDCENCE: teljesen pontos, korhű ábrázolás, a jellegzetes ócska kispolgári konyhabútor tetején még ott áll egy-két megmaradt gyümölcsbefőtt vagy lekvár, a felső és alsó szekrényrészeket elválasztó tálalón egy tál, két valamilyen doboz, a fiókok alatti alsó rész egyik nyitva maradt ajtaja fazekakat láttat. És a fiókoknak fogantyúi vannak, még a felső szekrények négyes osztású tejüvegét vagy muszlinfüggönyét is érzékeltetni tudta Tamás.

Mindezt rézből. El voltam bűvölve. Ez a szobrász nemcsak az agyával és a kezével, hanem a szívével is dolgozik.

Nem hagytott sokáig gyönyörködni, mert máris előttem volt az apró SUSZTERMŰHELY, sűrű rácsos ablakával, nyitva maradt ajtajával, alacsonyra eresztett, ernyős lámpájával, sok apró tárgyával, a mester kis kerek ülőkéjével és munkapadjával. Az ablak alatti polcon javításra váró cipők. Gyerekkori emlékeim közt őrzök egy pontosan ilyet, nem messze tőlünk, a Lejtő út alján volt. Hátulról, vagyis kívülről nézve ezt a kis műhelyt, ezt a miniatűr berendezett színpadot, arra kellett gondolni, hogy azon a nyitva álló ajtón kiment innen valaki. Vajon hová ment? És miért? Miért hagyta nyitva az ajtót? És végleg kiment, vagy visszajött utóbb?

Tamás gyerekkori emlékvilága. Az akkori szabóműhelyek jellegzetes tartozéka, négy karomszerű összehajló ív díszes tengelyére helyezett molett női torzó, a PRÓBABABA. Régi, szép, három lábon álló, harmonikás KAMERA, a kendővel, amely alá bedugta a fejét a mester, mielőtt (Barátságos arcot kérek!) megnyomta a kioldót. Vegyes tüzelésű, magas, díszes, henger formájú vaskályha mellé száradni lerakott, nyitott esernyő. Hirdetőoszlop négy lapja közt csupaszon fuldokló csenevész fácska, egy KÖRÚTI FA. Szenekocsijával, minden külső részletével a MOZDONY, ez a kedves régi masina, amely később életnagyságban is elkészült, és ma egy játszótéren áll, ahol a gyerekek fölmászhatnak rá, és mozgatható részeivel masinisztát játszhatnak.

Aztán az egyik legeredetibb darab a sorozatban, a KÉP KERETBEN, acélből. Festőállványon üres blondelráma, és benne nem valami elképzelt festmény, hanem vízszintes síkban, egy tálon annak másodlagos kellékei: tányér villával és ételmaradékkal, bögre, kulcscsomó, cigarettásdoboz három szál megmaradt cigarettával és gyufa. Persze azért egyfajta profán csendéletnek is fölfogható. Leginkább azonban mégis a festő – nem a művész, hanem az ember –, mégpedig távollétével ábrázolva. Végül a megrázó erejű ELESETT KATONÁK EMLÉKÉRE című darab került eléem. Egy szétlőtt, törött kerekű, teljesen élethű, megbillent, rozsdásodó második világháborús golyószóró, mellette leterített katonaköpeny, amelyen már nem hasal senki. A háború teljes örülete benne van. Az ember odaképzeli a nyilván elesett fiatal katonát is; akit ő nem bírt lelőni, az lelőtte őt.

Igaza lehet a kritikusnak, aki a pop-art által megérintett, némileg hiperrealista tárgyszobroknak nevezte ezeket az egyedülálló kispasztikákat. Talán én meg, szakmán kívüli szemlélő, nem tévedek túl nagyot, ha azt írom, hogy Fekete Tamás már a hetvenes évek közepén, majd’ negyven esztendeje föltalálta a ma oly divatos retrót.

Sokat megadtam volna bármelyik darabért, de lakáskalandba bonyolódott friss férjként még keveset sem tudtam volna fizetni. Nem is eladók, mondta Tamás, de az egyik polcra leemelt egy tárgyat, és eléem rakta. A tied, mondta. Hatvanvalahány centiméteres, sötétbarna, szálas, kőkemény tiszafából durván faragott Korpusz, a keresztre feszített testnek éppen csak vázlatszerű torzója, a faragás erős, leplezetlen vésőnyomaival. A háta nincs megmunkálva, falra kell akasztani. A fej mellett fölfelé meredő jobb karjának rövid csonkja a szögön függő halott test tehetetlenségét mutatja, a szinte vállból levágott bal kar valamivel enyhébb szögben áll. Az előrebukó fejnek arca sincs, csak a szem és az orr helye képzelhető. A kidomborodó mellkas, a lábszárközépen levágott, térdben kissé meghajló lábak is a holttest tehetetlen csüngését érzékeltetik. Az előrebicsakló fejen rézből készült, hatalmas karmokkal ellátott pánt jelzi a töviskoszorút, és párhuzamos síkban ugyanez ismétlődik lejjebb, az ágyékkendőre utalva. El sem akartam hinni, hogy ez a döbbenetesen erős és karakteres Krisztus-ábrázolás az enyém. Szignója nincs, talán nem is szerepel Tamás műjegyzékében. Évjáratát sem tudom.

A nejlonzacszkóba dugott, csonka Megváltót szorongatva elnéztem, ahogy a két kutya porázát markolva Tamás elsüvít mellőlem a Veres Pálné utcán, mint száguldó kutya-zánon egy Északi-sark-kutató.

Mikor két hosszabb külföldi út, válás és egyéb viszontagságok után, sokára megint eljutottam hozzá, javában újabb alkotói korszakban járt, és túl volt már egy infarktuson is. Elvált ő is, és bár szoros kapcsolatban, de magányosan élt imádott cicájával. Teljesen új utat jelölt ki magának, eredeti, új témakört, új anyagokat, új technikát: kinetikus gépszobrokat készített, rézből, bronzból, acélből, ébenfából, ezüsből, de kisplasztikai méretekben. Nem mai gépek, nem miniatürizált másolatok ezek a gyönyörködtető, bonyolult, tompán csillogó fémfényű, titokzatos, sosem látott és a valóságban soha nem is létezett masinák. Egy firenzei út alkalmával, mesélte, nagyon megfogta a zseniális reneszánsz építész, Filippo Brunelleschi példátlan bravúrja: állványzat nélkül építette meg a maga tervezte dóm hatalmas kupoláját, Firenze egyik csodás emblémáját. Aztán már csak egy Brunelleschi rajzait, vázlatait tartalmazó album kellett Tamásnak, és megszületett a következő – utolsó – alkotói korszak terve. Megalkotta (megszoborta, mondta ő) a dóm kupolájának egy félkész, beemelésre váró szeptét, amilyen az ő elképzelése szerint az épülés egy pontján talán lehetett. Az egykori darukezelő és fémmunkás konstruktőr tudása és tapasztalata most kamatozott igazán. A HÓDOLAT BRUNELLESCHINEK sorozat többi darabja különféle bonyolult és aszimmetrikus emelőszerkezet, erőátviteli megoldás, a fogaskerék feltalálása előtti kvázi-fogaskerekes, „racsnis” mechanizmus, bonyolult csigarendszer. Aztán a „trepni”, azaz kuplungra emlékeztető fogaskerékrendszer, magyarázta Tamás, amely azt volt hivatva megoldani, hogy a kövek vagy szerkezeti elemek csigasorokkal történő magasba emelése közben az ígás ökröket ne kelljen minduntalan megfordítani és áthámozni. Valójában ez szinte a mai autó tengelykapcsolójának az őse, mondta áhítattal. Éreztem a hangján a szakmabeli, a kései kolléga rajongását, aki érzéseit a nagy mester elvetélt gondolatainak, ötleteinek továbbgondolásával fejezi ki. És volt ott még több, meg sem nevezhető konstrukció à la Brunelleschi, de copyright by Fekete, aki mechanikailag is továbbgondolta és esztétikai síkra, műalkotásokká emelte őket. Mind a tizenkettő, amelyet akkor láttam, működött, forgatható, kézbe vehető, kipróbálható és egészen különleges módon, élményszerűen gyönyörködtető darab volt. Az ember nem állta meg, hogy körül ne járja, meg ne emelje őket, meg ne érintse a gyönyörű, többféle fém színében tükörsima fémfelületeket, ki ne próbálja a mozgatható részeket.

Újabb, nem is tudom, hányadik infarktus szakította meg a Brunelleschi-sorozatot. Fölkerestem a kórházban, kimentünk a bejárat elé, leültünk, Tamás azonnal rágyújtott. Már majd' lerágtam mind a tíz körmömet, annyira kívántam ezt a baszott, kurva cigarettát, mondta, és lehunytt szemmel élvezett. Különben semmi az egész, mondta, megtárgítottak, és holnap már otthon is vagyok. Aztán valamelyik köztéri megbízásáról beszélt, és hogy még mennyi mindent nem láttam a művei közül. Újabb cigaretta. Mondtam neki, hogy örülség, amit művel. Fanyarul elmosolyodott, és megrántotta a vállát. Fene aki bánja, ha vége ennek a rohadt néger életnek. Legalább én magam dugom be a lófaszt a saját seggembe, és még élvezem is.

Hogy ismertem én ezt a fanyar mosolyt, ezt a tehetetlen vállrándítást önpusztító barátaimtól, Pilinszkytól, Latinovitstól, Abodytól, Szász Imrétől! A menthetetlen fajta.

Ő az egyetlen magyar szobrász, akiről már életében regényt írtak, és még túl is élte az íróját. De, mint többen, ő sem kapta meg, ami járt volna neki. A remek fotókkal teli, még életében, dátum nélkül kiadott Fekete Tamás-albumban látom, hogy tizenkilenc

egyéni kiállítása közt egyetlen külföldi volt csak. A nyolc budapesti közt igazán rangos helyen egy sem. Közgyűjteményben tudtommal egyetlen műve sem látható; néhány remek köztéri szobra jelzi csak, hogy élt és dolgozott. Eredetiségben, gondolatiságban, érzelmekben – igenis, érzelmekben – gazdag életműve megérdemelte volna a legnagyobb kitüntetést és az európai hírnevet, bár sohasem beszélt erről. A szakma lenézte, mert nem járt a Főiskolára, lényegében autodidaktaként, a puszta tehetségével tört utat magának. Korunk egyik legnagyobb magyar szobrásza lett.

Fogarassy Miklós

A HÁBORÚ UTÁN*

egy kora nyári napon a házunkkal szembeni parkban – ahol a krinolinszoknyás Déryné akna csonkította karú fehér szobra állt a Krisztina körút mellett – furcsa, édeskés szag csapott meg. Nem tudtam, mi ez. Az ostromot követően sok halottat hirtelenében oda, a park földjébe temettek el – kiderült, a foszló testek hullaszaga érződött a felmelegedő levegőben.

Az ostrom utáni hetekben a házunkban lakó srácokkal csapatba verődve jártunk kannákkal, vödörrel vízért a Krisztina téri plébániatemplom melletti iskola kútjára. Persze háborúsdit szerettünk játszani. A Tabán, a Gellérthegy oldala tele volt kiégett harckocsik roncsaival, égett gumiszagot árasztó tankokkal. A lepusztult domboldalon szenvedélyesen gyűjtöttük a puskatöltényeket; néha a körkörös gang korlátjának peremére szórva gyűjtöttük meg a hüvelyekből kiütögetett puskaport – tűzijátékszerűen, sisteregve körbeégett a vaskorlátton. A körgangos ház asszonyainak legnagyobb riadalmára, ijedt tiltakozására. A kislányok, akik nemrég még a pincék mélyében lapultak, ekkorra már eléggé elvadultak. A nagyobb kölykök voltak a hangadók, a szervezők – én is, bár óvatos és ijedős kislány voltam, néha velük ügködtem, afféle segéderőként.

A kiégett, félig romos lakást úgy-ahogy lakhatóvá tetette anyám. Honvédségi, alezredesi özvegyi nyugdíját egykettőre megvonták – kellett valamit tennie a megélhetésért. Elkezdett nyelvorákat adni, elsősorban angol tanított. Ennek ellenére a nincstelenség határán imbolyogtunk – a kölcsönök, a „zacik”, a zálogba adott dolgok kiváltása vagy meghosszabbítása állandó gondja lett. (Időnként – és ezt csak később értettük meg, holmi „napcsikról” is szót ejtett; a háborús időkből pár illegálisan megmentett Napóleon-aranya is lehetett – végső tartalékként.) Jó ideig tervezgette, hogy ő, az angol és német szakos tanárnő átképi magát az oroszra, de ez csak ötlet maradt. És mit csináljon a háztartással, a két kisgyerekével az akkoriban a harmincas éveinek derekán járó fiatal-asszony? Nem erre készült. Főzni sem szeretett, nem is nagyon tudott – mindenkit irigyeltem kicsit, aki az „anyám főztjét” emlegette; mi meg kénytelenek voltunk az ő gyomordíétás főzelékeit enni. Igyekezett valahogy megoldani az élet praktikumait.

* Részlet egy készülő önéletrajzi könyvből.

Reggeltől estig loholt órákat adni, vagy hozzánk jöttek egyéni vagy csoportos órákra a tanítványok, elsősorban „pupilok”. Az angol nyelvtanulás talán azért volt „menő” akkoriban a középosztály köreiből, mert többen emigrálni készültek. Míg fel nem cseperedett a két gyereke, és ő maga is hozzá nem edződött az új életviszonyokhoz, megpróbált valahogy túladni rajtunk, vagy inkább „kiszervezni” bennünket.

Szinte tavasztól kezdve rajongva vártam a vakációkat, a nyarakat, nagyanyám falusi világának bensőségességét, illatait, az egész ottani emberi világot magába burkoló barátságos légkört, ami – mint valami láthatatlan közeg – vett körül a Veszprém megye szélére eső Külsővaton.

Nyaranként a nagy ház éjjelre zárva tartott spalettáinak résein beeső napfénypásmában porszemcsék táncoltak, amikor hosszan lustálkodva végre kinyitottam reggelente a szemem. Ha borús napra virradt, a pergő eső egyenletes csobogása, dobolása ébresztett. Kora reggel a falu kondásának, gulyásának kürtje, ostorcsattogása vagy a szomszédos templom reggeli harangszava hallatszott be – ilyenkor a másik oldalra fordultam, és alvásba merültem megint. Késő reggel lett, mire ásítózva lecsoszogtam a hatalmas konyhába, ahol a reggeli illatait szippantottam magamba; a nagy tűzhelyen már a készülő ebéd lábosai, fazekai gőzöltek, duruzsoltak, sütemények gyúrt halmi készülődtek nagyanyám és a házi mindenes lengyel Bazil és felesége, Marika felügyelete mellett. Mi, gyerekek – négy unokatestvér – délelőtt bármit csinálhattunk. Nagyritkán leszalajtottak ugyan a kertbe zöldségért, paprikáért, paradicsomért vagy gyümölcsöt szedni az ebédhez, uzsonnához, elmenni az evangélikus paplak jóízű kútjára kannákban vizet hozni.

Ennek az egész világnak a központja, csendes pecsétőre Ő volt, Alice nagyanyám, aki megtörtén, még idősebb asszonyként is szép arcával, kissé meghajlott alakjával, ki-kibomló finom szálú ősz kontyával csendesen irányította a ház életét. Egész lényének, kolozsvári neveltetésének kultúrája itatta át csendes, mosolygós, komolyságot sugárzó okos lényét. Szenvedélyes ajándékozó volt, mindig vitt valahova kóstolót, virágot, ezt-azt. A parasztemberek változatlanul méltóságos asszonynak szólították a professzor özvegyét; valóban őszintén tisztelték, és meg-megállva szerettek elbeszélgetni vele az utcán...

A Kisalföldön végigkanyargó Marcal folyócska itt, Veszprém és Vas megye határán három ágra szakadva kanyargott lustán, a két szomszédos községet – Mersevátot és Külsővátot – egymástól elválasztó széles ölelésű réten. A középső volt a Marcal főága – a mi kertünk végében a „kisárokknak” nevezett patakszerű mellékmederben folydogált a folyó kisebbik ágának a vize. Összeeszkábált kis bürün lehetett átmenni rajta a rétre, ahol pattogtak a szöcskék, bogarak, a vizesárok part menti nádasában pedig – sokszor bámészkodva el-elnézegettem őket – csodásan kéklő szitakötők cikáztak halkán zizegve, a vízfelületen vízipókok szökkentek ide-oda, fecskék villantak bogarakra vadászva. Hatalmas szomorúfűz borult a kertvégi hidacska fölé hatalmas, árnyékos lombkupolával. Nekünk, kicsiknek ez volt az igazi játszóhelyünk. A hatalmas fa aláhajló ágaiba kapaszkodva, a patak fölé be-belengve, hintáztatva ugráltunk, csobbantunk bele merészen a derékig sem érő langyos vízbe. Kergetőztünk, fröcsköltük egymást, röhincselve futkostunk a sekély vízben; egyszer egy ócska, kimustrált fateknőből megpróbáltunk tutajt eszkábálni, kevés sikerrel. Csak az éhségérzet vett rá, hogy néha felszaladjunk a házba: egy-egy nagy karéj zöldpaprikás, zsíros kenyérért, vizes kisgatyában. (Minden évben vágtak disznót, a jó illatú kamrában ott függtek a sonkák, kolbászok, nagy kék bődönökben állt a laza állagú zsír.)

Ebéd után, melyet a nagyszobában tálaltak fel, a nyár légyzűmmöggető délutáni forróságában némileg elcsendesedett a ház. Akadt unokatestvérem, aki egy fotel mélyére kucorodott, és ott olvasott, voltak, akik a vadszőlővel befuttatott verandán társasjátékot játszottak, kártyáztak. Késő délután meg elkezdődött a bandázás, kóborlás a faluban, a közeli kis erdős ligetekben – a helybeli, falusi gyerekek meg mi, pesti nyaraló csemeték összekeveredve.

Meglehet, hogy az emlékek melege fűti túl ezeknek a vati nyaraknak az idilli, varázosan összemosódó képeit, benyomásait. Nem véletlenül; gyermeki éneemben szétesett, kaotikus, konfúz családi életvitelünkkel, a fővárosi lakás félig-meddig romos, otthontalan voltával, többféle zaklatottságával álltak ellentétben ezek a nyári hónapok.

'45 őszén, a még romos Budán kezdtem el iskolába járni a Krisztina téri templom melletti fiúiskolába. Szégyelltem, hogy még rendes iskolatászkám sincs, valami csúnya műanyag zacskóban, átszűzva vittem a füzeteimet, könyveimet, írószerszámaimat. Botrányosnak éreztem anyámnak ezt az ócska, vacak megoldását: a többi fiút mind szépen felszerelték, rendes hátitáskát hordtak. Sok mindenben megmutatkozott ez a pocsékság; a félnyomorúság, a rendetlenség szorongató tudata sok-sok éven át, sok mindent átítatva elkísért.

Úgy emlékszem, mintha eleinte mindig csak délután jártunk volna iskolába, az osztályteremben állandóan égtek a nagy, mennyezeti gömblámpák, és a folyosókat szüntelenül vizeletszag ülte meg – utálatos, riasztó volt az egész. Akadozva, betűkihagyásokkal olvastam – félig-meddig diszlexiás lehettem. (Kisebbrendűségi érzéseimnek volt még egy másik, rejtett oka is: az előttem lévő padban a hosszú hajú, mindig szépen öltöztetett Tandori Dezső ült, aki – úgy gondoltam – „mindent tudott”. Még azért is irigyeltem titokban, hogy kedves, mosolygós édesanyja a tanítás végén ott várta a kapuban, finom fehér cérnakesztyűt húzott a kezére – én meg magányosan kóboroltam haza.)

Ám ez se tartott sokáig. Úgy látszik, a háború utáni – filantropikus indíttatású – külföldi vendéggyerekség tradíciója tovább öröklődött a családban (anyám az első világháború után gyerekként Walesben élt két évig). A Nemzetközi Vöröskereszt (Rotkreuz) Svájcba szervezett pár hónapos vendéggyerektranszportokat 1945 végén, 1946 elején. Anyám kijárta, hogy az ő gyerekeit is felvegyék az utazólistára. A négy-hat éves gyerekeknek a Keleti pályaudvaron kellett egy adott napon megjelenni, ahol fityulás vöröskeresztes néni (apácák?) egy-egy kis kartonlapot (mintha valami szarvasmarha-szállítmány részei volnánk) akasztottak a nyakunkba – rajta a nevünk, a személyi adataink. Hátamon egy rissz-rossz hátizsákkal ijedten, leplezett szorongással integettem a kifutó vonat ablakából – távolodó, integető anyukámnak. Majd helyet szorítottam magamnak valamelyik kölykökkel zsúfolt kupéban.

Éjjel a romos Bécsen zakatoltunk át, másnap délutánra érkezett meg a szerelvényünk Buchsba, a svájci határállomásra. Érthetetlen nyelven beszélő, kiáltozó egyenruhás asszonyok parancsoltak le bennünket, kis utasokat a vagonokból – ott álltunk a peronon szegényes motyóinkkal, nem értve, mi is történik itt velünk.

Léleekben ekkor éltem meg az *első* deportálást (a *másodikat* öt évvel később a kitelepítéskor) – benyomásként legalábbis ez üledett le bennem erről a képsorról.

Egy barakkosba tereltek a svájci asszonyok, ahol meztelenre kellett vetkőzni, ruháinkat, csomagjainkat elvették, és – mint kiderült – elvitték valami fertőtlenítőbe, hogy kelet-európai féreg, baktérium be ne tehesse a lábát a nett svájci földre... Hatalmasnak rémlő, fürdődresszes asszonyok csutakoltak le minden gyereket a fejük búbjától a talpukig a forró vizes tusolóban – csípte a szememet a szappan, gyermeki szégyenérzet-

tel tenyeremmel az ágyékomat igyekeztem takarni. A kimosdatott (esetleg tetűserkéktől is mentesített), megszáritott gyerekserreg ezt követően kapta vissza vegyszerszagú holmiját – a vendéglátó állam csak így adott engedélyt, hogy az ostromlott, háborús nyomorból érkezett aprónép a civilizáció területére lépjen.

Zürichbe futott be a szerelvény – itt, a főpályaudvaron készítették elő a gyerekek elosztását. Egy hatalmas, körpamlagos váróteremben ültették le a jövevényeket. Sorra jöttek a vendéggyereket befogadó, önként jelentkező családok – akadtak, akiket hamar elvittek, talán olyanok is voltak, akik rokonokhoz, családi ismerősökhöz kerültek. Német vagy francia nyelven beszélő famíliák tagjai öleltek magukhoz egy-egy csemetét. A többi odaérkező felnőtt a nyakunkban lógó passzusokat olvasgatta – kinézetét, korát, valóságát vizsgálták, és így válogattak a kínálatból.

Késő délutánra járt már, egyre kevesebben maradtunk. „Hát én? Én senkinek se keltek?” – hüppögtem kicsit szorongva magamban. Egyszer csak megállt előttem egy – akkori emlékeim mértékéhez képest – magas, őszülő hajú nő. Mosolygott, megsimogatta az arcomat, és nyújtotta a kezét. „Ich bin Maria. Maria Neugart” – mondta. „Miklos, Miklos...” – nézegette a nevemet – „Ja, du bist Klausli” – szólt, mint aki felismeri a név németes, becéző változatát (később is így szólítottak náluk).

Egy ideig vonattal mentünk egy szárnyvonalon – néma csöndben, hisz egy kukkot se tudtam németül, és ha Mária mégis megszólalt, furcsán hangzott a svájci, „schwitzerdütsch” tájszólása. Már sötét este volt, amikor erről a csinos kis kényelmes vonatról leszálltunk: Mária pár percre magamra hagyott, és előhozta valahonnan a szép, csillogó biciklijét. Felültetett a gép csomagtartójára, majd a nyeregbe ülve elkezdett pedálozni a kerékpárlámpa fénycsórójának csóváját követve. Hűvös volt és sötét – nem tudtam, hol vagyok, és mi vár rám. Kapaszkodva átöleltem az ismeretlen asszony meleg, széles derekát, odalapultam tomporához – ez megnyugtató, máris egy kicsit jó helyen, otthon éreztem magam.

Falujukban, a kis Volketzwillben – úgy éreztem, már éjjelre jár – egy idős házaspár, Mária szülei vártak izgatott ünnepélyességgel. Meleg, forralt, cukrozott tejjel kínáltak, ami nem ízlett ugyan, de némán kortyolgattam, és bámultam őket. Fél évet töltöttem náluk, ebben a kétszintes – a magyar parasztházakra távolról sem emlékeztető – otthonban, ahol lent volt a lakótér, konyha, a fenti szinten pedig, ahová falépcső vezetett fel, a hálószobák helyezkedtek el. Az udvaron hatalmas pajta állt, benne szerszámokkal – a papa, öregedvén, már rég nem gazdálkodott, noha volt még a határban egy kis gyümölcsöse, kaszálója, ahová nagyritkán kijártunk. Fűvet kaszált a gazda az aprójószágoknak; amikor az már kiszáradt, nagy zsákokba gyömöszölve húztuk haza az illatos szénát egy kis faszekéren. Magam is beleférköttem egy-egy ilyen füves zsákba: visongva, kacagva gördültem le a domboldalon.

Elég hamar megtanultam a nyelvet, és egy idő után – ha a magammal vitt könyvet vettem a kezembe, vagy levelet körmöltem anyámnak, töprengnem kellett a szavakon – kezdtem felejteni az anyanyelvemet. Mária, a pótanyám akkor a harmincas éveiben járt, és lánysorban maradt; házivarrónő volt, és afféle bedolgozóként zürichi ruhaszalonoknak szabott, varrt a kis szobaműhelyében. Időnként, ha kész lett a kollekció, bementünk a tóparti nagyvárosba, Zürichbe, hogy a hatalmas kartondobozokba csomagolt kész ruhákat átadjuk a cégeknek. Ezekből a felhőtlen, kedvet kereső szeretettel teli hónapokból szinte csak jó emlékeim maradtak. Még a fenti, fűtetlen hálószobában is örömmel hajtottam álomra a fejem: meleg vizes palackot készítettek a paplanom alá, a lábamhoz, és amikor lefektettek, elalvás előtt meg-megérintettem a lábujjaimmal.

Puritán, egyszerű, melegszívű emberek voltak a Neugarték, akiknek az volt az ambíciójuk, hogy a cingár kisfiú jól érezze magát, és némileg meghízzon; Mária sok finomsággal etetett, és vásárolta, gyűjtögette azokat a finom szövetből varrt ruhákat, amelyeket majd hazavihetek magammal. Hamar feltaláltam magam – akadtak ugyan esetek, amikor kisebb-nagyobb rakoncátlanságaimért korholtak is szelíd szóval. Mária fényesre nikkelezett kerékpárján megtanultam biciklizni; néha, elbizakodottan, éleseként kanyarodtam, és nagyokat estem, és térdsebekkel, szégyenkezve, sírva toltam haza az itt-ott megsérült gépet. Vigasztaltak, nyugtattak, és mosogatták a térdem sérüléseit – úgy éltem, mint egy kivételes státusú egyke. Hogy ne csak lágjak-lógjak, egy idő után a falu osztatlan iskolájában töltöttem a délelőttióket. Különleges jelenség lettem az egytermes iskola gyerekseregében. A tanító külön ültetett; kaptam egy piros vonalas kis palatáblát, és furcsa gót betűkkel félig-meddig érthetetlen szavakat másolgattam a táblácskára a csikorgó palavesszővel...

Vasárnap délelőttönként a közeli kisvárosba, Usterbe mentünk Máriával biciklin szentmisére (valószínűleg vallásom miatt is választott engem). Egy erdőt szelt át az út; én ilyenkor újra csak a csomagtartóra telepedtem Mária derekát átölelve, kapaszkodva. Emlékszem az illatos fenyők között az útra vetülő napfénypázmákra és a körülöttünk elterülő „rengeteg” sejtelmes csendjére.

Bár alapvetően simulékony, szeretetéhes lehetett a természetem, igazában ott, ebben a svájci környezetben kezdtem megtanulni az alkalmazkodást, az adott környezethez könnyen hozzáigazodni kész mimikrit. Hogy aztán ez a készség sok más helyzetben még inkább megerősödjön. A világ akár csalással vagy öncsalással is gyanúsíthatott – belső riadtságom mélyére nyúltak e viselkedési stratégia gyökérszálai.

Sok évtizeddel később Zürichben időztem pár napig. Kikerestem a telefonkönyvből Maria Neugart címét és telefonszámát, egy a falujától nem messze eső kisváros volt megadva. Többször is tárcsáztam a számát, nem vette fel. „Mindig távol van? Meghalt netán?” – morfondíroztam. Autóbuszsal kiutaztam a gyerekként megismert faluba – sétáltam az utcákon, megtaláltam Máriáék házát – istenem, mily kicsi lett a szememben minden, az egykori kisgyerek látószöge mily nagyot változott...! Átgyalogoltam azon a „rengetegen”, elmentem Usterbe – hiszen a keresett cím oda szólt. Megtaláltam a Rehbülstrassét – egy többemeletes épületet, az idősek otthonát. Becsöngettem. Azt mondták a portán, hogy otthon van, menjek fel a második emeletre. Hosszú csengetés után végre kinyílt az ajtó; egy aprócska, süket, agg asszony nézett rám kérdően. „Klausli! Klausli, von Ungarn” – mondogattam magamra mutogatva. Egyszer csak megértette; megismert, és reszkető kézzel, könnybe lábadt szemmel vezetett be a szobájába. Meleg tejjel kínált szabadkozva, ugyanolyanul, amivel 1946 emlékezetes estéjén is... Alig-alig tudtunk beszélgetni, a süketsége, a schwitterdütsch tájszólása egyaránt gátat emelt kettőnk közé – csak fogtuk és simogattuk zavartan egymás kezét, két szomszédos karoszekben ülve egy rövid órát. Aztán átöleltem, és – szinte kiáltozva ejtve a szavakat – elköszöntem. Mária az „Alterhaus” emeletéről még hosszan integetett utánam. Mind a ketten tudtuk: utolsó búcsú ez.

Svájcból hazatérve nem sokáig koptattam megint a Krisztina téri iskola padjait. A fél év alatt jócskán lemaradtam a tanulásban; közepes vagy jó érdemjegyek szerepeltek a bizonyítványaimban. De meg voltam erősödve, örömmel, némi büszkeséggel viseltem szép, finom anyagokból készült svájci ruháimat, pulóvereimet.

Anyám sehogy sem volt képes a gyerekei életét, sőt a magáét sem elrendezni, megszervezni. Valahonnan megtudta, hogy a Húvösvölgy végében működik egy ferences rendház, ahol az atyák egy kis bentlakásos fiúkollégiumot is fenntartanak. (A „fordulat éve” előtti időkből jártunk; azt követően egykettőre felszámolták.) Fura egy hely volt. A háború előtt, nagyszabású tervek alapján, „Szentföld” elnevezéssel egy hatalmas, katedrális méretű templomot (zarándokhelyet?) kezdtek felépíteni a ferences barátok itt, a budai erdők mélyén – az ovális alakban épített téglafalak vakolatlanul, félbehagyva meredeztek (és emelkednek még ma is) a völgy fái fölé. A hosszú telek felső végén állt a rendház – a telek egyik nagyobbacska villaépületében működött a kollégium. Tucatnyian lehettek az intézet lakói, többségük már kamaszkorú volt. A magány, az idegenség, a kisebb fiúknak kijáró megaláztatás emlékei ülepedtek le ebből az esztendőből. Csak minden második hét végén mehettünk haza – ilyenkor anyámmal a Széll Kálmán téren, a „Szélkalef”-en (a mai Moszkva téren) találkoztunk. Rendszerint az volt a programunk ilyenkor, hogy felmentünk a Szabadság-hegyre meglátogatni Zsóka nővéremet, aki ugyancsak megjárta a svájci vendéggyerekséget, és tüdőbajos fertőzéssel jött haza e mintaszerű országból, és akit a hegyen kezeltek egy gyermekszanatóriumban.

Felhőtlen svájci hónapok után a nyomasztó intézeti hálóterem, a rendházi étkezőteremben kötelező kanálnyi csukamájolaj minden ebéd előtt – a „hontalanság”, az otthontalanság éles fájdalmakat ébresztettek a nyolcéves kölyök szívében.

Az iskolaváltások is, az a szituáció, hogy ismételten én lettem az „új gyerek” egy-egy osztályban (s idő kell, hogy megismerjenek, és én is kiismerjem a viszonyokat), kezdett bennem lelki automatizmusokat, viselkedési rutinokat kifejleszteni. Az idomulás, az alkalmazkodás reflexeit, készségeket a mimikrire. Hiszen az elemi iskola negyedik osztályát megint új helyen, Pesten, a Ferencvárosban jártam ki – az Üllői úton lakó apai nagybátyámék családjában lettem vendéggyerek a következő évre. Apám öccse, Laci bátyám, elektromérnök, igen kedves egyéniség volt – derűs, nyugodt, béketűrő kedélye, finom humora, megbízhatósága miatt nagyon jó volt a közelsége. A négyszobás lakásban tízen laktunk: számos unokatestvérem mellett ott éltek nagynéném szülei is. Kis, udvari szobájukat Fogarassy nagyanyám lakta. A háború alatt kibombázott, elszegényedett – a kezdődő kommunizmus éveiben persze „reakciós” szemléletű, katolikus mentalitású család vett itt körül, amit az is tetézt, hogy szigorú, megkeseredett, pengeszájú öreg nagyanyám közelségében éltem. Ennek a humortalan özvegynek a kicsiny szobájában kaptam ugyanis egy parvánokkal elkerített ágyat a zsúfolt lakásban. Este, mikor már lefeküdtem, „Mamuci” – ősz haján finom szálú hajhálóval – még sokáig rádiózott a zöld varázsszemes készülékre hajolva: hallgatta Londont, Washingtonot, a Szabad Európát – mielőtt álomba merültem, a paravánok mögé csak az adásokat zavaró, berregő, sípoló zajok hatoltak el. Még a hülye hajhálója is ellenszenvet ébresztett bennem, és azt is képtelenségnek tartottam, hogy a nemzetközi vöröskeresztnél próbálja keresztetni a fiát, orosz földön eltűnt apámat.

Ugyanakkor sok jó is akadt az Üllői úti otthonban. Sok vidám társasjáték az unokatestvéreimmel, családi muzsikálások (mindegyik unokatestvérem tanult zenét, nagybátyám is ügyesen zongorázott), közel egykorú gyerekeként rengeteget neveltünk, ugrattuk egymást. A takarékosan, a családapa keresetéből szűkösen vezetett háztartás konyhájából házias étkek kerültek az asztalra. Közösen jártunk az egyik ferencvárosi iskolába, amely mindössze egy jókora futamodásra esett. Am ha késve indultunk, a ház előtti megállóban a 63-as villamos „fütyös kalauzát” kértük meg (ez a kalauz a középső kocsinál leszállt, majd sípszóval indította a járatot), hogy egy megállót ingyen utazhassunk. Egyfajta kedélyesség, a familiaritás légköre vett körül, igekeztem belesimulni.

Csonka kis családnak 1950 őszére végre összeverődött a Krisztina körüti lakásban, családi hármast megint elkezdhettem a közös életet. (Közben, a tudószanatórium után, nővérem is intézetben töltött egy évet.) A lakás egyik felébe anyám húga, az aranyos, csinos Adrienne költözött; egyrészt azért, hogy ki ne igényeljék a három személyre túl nagy számító lakást; a bérlakásokra vonatkozó akkori szabályok szerint félő volt, hogy idegen társbérletet költöztetnek be. A téli hónapokra – amikor szinte kifűthetetlen volt a nagy, egyre romlóbb állagú, vizes külsőváti ház – nagymamám is felköltözött hozzánk, hivatalosan is be volt jelentve a lakásba.

A rokonokkal bővült életter sokkalta elevenebbé és érdekesebbé lett. Nagymamánkat, ezt a különleges szépségű, kedves fiatal nőt mi, gyerekek rajongva szerettük. A nővérem is sokszor időzött nálunk, és mint kiváló gyerekorvos sokszor segített rajtunk.

Nagymamánk pakkjaiból, amikor vonattal megérkezett, illatos vidéki kolbászok és más finomságok kerültek elő. Nekünk viszont az lett a mindennapos élményünk, hogy ő porcelánt festett a téli délutánokon, esteiken (téli hónapjait ezzel az amatőr iparművészeti passzióval töltötte). Nem sokkal érkezését követően felkerekedett, és – ahogy ő ejtette – „villanyossal” elment a Haas és Czyzekhez, hogy beszerezze az „alapanyagot”: a fehér porcelántányérok, -csészéket, -tálakat. Kirakva egy asztalkára tustégelyeit, illatos festékeit, kencéit, finom ecseteivel nagy figyelemmel és türelemmel rajzolta ki és festette heteken át a színes díszeket, mintázatokot. (Később, a tél múltával kiégette ezeket a porcelánkészleteket falusi háza égetőkemencéjében.) Ez a „művészkedés” is ajándékozó, altruista vonásaival függött össze: a szépen megfestett darabokat a következő esztendő során széles körben ajándékozta el ismerősöknek, barátoknak – szavajárása szerint: „jó embereinek”.

Nagyritkán barátok jöttek anyámhoz uzsonnára, esti vendégségbe. Ilyenkor egyfajta ajzottság, különös izgalom légkörében éltünk. Anyu fényes „shaker”-ekben koktélokot kevert, rázott össze, süteményeket szerzett be – mi, gyerekek is szinte lámpalázások lettünk. A vendégek az állólámpa sárgás fénykörében helyezkedtek el a kerek asztal körüli mély fotelokban, és élénk beszélgetésbe kezdtek. Szívesen kucorodtam oda – szerettem nézni a vendéglátás szertartását. Különösen lebilincsel például az, ahogy akkoriban a kávé készítették. Két üveggömb illeszkedett egymásra; az alsóban egy kis, kék lángú spirituszégő forralta a vizet, ami egy idő után felfutott a felső, örölt porkávéval megrakott gömbbe. Ilyenkor el kellett venni a lángot, és a kávé a köztés szűrőn át lassan lecsorgott az alsó üvegburába. Onnan töltötték ki a csészékbe – apró kockacukrot kínálva hozzá.

Kedvvel, figyelemmel tudtam hosszasan elüldögélni az okos felnőtt emberek beszélgetéseit, politizálását hallgatva. Nem tudom, mit értettem a szavaikból, nekem azonban sokkalta érdekesebbnek tűnt ez, mint hogy játsszak vagy olvassak. Egyébként is elmondható, hogy mint gyerek – noha roppantul élveztem a társaságot, a beszélgetést – alapvetően magányos voltam. Ez egyáltalán nem bántott, nem éreztem magam elhagyatottnak, és nem emlékszem, hogy valaha unatkoztam volna. A magam módján kiötlöttem magamnak valami egyedi szórakozást, elfoglaltságot, ha mást nem, a Révai kislexikon vaskos kötetét olvastam összevissza.

A hétköznapi délutánjain – hamar végezve a kötelező iskolai feladatokkal és egyedül lévén – sokszor szaladtam le a házunk földszintjén működő moziba. Így-úgy összekapartam, -kunyaáltam a jegy árát, de az ismerős jegyszedő asszonyok nemegyszer ingyen is beengedtek. Az első sorokból bámultam, izgultam végig válogatás nélkül az

akkori kaland- és cowboyfilmeket. Azt nem értettem, hogy a fiatal párok mit művelhetnek egymással a csömozi lejtős terében a leghátsó, drága zsöllyeüléseken... Mit sugdolóznak, cuppognak, és miért nem a filmet nézik?!

Egy magányos passziózás következtében egy alkalommal majdnem felgyújtottam a lakást. Szívesen kutakodtam apám egykori, nagy barna íróasztalának rejtelmes fiókjai-ban. Valamelyik napfényes tavaszi délutánon is ezzel múlattam az időt – az egyik fiókban nagy, keretes kézi nagyítóra leltem. Nővérem ebben az időben használt filmtekerceket szerzett be valahonnan, azzal a céllal, hogy a lemosott celluloidszalagokból virágtartó dobozokat, könyvjelzőket készítsen, színes fonalakat öltve a film peremének lyukacska-iba. Ezeket aztán eladogatta, és lett némi zsebpénze. Tán akkoriban tanultuk fizikaórán a fényfokuszálás jelenségét; nosza, előkerestem egy jó csomót testvérem filmjei közül. A nagyítóval és ezzel a zsákmánnyal nagynéném szobájába vonultam: az ő ablakába éppen remekül tűzött be a Gellérthegy felől a nap. Letépvé egy darabot a földre dobott filmtekercsből, elkezdtem a nagyítóval fókuszálni a napfényt. A filmdarabka pillanatok alatt lángra is kapott, gyorsan a körmömre égett. Ledobtam – bele a nagy, kígyózó filmtekercek halmába, ami rögvést hatalmas máglyaként kapott lángra. A tűzcsóva felfutott a vastag, masszív, földig érő sötétítő függöny szárán, és mihamar az ablakkeret és redőnytök is pattogva égni, füstölni kezdett. Kétségbeesve futkostam a fürdőszobába egy-egy kancsó vízért, és elszorult torokkal próbáltam megfékezni a lángokat. Kevés sikerrel, a tűz csak terjedt. Megfogtam hát az égő függönyt, és egy nagy rántással letép-tem, majd a füstölgő, gőzölgő textilhalmot – ami olyan volt, mint valami döglött vizes test – öntöztem tovább kétségbeesetten, szipogva. (Az utcáról pár perc múlva két idegen férfi is feljött, látva az ablakon kigomolygó füstöt. Létrát hoztak, és eloltották az ablak-keret maradék parázsát.) Rázott a zokogás a gőzölgő függönyhalom láttán, és eltöltött a rettegés: hogyan adok majd számot gyújtogatásomról? Amikor anyám megjött, reszkető hangon adtam elő a történeteket. Nem esett ugyan nagyobb baj, de évekig visszatért az álmom: egyedül vagyok, és megfékezhetetlen tüzet okozok...

Egyfajta leleményesség, okoskodás, önállóságra törekvés már akkor rejlett bennem. Sok orvos akadt a rokonságomban, kiskoromtól kezdve orvosnak készültem, bizonyára emiatt az iskola biológia-szakkörébe is beiratkoztam. Egyszer azt a feladatot kaptam ott, hogy a következő foglalkozásra készítsek egy preparált békacsontvázat. Közeledett a munka leadásának határideje, én meg csak töprengtem, hogy a csudába kerítsek békapreparátumot. Végül is azt ötlöttem ki: elmegyek a Városligeti tóhoz békavadá-szatra. Egy úgynevezett családi gyufa nagy, kiürített dobozát vittem magammal. Szép tavaszi délután volt. Pislákoló reménnyel üldögéltem a sekély víz betonpartján. Hogy, hogy nem, egyszer csak a part közelében észrevettem egy varangyot. Belábaltam a sekély, zöldes vízbe, megfogtam és belepaszíroztam a ficánkoló állatot a skatulyába. (Emlékszem, a zsúfolt földalattin arra is gondoltam: ó, ha a mellettem szorongó utasok tudnák, mi moco-rog a kezemben lévő dobozban...) Otthon aztán főhetett a fejem: hogyan fogom kioltani a varangy életét, hogy csontvázszerű formát öltjön? A legaljasabban, a leggyá-vább módon jártam el: a varangyot beletettem a fazékba, vizet töltöttem rá, súlyt raktam az edény fedőjére, és alágyújtottam a gázt... (Nem gáz-, halálos „vízkamrát” készítettem tehát...) Aztán, mint aki jól végezte dolgát, bevonultam a szobába, és olvasni kezdtem, megfeledkezve az áldozatról, a gyilkos akcióról. Mikor észbe kaptam, nyákos, zöldes-szürke békaleves rotyogott a tűzön. Mentve a menthetőt, leszűrtem a levét, és a tézszászűrő nyálkás pocsolyájából kiválogattam az apró csontocskákat. Amikor megszáradtak, már

csak az a gond maradt, hogyan állítok össze belőlük egy egész csontvázat. Valahogy összetákoltam a csontdarabocskákat egy papírlapon: apró gerinccsigolyák, a medence-csont, a végtagok miniatűr darabjai egy valószínűsíthető alakzatba illeszkedtek össze. Végül is azt találtam ki, hogy a nagy gyufaskatulya egyik lapjára ragasztom fel a művetem. Meg voltam elégedve: a ragasztó odafogta egymás mellé a váz részeit. Ragadt a preparátum – szinte mindenütt. Erősen tűzött be az ablakon a napfény: a meleg bádorpárkányra tettem ki száradni a lapot, és megint leültem könyvet olvasni. Egyszer csak újra észbe kaptam, és keresni kezdtem az ablakpárkányon a sok kalanddal, szerencsével összehozott művemet. Seholy. Szél kerekedhetett, és elfújta az én pillekönnyű lapocskámat. Amikor a szakkörön a feladat nem teljesítését – az igazságnak megfelelően – azzal próbáltam zavartan, szégyenkezve kimagyarázni, hogy a békacsontvázat elfújta a szél, a tanár is, a gyerekek is a hasukat fogták a nevetéstől.

Női közegben éltem – anyámmal, lánytestvéremmel, nagynénimmal. Sose voltam fizikailag erős, nemigen sportoltam, fiús csatákban, kakaskodásokban ritkán vettem részt. Otthon sokféle házimunkát kellett végezni, konyhai dolgokat például, de anyám rászorított, hogy tanuljak meg varrni is, a zoknijaimat megstoppolni. Ezeket – különösen az utóbbit – passzióval végeztem, de kifejlődött bennem egyfajta hisztériás reakció is. Valamiféle „férfiassági komplexumom” lehetett; ha egy barátom becsengetett például a lakásajtón, sürgősen letéptem magamról a rám kényszerített női kötényt, borzasztóan szégyellve, hogy én ilyen „lányos” dolgokat is csinállok.

A rend, sőt elegancia utáni vágy magyarázza azt a szokásomat is, hogy iskola után hazajőve, egyedül a lakásban, bent, a nagyszobában szépen megerítettem, és a risszrossz ebédet feltálatlam egymagamnak, ahelyett, hogy a félhomályos konyha linóleumborítású asztalánál kebeleztem volna be.

Az általános iskola felső tagozatát az Attila utcai iskolában jártam; mint akkoriban mindenki, én is úttörő lettem. Akadt pár pajtásom, de nem volt igazán kedvem „bandázni”, hűséges, odaadó barátságokat sem kötöttem. Volt például egy osztálytársam, nevezetes „rosszcsont”, vele éppúgy jóban voltam, mint azokkal, akik művelt családok gyermekeként társadalmilag közelebb álltak hozzám.

Időközben otthon kezdett megváltozni valami, és én ezt fokozódó örömmel vettem észre. Dóczi Adorján, az egyik angoltanítvány – fiatal, mosolygós, jó megjelenésű mérnök – egyre többször időzött nálunk. Anyám csinos nő volt, negyvenes éveiben járt – érthető, hogy a fiatalemberrel szorosabb kapcsolata kezdett kialakulni (időközben apámat hivatalosan „hősi halottá” nyilvánították, abban a reményben, hogy özvegye esetleg némi nyugdíjat kap). A férfi igencsak szeretett bennünket – mi meg őt: szinte a rajongásig. Rejtett apahiányom elementárisan tört elő: az erős férfikezet, arcán a borotválkozóhab illatát különösen élveztem. Bakfiskorú nővérem szinte szerelmes lett Adorjánba. Még azt is elfogadtuk tőle, hogy szigorú katolicizmusát ránk is kiterjessze – komolyan vettük a templomba járást, sőt hosszú szentbeszédeket, lelkigyakorlatokat is hajlandók voltunk a kedvéért végigülni. Szerelem szövődött anyám és közte, mi pedig, anélkül, hogy valójában átláttuk volna a szituációt, örültünk ennek a kapcsolatnak. Anyánk is összeszedettebb lett, vidámabb, testi-lelki bajai is csökkentek.

1942 óta közel egy évtized telt el, apánk hazatérése a valószínűtlenségek ködébe mosódott. Igaz, esténként imádkoztunk érte, mint egy még életben lévő hadifogolyért. A fohász valahogy így végződött: „...és add meg, édes Istenünk, hogy apu hazajöjjön”. Lelke mélyén azonban egyikünk sem hitte ezt igazán.

Vojnits Imre

TAVASZI SÉTA

Esett. Kőlapok visznek, mintha partra.
A Vérmező sosem volt még ilyen:
Csöndjét nem háborítja semmi sem,
a nyíratlan fű lucskos, jobbra-balra.

Egy szárnycsapás, egy vakkanás sehol.
Csak fák: gyertyánok, hársak, hallgatag
tölgyek – sötét kérgük rájuk tapad.
De közöttük bimbózik egy bokor.

Törékeny fácska, vékony karjain
pirosba játszó inge hófehér.
A zöldje rügy, levélnek még kicsiny.

Megállok, nézem. – Lesz-e illata,
Termése? Mit hoz rá a föld, a fény?
S milyen rontást a téli éjszaka?

77-IK SZÜLETÉSNA POMRA

Hogy milyen is ez a világ,
bejártam itt-ott némi részét,
szűkebb-tágabb hazámat és még
más tájak nem kevés zugát.

De mit az utazó belát,
hiába kívánná egészét,
villanó folt az, sose kész kép,
csak vézna vázlat, semmi más.

Hány évet kellett volna élnem,
hogy látásom a mélybe érjen,
ahol minden titok kibomlik?

– Többféle volt s lesz földön-égen –
csak ülj meg, vén madár, a fészken!
Olvass – főként Hamvast (s a Holmit).

Ferdinandy György

LATINOK

Kinek ne lenne olyan vén cimborája, aki azzal fenyegeti a világirodalmat, hogy egyszer még ő is írni fog! Majd, ha rendbe jön az élete, de legalábbis a nyugdíjazása után. Amikor az ideje engedi.

Az ilyen nagy tervekből általában semmi sem lesz. Szerencsére, mondanám, ha ezek a rogyant álmodozók nem lennének olyan ártalmatlanok. Honnan tudnák, hogy az írás mesterség, amit serdülőkorától egész életén át tanul, gyakorol az ember. Ha valaki csak úgy belevág, általában nem sokra viszi.

Ami engem illet, én mégiscsak álnokul biztatni, kérdezgetni szoktam a barátaimat. Faggatom őket, hogy az életük regénye – a remekmű – hogyan halad. Eszembe sem jut: mi lesz, ha egy szép napon letesznek elém egy félmázsás kéziratot.

Erről szól a történet, amit most itt el szeretnék mondani. Mert hozzám bizony eljutott egy ilyen voluminózus csomag. És ha még a szerző maga küldte volna el! De nem. Az, aki elkövette, valahol a svájci Alpokban éledgél, de lehet, hogy már ott sem, mire ezeket a sorokat írom.

Barátom iskolatársa hozta el, egy orvos, aki itt praktizált a közelben, és még a közeli, hatvanadik érettségi találkozója előtt ki akarta adni a kérdéses kéziratot. Még a fordítás terhé is magára vette, mert – ezzel kellett volna kezdenem! – az Alpok nyelvén, rétorománul íródott a szóban forgó irat.

– Tudod – mondta, miközben a lapokat pörgette a konyhaasztalon –, közös barátunk súlyos beteg. Most kerül haza először hatvan év után, és mi szeretnénk meglepni őt. Értsd: mi, az óhazában rekedt régiek.

Mindez szép volt és megható. Fordult a kocka, ma már nem mi, kintiek lepjük meg az otthoniakat.

– De hát – kérdeztem, amikor szóhoz jutottam – mi mindebben az én szerepem?

– Tőled azt várjuk – felelte az iskolatárs –, hogy valamelyik nagy kiadónál – így mondta – elhelyezd a „Latinok” című kötetet. Neked – tette hozzá – ez már semmiség. Fogod, beviszed.

Ebben maradtunk. Nem árultam el, hogy az úgynevezett nagy kiadókkal alig van kapcsolat. És hogy manapság nem olyan egyszerű úgymond elhelyezni egy kéziratot.

Nos, mindegy. Ültem, mint akit fejbe vertek. Előttem a vén Andy műve. Egy ezeroldalas rétoromán kézirat.

*

Hát igen, a barátság. Ha már, akkor miért ne! Öreges tünődés: összeírtam a barátaimat. A tucatnyi embert, akiket kétségbeesetten szerettem. És akiből mára jó, ha kettő maradt.

Andy a legrégebbiek közé tartozott. A bölcsészkaron kerültünk össze tizennyolc évesen. Heten voltunk franciások, és a gallok nyelvén kettőnkön kívül akkor még senki sem tudott. Nem véletlen, hogy mi ketten vágtunk neki a nagyvilágnak, amikor a vasfüggöny elszakadt.

Később, az évek folyamán sok mindent kiderít az ember. Andy apjának például Kunhegyesen, a mi tanyánk közelében volt szatócsüzlete, az édesanyja pedig Kisdorogról, a sváb faluból származott, ahol a kitelepítések idején én őriztem az egyetlen tehénkét, ami a gulyából maradt. Egy szó, mint száz, ilyen ősrégi volt közöttünk a kapcsolat.

Akkor a bölcsészkaron franciául beszélünk, hogy ne értsenek a többiek. Valamiféle véd- és dacszövetség alakult ki közöttünk, furcsa módon éppen a rendszer kegyeltje és közötttem, az ikszes között. A többiekre, a másik öt hallgatóra nem emlékszem. Volt ugyan egy szép szőke lány közöttük, de ez mindjárt az első napokban az adjunktus úr rajongója lett.

A szemeszter nem tartott sokáig. Kitért a forradalom, megnyíltak a határok, karácsonykor már Bécsben, egy menekülttáborban láttam viszont a barátomat. Andy itt is könnyen boldogult: azokban a napokban már ő intézte a francia ösztöndíjakat. Talált nekem is két fiút, akik becsületszóra állították, hogy a bölcsészkarra jártam. Néhány napon belül megkaptam az ösztöndíjamat.

*

A beutalóm egy strasbourgi diákotthonba szölt, ahol az egyetem már megszervezte a francia nyelvkurzusokat. Andyról egy ideig nem volt semmi hírem. Azután egyszer csak Párizsból, a Cité Universitaire-ből jelentkezett. Ott kapott egy különbejáratú szobát, ahová ünnepélyesen meghívott.

Emlékszem, milyen nagy dolog volt ez az ötszáz kilométeres vonatút. Andy ajtaján azonban csak egy boríték várt: – Elmentem megnézni a tengert! – közölte a barátom. – Érezd jól magad!

Kényelmes kis szoba volt, a könyvespolcon már ott sorakoztak pesti tankönyveink: a politikai gazdaságtan és a Klaniczay-jegyzetek. Egyedül jártam be Párizst. Ez valamikor a húsvéti szünet idején lehetett, mert vissza kellett utaznom a Rajna mellé, még mielőtt Andy hazaérkezett.

Több párizsi találkánk nem is lett, a barátomat Poitiers-be helyezték, és én nem jutottam el olyan messzire. Feljárt persze Párizsba ő is, de a Latin-negyedben nyilván elkerültük egymást. Én a Mabillonba jártam, és Andynak száz lépéssel feljebb, az Old Navyben volt a törzshelye. Törzshelyünk volt valamennyiünknek, Párizsban ez a szokás. Ki mászott volna meg – találomra! – nyolc emeletet! Babó, a festő, a Pergolában tanyázott, Parancs Janó, a költő a rue de Seine sarkán gusztálta a midinetteket.

Leveleztünk – azokban az időkben levelezett az ember, elszántan írta – hétről hétre – a gondosan megcímezett és felbélyegzett leveleket. Poitiers-ben nem lehetett rózsás az élet, mert amikor egy évvel később felszólítottam, hogy jöjjön át hozzánk, barátom azonnal engedelmeskedett.

Ismét együtt tanultunk, ezúttal a strasbourgi bölcsészkaron. Azazhogy nem egészen, mert én akkor már csak látogatóba jártam az egyetemre. Megnősültem, volt már egy húszéves feleségem és egy másfél éves kisfiam.

Clo, a feleségem nem szerette Andyt. A régi barátokra féltékenyek az asszonyok. Hát még, ha valami hátborzongató idegen nyelven beszélik meg a dolgaikat! Amikor utoljára nálunk ebédelt, Clo a barátom fejére borította a levest.

Hát csak így. Andy attól kezdve egy diákotthonban lakott.

Munkahelyem nem volt, az „elhelyezkedésnek” irtóztam még a gondolatától is. Könyvterjesztéssel foglalkoztam, egy párizsi kiadó megbízásából – mint mondtuk – terítettem a művészkönyveket. Így egész Elzász-Lotaringiára kiterjedt a munkahelyem.

Csavarogtam. Felfedeztem a párás Rajna völgyét és a kék Vogézeket. Délben beültem egy falusi borozóba. Estig mindennap megírtam a penzumomat. Ekkor a botcsinálta vigéc kiitta a borát, és mint aki jól végezte dolgát, hazamehetett.

A levesre valót megkerestem így is. Hamarosan Andy is megirigyelte a sikereimet. Úgy döntöttem, hogy beveszem őt is a vállalkozásba. Nemsokára már kettesben róttuk az országutakat. Délután a barátom is írt, de a teljesítményünk – mint mondtuk: a forgalom – még így is megemelkedett.

Andy nem volt jó előadó: ahhoz túlságosan szerette az embereket. Soha nem felejttem el: egy postáskisasszonynak adta el az első művészettörténetet. Ötévi részletre a hat aranyosztályos kötetet. Folyt róla a verejték, amikor a nyakamba esett: fél óra alatt egy egész havi ösztöndíjat keresett!

Ez volt a leghosszabb idő, amit együtt töltöttünk, ez az év az elzászi *winstubék* és a postáskisasszonyok között. Itt lettünk elválhatatlan barátok, mert később már soha többé nem éltünk egymás közelében. De itt, Elzászban, közös volt a fejünkben minden terv és minden gondolat. Felosztottuk egymás között a falvakat, délben elfejeztük a kőkemény étcsokoládét és a félméteres *baguette*-eket. Mi több, ugyanabba a lányba voltunk szerelmesek.

Nem csak mi, fél Románia. Mert Sandra brassói volt, és Strasbourgban élt azokban az időkben egy népes román kolónia. Olyan csodát azonban nem produkáltak ők sem, mint ez a brassói magyar lány, aki ráadásul a mi diákothonunkban lakott.

Elcsábítani nem akartuk, egy honfitárs tabu volt számunkra, és különben is: szegények voltunk, a románok pedig hozzánk képest félelmetesen gazdagok. Versekkel ostromoltuk, ő pedig, soha nem felejttem el, úgy szólított minket: kisfiam.

Egy bécsi útjára Szentgallenig elkísértük: onnan, Heribaldéktól indult a bécsi vonat. Azután, a pályaudvari restiben, hajnalig írtuk hozzá a szerelemittas rigmusokat.

Hiába volt minden: Franciaország, a száműzetés és a forradalom, a Pesti Barnabás utca óta a mi életünk nem sokat változott.

*

Én azután a trópusra kerültem, Andy magára maradt. Amikor két év múlva visszalátogattam, barátom már nős ember volt, és Párizsban, Olivettinél dolgozott. Irodagépeket árult, ez a rossz szokása: a vigéckedés megmaradt.

A felesége viszont csodálatos chilei lány volt, vidám és aranyos. Gyakran megfordultam Párizsban azokban az időkben, és ilyenkor velük, Andy apró konyhájában vacsoráztam. Emlékszem, Norma úgy dörgölődött hozzám, mint egy kiscica. Még trópusi egyetemem rektorát is meghódította. Mire visszarepültem az Újvilágba, Andy már odaát, a közelemben tanított.

Norma már nem élt vele. Visszament Európába, a Szigeten állítólag valami furcsa trópusi nyavalyát kapott. Volt itt valami különös titok, hiszen nemrég még imádták egymást, Norma és a barátom, és hát a trópusi betegségeket mégiscsak jobban kezelték odaát, a trópuson.

Nem sokkal később visszament Párizsba Andy is. Magányosan élt, a feleségével – állította – soha többé nem találkozott. Az asszony egy dán orvoshoz ment feleségül, és valahol északon lakott.

Andy keveset beszélt a forradalomról. Egymás között ritkán bolygattuk az ilyen régi dolgokat. Az eszméinkhez azonban a maga módján hű maradt. Néha, egy-egy elejtett szavából kiderült, hogy gyenge perceiben ő is az emberarcú szocializmusról álmodozott. Párizsban azokban az időkben trockisták voltak a hozzánk hasonló fiatal emberek. Később elárulta nekem, hogy ő is egy ilyen illegális sejtbe tartozott.

Engem azonban csak egy olasz festő és maffiózó, Trescani impozáns lakosztályába vitt magával. Vagy ezek lettek volna a trockisták? A Mester körül tucatnyi digó nyelte a téstát. A tanítványai. Ezek készítették a képeiről a másolatokat. Engem is megajándékoztak egy akvarellal. Különös összeesküvők! Soha nem értettem az ilyen ezoterikus dolgokat.

*

Ahogy így elnézem, különös ember volt a barátom. Kiismerhetetlen. Csupa apróság jut róla eszembe. A tűzzel például hadilábon állt. Piromán lett volna, vagy csak szórakozott? Nekem kétszer gyújtotta fel még az autót is. Az biztos, hogy hűségese barát volt, akire számítani lehet. Néha ugyan évekre eltűnt, de amikor szükség volt rá, mindig újra beállított.

A trópusról megtérve Burgundiában szereztem magamnak egy aprócska tanyát. Együtt, kettesben próbáltuk helyrefofozni a romos, elanyátlanodott terméskő épületet. Akkor már Clermont-ban tanított, és egy Franciska nevű lánnyal élt. Belőle nem sokat láttunk: volt egy kis ölebe, és félt a mi százkilós komondor kutyánktól. Nem is jött be a házba: végig kint az udvaron, az autóban maradt.

Andynak ezután nyoma veszett. Ekkor történetesen, hogy Clermont-ból az Alpok tetejére költözött.

Amikor rátaláltam, volt már igazi felesége, és mint nekem anno, egy másfél éves kislány. Túlélt egy súlyos rákműtétet is. Festői részlet: a sebészprofesszor lányát vette feleségül. Így hálálta meg, hogy életben maradt.

Franciska névre hallgatott ez is, a nevekhez a barátom úgy látszik ragaszkodott. Haladékat kapott a sorstól, bekerült egy polgárcsaládba. Megtanult rétorománul, a második Franciska szült neki két szép fiúgyermeket.

– És most mit csinálsz? – kérdeztem tőle valahol kétezer méter magasan.

– Írom az életemet! – felelte barátom, én pedig balgán biztattam, hogy ha már belevágott, akkor tényleg írja meg.

Geológus volt, ő úgy mondta: a legmagasabb beosztású francia tisztviselő. Kétezer méteren!

– Írd csak! – biztattam. – Valamivel el kell ütni az időt a felhők felett! – Bevallom: idegesített, hogy amibe én évtizedek munkáját beleöltem, ő most itt összezsapja három nap alatt.

Már az óhazában éltem, ötven év késéssel ugyan, de mégiscsak győzött Budapesten a forradalom. Andy leereszkeszhetett a hegyekből, és megmutathatta a két rétoromán fiúnak a régi golyók lyuggatta házfalakat.

Még közös szerelmünk: Sandrát is meglátogatta. A brassói asszonyt, aki valahol a Genfi-tó partján pergette az éveket. Akárcsak én, a múltunkhoz ő is göröcsösen ragaszkodott.

*

Most pedig ez a félmázsás rétoromán kézirat! Még a fordítónőt is csatolta hozzá az iskolatárs. Egy csinos kis hölgyet, aki főfoglalkozásban új idők új dalait: reklámszövegeket fordított.

Mártikát szemmel láthatóan izgatta a feladat. Nem is volt ez akármilyen: egy franciák számára íródott magyar sorssal traktálni – ezúttal az otthon maradottakat. A hatvanadik évfordulóra készülő öregfiúkat, akik így, egy kis olvasgatás idejére, franciáknak képzelhették magukat.

Próbáltam elmagyarázni, hogy ez a visszamagyarítás lehetetlen. Hiába. Amikor Márta elment, újraolvastam és felére rövidítettem az egyébként gondosan lefordított kéziratot.

Az az igazság, hogy még a címe sem tetszett. Mert mi ez a Latin Baráti Kör? És egyáltalán: Andy hősei miért latinok? Azután minek ez az egész? Hiszen ha akarta volna, a barátom nem rétorománul: egyenesen magyarul írta volna meg!

A szerzőről persze „magyar származású” állt a címlapon. Szegény barátomat el akarták franciásítani. Talán, mert így egzotikusabb. Ami engem illet, az iskolatárs sürgetésére ismét húztam az egyre ösztövérebb kéziratot, amely most már alig volt húszoldalas.

A legnagyobb hibája az volt, hogy a barátom nem merte megírni, ami az életének értelmet adott. Azokat az '56-os fiatalokat, akiknek a Mexikóba űzött és ott meggyilkolt Trockij lett a példaképük. És akik a forradalom emberarcú világáról ábrándoztak vadnyugati száműzetésük alatt.

Tessék. Ez a beszámoló lett a rétoromán regényből. Ennyi az, amit talán el tudnék helyezni, ha igaz. A sok apróság, amiből összeáll egy ember élete. És amit a „Latin Baráti Kör” gondosan elhallgatott.

Mert időközben – ezzel kellett volna kezdenem – Andy halálhíre is megérkezett. Mi mást tehettem, megsirattam szegény barátomat. Azután újra átnéztem a kéziratomat.

Benne volt minden: Clo, a feleségem, Sandra, az egyetlen, aki kisfiának szólított. A pesti bölcsészkar és a szitává lőtt fiúk, akik valahol odaát vártak Andyra. A *winstubék*, az Alpok és az elzászi postáskisasszonyok. A fiaink, akikből francia lett, és akik soha nem fogják olvasni ezeket a sorokat.

És hát igen, Norma, a csodálatos kis chilei lány, akiről Andy később azt mesélte, hogy a spermáira volt allergiás. Neki valahol Dániában gyengeelméjű kislánya született. Belgiumban halt meg, magárahagyottan, az intézet közelében, ahol ápolták a gyermeket.

Ez lenne a barátom élete. A pesti fiúé, aki valami szebb jövőről álmodozott, és aki fent, az Alpok tetején kapott a sorstól egy második, ajándék életet.

Szépen végigélte, igen. És rosszul írta meg.

Gángó Gábor

LETÉRHET-E EGY BOLYGÓ A PÁLYÁJÁRÓL?

**Hannah Arendt és Siegfried Kracauer Magyarországról
és a csatlós államokról 1956 körül**

A jelen tanulmány kettős célt tűz ki maga elé a Hannah Arendt és Siegfried Kracauer közti affinitások és kapcsolódási pontok tárgyalásakor. Egyfelől tematikusan bővíteni kívánja e párhuzamok körét, ráirányítva a figyelmet arra, hogy mindkettejük munkásságának közös, időben is közel eső része a Magyarország, illetve a keleti blokk országai iránti érdeklődés az ötvenes években. Másfelől arra mutat rá, hogy a következtetések, amelyek e megnyilatkozásaik összevetéséből adódnak, tanulságokkal szolgálnak össze-

hasonlításuk más területein is. Éles fénybe állítják ugyanis az alapvető különbséget attitűdjükben, amellyel 1945 után a modernitás öröksége és a kapitalizmus politikai rendje felé fordultak.

A szakirodalom hagyományosan úgy tekinti a magyar forradalom arendti értelmezését, mint ami mellékszálként ugyan, de szervesen és harmonikusan kapcsolódik a tanácskormányzatról, illetve az amerikai forradalomról és demokráciáról frott nagyobb lélegzetű, szisztematikusan kifejtett elméletébe.¹ Tanulmányom ezzel szemben annak megmutatására törekszik, mely pontokon válik el a tanácsdemokrácia igenlésének közös mozzanatán túl a magyar forradalom arendti értelmezése a forradalmakról adott teóriája főirányától. Amellett hoz fel érveket, hogy éppen az elmélet későbbi kidolgozása járult hozzá ahhoz, hogy a magyar forradalom lényegét tekintve tűnjék fel más színben Arendt számára – nevezetesen épp forradalomjellegét veszítse el. Ezért inkább elvétí a magyar forradalomról adott arendti leírás valódi értelmét az az elemzés vagy reflexió, amelyik a tanácsrendszert állítja a középpontba.² Az efféle értelmezés kritikája joggal utalhat (a realitás nyers tényeivel szembeni mély érzéketlenséggel, ám az arendti gondolkodásmód iránti érzékenységgel) arra, hogy ha valóban a tanácsrendszer lett volna a magyar forradalom lényege, akkor e kormányformát a modernitás politikájának saját törvényszerűségei is bukásra kárhoztatták volna, és így semmi szükség nem volt a szovjet tankok arendti segédhipotézisére.³

Kracauer és Arendt a német-zsidó eszmetörténetben

Hannah Arendt magányos gondolkodó volt. A filozófiatörténészek szövegösszefüggéseket, hatástörténeteket, párbeszédeket rekonstruáló vagy még inkább teremtő kutatásai azonban Arendtet is megpróbálják időről időre hozzásorolni egyes irányzatokhoz. Egy csoportosulás, amely kézenfekvően adódik, a weimari idők ama zsidó származású teoretikusaié, kritikusaié lehet, akiknek többsége hozzá hasonlóan az Egyesült Államokban folytatta pályafutását a második világháború után. Így írhatja például Gert Mattenklott (Walter Benjamin kapcsán) a következőket: „[a] környezet, amelyben Benjamin mint tudós tájékozódik, a szellemileg közeli rokonoknak egy egészen szűk sugarú köréből állt: Gershom Sholem és Theodor W. Adorno, Florens Christian Rang, Karl Thieme és Salomon Friedländer, Siegfried Kracauer és Ernst Bloch, Max Horkheimer, Leo Löwenthal, Norbert Elias és Hannah Arendt”.⁴ E körhöz Arendt tudományos és kulturális neveltetésének ezernyi szálával valóban kapcsolódott.⁵

Arendt gondolkodói világának a Siegfried Kracauerével való rokonítása több szempontból kínálkozik mindamellet is, hogy személyes kapcsolatuk alakulásának az emigrációban sem az Arendttel, sem a Kracauerrel foglalkozó szakirodalom nem szentel ki-tüntetett figyelmet. Az Erwin Panofskyval folytatott levelezéséből annyi például kiderül, hogy Kracauer figyelemmel kísérte Hannah Arendt professzori kinevezését Princetonba.⁶ Ezzel szemben jól dokumentálja a kutatás, hogy egymáshoz közel álló következtetésekkel mindketten jelentős mértékben hozzájárultak a németországi zsidó és az emigráns német-zsidó identitás sajátosságainak megfogalmazásához és megértéséhez. Egyikük sem talált ugyanis igazi otthonra Amerikában.⁷ A szellemi és politikai hontalanság, amint azt a Kracauer–Panofsky-levelezést kiadó Volker Breidecker észrevette, hasonló kifejezést nyer Arendtnél és Kracauer-nél: „[h]a Hannah Arendt meghatározását a német-zsidó identitásról mint a »pária és parvenü« kisarítását fogjuk fel, akkor annak megjelenítése Panofskynál, amit Kracauer a »területenkívüliség« fogalmában mind a történész, mind a maga személyes egzisztenciája számára követelt, egy német zsidó történelmi öntapasztalatának egy darabját adja vissza”.⁸

Inka Mülder ugyancsak megállapítja a kracaueri „világtól megfosztottság” („*Entweltlichung*”) és az arendti „világtól való elidegenedés” („*Weltentfremdung*”) rokonságát. Ahogy írja, az idegenség filozófiai megragadásának tekintetében „[h]asonló tézist képviselt később – megalapozottabban és meggyőzőbben, mint Kracauer korai írásaiban – Hannah Arendt is”.⁹ Ezzel összefüggésben bukkan fel egy közös motívum Arendtnél és Kracauernél, jelesül Chaplinnek mint páriafigurának a felfogása.¹⁰

A zsidóság idegenségtapasztalatának és a huszadik század politikai traumáinak összekapcsolását Arendt végezte el A TOTALITARIZMUS GYÖKEREI című 1951-es könyvében. A zsidóság mint *par excellence* idegenség meghatározását e művében Herder mondására visszautalva („[á]zsiái idegenek, akiket hozzánk vetett a sors”)¹¹ alapozta meg. A jogi értelemben vett hontalanok megjelenése, ahogyan jelzi, az első világháború után következett be, amikor is „a nem létező haza egyetlen pótléka a gyakorlatban az internálótábor” volt.¹² Arendt értelmezésében mindez egyet jelentett az utolsó otthontól, a polisztól való megfosztással: „az ember elvesztheti minden úgynevezett emberi jogát, és mégsem megy szükségképpen veszendőbe legfontosabb emberi tulajdonsága: emberi méltósága. Egyedül a polisz elvesztése az, ami kizárja az emberiségből”.¹³ E belátás a HUMAN CONDITION alapgondolatához, illetve a harmadik kanti kritikára épülő arendti politikaelmélethez tesz hozzá fontos szempontot: a politikai cselekvés, amelyre csak a poliszban nyílt, Arendt szerint, lehetőség, etikai dimenzióval is rendelkezik, amennyiben lehetővé teszi a méltóságot.

Arendtet és Kracauert társadalomelméletüket tekintve elsősorban a modernitás világról adott kritikai diagnózisuk köti össze. Kettejük ilyenén alapozású összehasonlításának lehetőségét egyfelől David Frisby teremtette meg, aki Kracauert elhelyezte a modernitáselméletek alkotóinak sorában, s ennek érdekében az életművön belül a kiadott és kései művekről a kiadatlan, korai írásokra helyezte a hangsúlyt.¹⁴ Így emelte ki Kracauer gondolkodásából a kéziratok művek által azt, ami a weimari korszak esszéinek kevésbé nyilvánvalóan, de jellemzője volt.¹⁵ Ugyancsak az egybevetést alapozza meg módszertanilag Hannah Arendt főművének, a HUMAN CONDITION-nek a századelő és a weimari idők életfilozófiájára visszamenő, egzisztencialista olvasata.¹⁶ Mindazonáltal a párhuzamok egyszerű egymás mellé rendelését megnehezíti a körülmény, hogy Kracauer ez irányú elemzéseit elsősorban a hitleri hatalomátvétel előtti Németországban dolgozta ki, míg Arendt főbb művei a háború után íródtak Amerikában. Az összevetés a történeti konstelláció e radikális megváltozását nem hagyhatja figyelmen kívül; a jelen írás éppen e kontextusváltozás következményeinek tisztázásához kíván hozzájárulni a maga témáján keresztül.

A modernitás egyik aspektusa, jelesül a tömegtársadalomnak és a tömegembernek a megjelenése mind Arendt, mind Kracauer érdeklődését kiváltotta. A nagy különbség közöttük abban áll, hogy a totalitárius diktatúrák eredetét nyomozó Arendt kifejezetten megkülönbözteti a tömegtársadalom általános jegyein belül a csöcselék megjelenését: „[a] közügyek iránti érdektelenség, a politikai kérdések iránti közömbösség önmagában nem elégséges oka a totalitárius mozgalmak keletkezésének”.¹⁷ Amit AZ ALKALMAZOTTAK szerzőjeként Kracauer a weimari Németországban az elszemélytelenedés és az uniformitás előretörését illetően észrevett, azokban a jelenségekben Arendt a katasztrófa után a politikai totalitarizmus felé vezető út állomásait pillantotta meg, míg a Kracaueréihez részben hasonló következtetésekre Amerika vonatkozásában jutott. Azonban e ponton elváltak útjaik: a tény, hogy Arendt érdemben nem kapcsolódott be A MAGÁNYOS TÖMEG munkálataiba, jól mutatja ezt. David Riesman folytatta tovább a Kracauer-féle szociológiai megfigyeléseket: a nyugati tömegember szokásainak, életformájának vizsgálatát.

A tömegtársadalom, Arendt szerint, csupán előfeltétele a csőcselék megjelenésének: „a tömegek egy nagymértékben atomizált társadalom töredékeiből nőttek ki – e társadalom kompetitív szerkezetét és az ezzel együtt járó magányt pedig csak az egyének valamely osztályhoz tartozása tudta ellensúlyozni. A tömegember legfőbb tulajdonsága nem a durvaság és az elmaradottság, hanem az elszigeteltség és a normális társadalmi kapcsolatok hiánya. [...] A tömegekre, a csőcselékekkel ellentétben, nem jellemző és ideológiailag nem is megfelelő számukra a törzsi nacionalizmus vagy a lázadó nihilizmus. Korunk legtehetségesebb tömegvezérei azonban még a csőcselékből, nem pedig a tömegekből származtak”.¹⁸ Az elszigeteltség kiemelése e helyütt azért fontos Arendt számára, mert így igazolhatja – Sztálin Oroszországára utalva –, hogy lehetséges atomizált társadalmat létrehozni anélkül, hogy az keresztülhaladna a modernitás fázisán.

Arendt kétségektől mentesen jelöli meg a nacionalizmus csőcseléke kialakulásának okát a modernitás kori tömegember megjelenésében – Kracauer nem vonja le ezt a konklúziót a hitleri hatalomátvétel előtt, és ezt a lépést 1945 után sem teszi meg. Nem utal AZ ALKALMAZOTTAK-ról írott elismerő kritikájában Walter Benjamin sem arra, hogy a Kracauer által megfigyelt és Lukács nyomán „szellemi hajléktalanok”-nak nevezett tömegeknek kínálhatnak metafizikai hajlékot a szélsőséges ideológiák.¹⁹

Amíg Arendtet a modernitásnak önnön logikája, az imperializmus általi önfelszámolása foglalkoztatta, addig Kracauert a tudomány és általában a megismerés egzisztenciától való elszakadása készítette elméleti és szociológiai vizsgálódásokra. Így panaszolja a világ jelentéstartalmának megszűnését és az emberi lét széttöredezetttségét a vallásos érzület meggyengülésével is összefüggésben, így leplezi le a gazdaságsszervező ész látszólagos rendezettségét alap nélküli káoszoként AZ ALKALMAZOTTAK-ban vagy az államszervező rendőri ész korlátoltságát a detektív magasabb ésszerűségének tükrében A DETEKTÍVREGÉNY-ben. Azt kutatja, hogy a nagyváros nyilvános terein, az alkalmazotti tömegek életformáján és a filmek álomvilágán keresztül miképpen ragadhatók meg a tömegember kollektív tudattartalmi, képzetek, amelyek menedéket nyújtanak számára egy fragmentált valóságban.²⁰

Siegfried Kracauer CSATLÓS MENTALITÁS-a

Siegfried Kracauernek a keleti blokkról Paul L. Berkmannel közösen írott interjúköte, a CSATLÓS MENTALITÁS (SATELLITE MENTALITY) a szakirodalom érdeklődését leginkább azért vonja magára, mert vizsgálati módszerében Kracauer klasszikus könyvecskéjét utánozza. Ezúttal azonban, amint Martin Jay rámutat, átütő erő nélkül: „1956-ban jelentette meg a CSATLÓS MENTALITÁS-t, amely Magyarországról, Lengyelországból és Csehszlovákiából érkezett emigránsokkal készített több mint háromszáz interjú alapján. [...] A CSATLÓS MENTALITÁS azonos módszerrel alapult, de hiányzott belőle az »anyagban rejlő szerkezet« kényszerítő ereje, amely AZ ALKALMAZOTTAK egyedülálló erejét megadta. Az esetenként hidegháborús retorikába burkolt konklúziók, amelyekre a szerzők jutottak, nem bizonyultak különösebben érdekesítőnek.”²¹ Mi az oka a kudarcnak? Nézetem szerint az, hogy az interjú akkor bizonyul megvilágító erejűnek az egyéni, illetve a kollektív világkép tekintetében, ha az olvasónak az interjúalannal közös tudomása van a realitásról. Lehetetlennek bizonyult egyszerre felépíteni azt információk formájában (azaz eleget tenni a könyv vállalt feladatának, hogy objektív híreket hozzon a csatlós országok önmagába zárt világáról, arról, hogy az emberek „mit csinálnak, mit termelnek”),²² és ezzel egyidejűleg tipikusan visszatükrözni, miképpen reflektál e valóságra az ezekben a társadalmakban élő, dolgozó, szerető ember. Arendt ezzel szemben Magyarország vonatkozásában lemondott arról, hogy megismerje és megismertesse a realitást, amelyben a forradalom kitört, és csupán arról írt, hogyan

vált tükrévé e világnak az a tizenkét nap, amely felfogásában a szabadság vágyát fejezte ki mindenekelőtt.

A kötet tárgya annak bemutatása, mi módon jut kifejezésre a mindennapokban „a csatlósok gyarmati státusa az oroszok hatósugarán belül (*within the Russian orbit*)”.²³ A csillagászati metafora használatát a Szovjetunió és a közép-kelet-európai országok viszonyának leírásához a következőképpen indokolják a szerzők: „[a]nnak lehetősége, hogy az anyagot általános tendenciák kutatásának érdekében használjuk fel, annak a ténynek köszönhető, hogy a csatlós országokban a hasonlóságok megelőzik a különbségeket [...]. A Szovjet-Oroszország irányította lengyel, csehszlovák és magyar kormányok hasonló intézkedéseket hoznak alapvetően azonos célok elérésének érdekében. Csak egy kommunizmus van, amelynek forrása és központja Moszkva. Aligha csodálkozhatunk rajta, hogy a viszonyok az egyes csatlós országokban nagymértékben hasonlítanak egymásra, és egységesítő hatásukból következően e három [!] fogságba ejtett nép szinte ugyanazokat az érzéseket, várakozásokat és attitűdöket fejlesztette ki. Értelmes dolog általában vett csatlós mentalitásról beszélni”.²⁴

Jóllehet Kracauer és szerzőtársa nem hivatkozik Arendtre és viszont, bizonyos vita rekonstruálható közöttük jó néhány tézisben Kelet-Közép-Európára vonatkozóan. Úgy tűnik, a CSATLÓS MENTALITÁS szerzői támaszkodtak mindarra, amit Arendt a totalitárius rendszerekről kifejtett. Így a totalitarizmusnak az orosz imperializmusra való korlátozására adott válaszul írhatta Arendt a magyar forradalomról szóló esszéjében, hogy „[ö]nmagában véve azonban a csatlós országok rendszere a totális imperializmusnak nem az egyetlen és nem is a legtermészetesebb változata”.²⁵

Amit a totalitarizmuselmélet alapján Kracauer és Berkman megállapított a csatlós országokról, arra Arendt szemében, minden jel szerint, csattanós választ adott a magyar forradalom. Annál inkább nyilvánvaló a vitahelyzet, mert sem Kracauer az interjúi révén, sem Arendt a „nép” szabadságvágyából való kiindulásakor nem az eliteket, a pártot, a sajtót stb. tekintette mérvadónak, hanem az „egyszerű embert”. A Kracauernél gyámoltalanul panaszkodó, Amerikában menedéket kereső átlagemberek (akik „[e] sem tudnak képzelni lázadást az amerikai háborús gépezet segítségével”)²⁶ robbantották ki Arendt szerint a forradalmat Magyarországon.

E forradalom más vonatkozásokban is rációzott a kracaueri helyzetértékelésre, mégpedig a csatlós nemzetek szabadságfelfogásának és sóvárgott kormányformájának tekintetében. „A munkás – írja Kracauer – a kényszerből mentes vagy »abszolút szabadságot« áhítja, mivel a totalitárius uralom alatt szerzett tapasztalatai elhitették vele, hogy minden ellenőrzés akadálytermészetű; véleménye szerint lényegi feladatuk nem egyéb, mint hogy útjába álljanak anyagi boldogságának”.²⁷ A magyar forradalom Arendt értelmezésében éppen azt bizonyította, hogy a nép nem anyagi jóléért, hanem egy emelkedettebben felfogott szabadságért lázad fel. Végül a kormányforma és politikai rendszer tekintetében Arendtnél a tanácskormány harmadik útját akarják a keletiek, Kracauernél ezzel szemben a Nyugatot: „a nem kommunista dolgozó tömegek tehát, úgy tűnik, megtanulták a kommunizmus nehéz iskolájában, hogy a nyugati demokrácia nem is olyan rossz dolog, amint ahogy azt a hazai propaganda állítja”.²⁸

Hannah Arendt az 1956-os magyar forradalomról

Arendt 1945 után Oroszország területi hódításaival foglalkozva a realitások figyelembevételére intette az amerikai közvéleményt.²⁹ Elméleti álláspontját illetően is releváns a tény, hogy 1948 körül már inkább azt a nézetet képviselte, hogy az orosz forradalom nem folytatta, hanem elbitorolta a forradalmi hagyományt.³⁰

Az ötvenes évek elején írott totalitarizmuskönyv végszava az emberi lét nagy adományában, a kezdet képességében horgonyozza le az új politika lehetőségébe vetett reményt: „[a] kezdet, mielőtt még történelmi eseménnyé válna, az ember legfőbb képessége; politikailag az ember szabadságával azonos”.³¹ Az 1956-os forradalom arra nézve szolgáltatott számára egyszerű, rövid életű, ám mégis valóságos történelmi bizonyítékot, hogy e remény esetleg teljesebbé mehet.³²

Arendt az eseményeket Karl Jaspershez írott 1956. december 26-i levelében is szóba hozta: „hosszú idő óta az a legjobb, ami Magyarországon történik. Úgy látom, még mindig nincs vége, és akárhogy alakuljon is, ez a szabadság egyértelmű győzelme. És mint az utolsó száz év minden spontán forradalmában, itt is in nuce látjuk, amint kibontakozik egy új államforma, a tanácsrendszer, amelyet az oroszok úgy meggyaláztak, hogy szinte nincs ember, aki érti, hogy valójában mi is az”.³³ Arendt későbbi elmélkedéseinek fő elemei: a szabadság, a spontán forradalom, a tanácsrendszer, illetve az orosz forradalom kiakolbólitása a forradalmi hagyományból – éppen a tanácsrendszer szovjetunióbeli eltorzítása alapján – már egyként megtalálhatók e rövid összegzésben.

A TOTALITARIZMUS EREDETE 1958-as, második kiadásához csatlakozik a magyar forradalomról szóló függelék. Arendt a felkelést a „történelem” visszatéréseként üdvözli „[a]mi Magyarországon történt, az sehol másutt nem következett be, és a forradalom tizenkét napjában több volt a történelem, mint a megelőző tizenkét évben, amióta a Vörös Hadsereg »felszabadította« az országot a náci uralom alól”.³⁴ E tizenkét évet kísérletnek fogta fel, az 1917-ben megkezdődött történet gyorsított újrajátszásának és a még meg nem történtek előrejelzésének; így mutathatja meg a forradalom, hová vezet majd egykor a lassabb történelmi ritmusban lezajló orosz fejlődés. A magyar forradalom fő jelentősége ezért Arendt számára nem politikai, azaz nem a „demokrácia” vagy a „nyugati értékek” védelme volt, hanem történetfilozófiai síkon bontakozott ki. Magyarország felkelése egy csapásra távlatba foglalta a szovjet korszak örök jelenét. Megmutatta, hogy a szovjet birodalom – más történelmi képződményekhez hasonlóan – a keletkezés, a virágkor és a pusztulás fázisain fog keresztülmenni. S ez értelmet adott mindannak, ami látszólagos dermedt mozdulatlanságban a földgolyó egyötödén fennállt. Még akkor is értelmet adott neki, ha nem kínált megoldást a létező szocializmus korának legkínzóbb történetfilozófiai rejtvényére: melyik az az időbeli lépték, amelyre vetítve Szovjet-Oroszország történelme a magyar forradalom tizenkét napját megismétli?

Valóra vált egy előrejelzés Arendt szemében, mégpedig Rosa Luxemburgé a spontán forradalomról; e mozzanat azért volt fontos a számára, mert épp a spontaneitást, azaz a szabadság megnyilvánulását tartotta az események döntő tényezőjének. A lehetséges okok megjelölése terén áruja el Arendt a legtöbb értelmiségi naivitást, amennyiben a magyar forradalom kitörését a Hruscsov-beszéd *New York Times*-beli kiszivároztatásának tulajdonította, és általában is értelmiségi jegyekkel akarta a forradalmi eseményeket felruházni. Politikailag a forradalom legfőbb hozadékának, amint ezt számosan megállapították, azt tartotta, hogy megjelent a közvetlen demokrácia, azaz újra megszerveződött egy tanácsrendszer mint a képviselői demokrácia egyetlen reális alternatívája.

Ugyanakkor, s e mozzanatnak döntő jelentőséget kell tulajdonítani Arendt forradalmakról való gondolkodásának helyes megértésénél, felfogása szerint a magyar forradalom történetfilozófiai értelme csak akkor bontakozhatott volna ki teljesen, ha forradalmának köszönhetően Magyarország önálló szubjektumként jelent volna meg a történelemben. Ebben Hannah Arendt korántsem volt bizonyos. S e kétely késztette arra, hogy a jaltai rendszerrel és az orosz imperializmussal foglalkozzék: „[a] csatlós államok rendsze-

re szemmel láthatólag – talán átmeneti – kompromisszum. Abban a háború utáni helyzetben született, amelyben a két nagyhatalom, igaz, ellenségnek tekintve egymást, de megegyezett egymás érdekszféráiról”.³⁵ E megfontolásokkal összefüggésben tért ki a kracaueri metafora alkalmazhatóságának kérdésére, és helyénvalónak találta azt, csupán egy „sajnos” szóval jelezze az érdekkonfliktust a szabadság ügye és a tudományos objektivitás ügye között: „[a] metafora sajnos [...] több, mint találó; annak a félelemnek felel meg ugyanis, amelyet minden országnak éreznie kell, amikor szövetségre lép valamelyik szuperhatalommal. Nem is annyira attól kell félnie, hogy teljesen elveszti nemzeti azonosságát, hanem inkább attól, hogy olyan »csatlós« országgá válik, amely a központi hatalom hatókörében kering, és csak annak vonzereje tartja életben”.³⁶ Arendt jól látja a metafora igazi értelmét: a meghódított, leigázott népek teljesen elvesztik azonosságukat, a csatlósoknak viszont a függés válik a lényegükké. Másfelől viszont közvetlenül e szavak után Arendt áttér Amerikára, amelynek szövetségi rendszerét az egyenlőtlenségnek ugyanez a veszélye fenyegetheti. E gondolatmenet különbségről árulkodik Arendt és Kracauer között: Arendt nem két világ egymás mellett létezését feltételezi, mint Kracauer, hanem a csatlós létben is az egyetlen világ egyik sajátosságát pillantja meg.

Arendt fejtegetéseinek a jelentőségét növeli a tény, hogy az esszében megfogalmazott problémák újragondolása vezetett el részben A FORRADALOM című, immár klasszikus értékű monografikus feldolgozásához.³⁷

E könyvében az amerikai és a francia modell mögött a magyarországi tizenkét nap érthetően háttérbe szorul. Mindazonáltal akadnak tézisek, amelyek továbbra is érvényben maradnak az 1958-as megközelítéshez képest. Arendt abból a magyar forradalom kapcsán is képviselt nézetből indul ki, hogy „a forradalom célja mindig a szabadság volt és az is marad”.³⁸ Közös vonás továbbá, hogy mind az amerikai, mind a magyar forradalom leírásában az erőszakmentesség mozzanata domborodik ki. Ahogy Francis X. Winters megállapítja, „az amerikai forradalomról írott hosszadalmas fejtegetéseiben egyetlen lövés nem dördül. A hadseregek egyik oldalon sem jelennek meg a forradalom színpadán. A forradalom nem egyéb, mint tisztán-pusztán eszmék összeütközése”.³⁹ Arendt a magyar forradalomról írva úgy tett, mintha abban egyáltalán nem jelent volna meg az erőszak, s ezt még az úgymond igazságosan vagy válogatva végrehajtott akasztásokról szóló groteszk beszámoló árán is vállalta: „[g]ylkosság sem esett, mert a kevés esetben, amikor a tömeg közvetlenül lépett akcióba, és nyilvánosan felakasztotta a titkosrendőrség magasabb rangú tisztjeit, gondja volt arra, hogy igazságos legyen és válogasson, ne pedig egyszerűen mindenkit felakasszon, aki a keze ügyébe került”.⁴⁰ A tanácsrendszer mint az egyetlen forradalmi kormányforma kérdésének újra-felvétele szintén azok közé a témák közé tartozik, amelyek esetében a magyar felkelésről írott esszé következtetései érvényben maradnak: e tekintetben a hatvanas évek elején keletkezett műben konkrét hivatkozásokat találunk.

A forradalom másfelől viszont kezdet is, *novus ordo saeculorum*. E tézis bizonyításának szolgálatában áll Arendt mesterei történeti szemantikai elemzése, amelyben kimutatja, hogy a 'revolutio' szó a bolygók visszatérő körmozgásának jelentése mellett hogyan vette magára a politikai forradalomnak a jelentését is. Ez utóbbi viszont immár nem ciklikus, hanem lineáris időszemléletet előfeltételez, s a forradalom ezen az új időfelfogáson belül értelmezhető új kezdetként.

E tanítás nem fért össze a magyar forradalomról általa korábban mondottakkal. Ugyanis Arendt azt az óvatos véleményt fogalmazta meg, hogy a magyar forradalom a katasztrófa kezdete: 1956 eseményei, „[h]a egyáltalán ígérnek valamit, az sokkal inkább az egész rendszer hirtelen és drámai összeomlása, mint fokozatos normalizálódása”.⁴¹ Ha a forradalom nem egyéb, mint új kezdet, akkor a katasztrófa perspektívája éppen a forrada-

lomjellegét vitatja el 1956-tól, amennyiben az nem a kezdet, hanem a *restitutio* reményét villantotta fel. Ha a forradalom új kezdet, akkor a magyar 1956 lombikfolyamat-szerű kontrollkísérlet volta ugyancsak a forradalomjellegét kérdőjelezi meg: tragikumát, az 1848-as forradalmakéhoz hasonlóan, éppen az ismétlődés – s a végén Kádár János brumaire tizenharmadikája – kölcsönzi. A kicsinyített-komikus kísérletjelleg a maga valódi értelmét csak azáltal nyerhetné el, ha a tényleges ágens – Oroszország – a kísérlet előrejelzésének megfelelően viselkednék.

Ezért a csatlós lét tárgyalása, jóllehet nem képezi a fő szálát A TOTALITARIZMUS GYÖKEREI 1958-as kiadásához fűzött forradalomértelmezésben, aláássa a magyar forradalom szabadságközpontúságának konstrukcióját. Az alávetett, leigázott, meghódított népeknek a létehez, jóllehet privátíve, hozzátartozik az elvesztett szabadság; a 'csatlós' szó szemantikájából viszont az következik, hogy a csatlós népek létehez nem tartozik hozzá. Ellenkezőleg, létük lényegéhez a függés tartozik hozzá, a kohéziós kötődés a központ-hoz, amelytől függnék. A szovjet rendszer csatlós országainak szubjektivitástól való megfosztottságához hozzájárult a poliszidentitástól megfosztott tömegek megjelenésének elfogadottá, sőt mindennaposá válása az első világháború után: e konklúziót éppen Arendtnek abból a szövegéből kiindulva olvashatjuk ki, amely a szabadság megnyilvánulását igyekezett megpillantani az 1956-os magyar forradalomban.

Összegzés

Az emigráns Siegfried Kracauer filmelmélete azt az antikapitalista és modernitáskritikai vonulatot viszi tovább szakmai-tudományos köntösbe bújtatva, amely Arendt számára folytathatatlanak tűnt. Kracauer a második világháború után továbbra is „belülről” kritizált, s e belüllálását mi sem mutatja jobban, mint a Szovjetunióknak és csatlós országainak világrendjével szembeni attitűdje a kapitalizmus kényelmes és biztonságos (meglehet: kevésbé otthonos) Szakadék Nagyszállójában időzve. Ezzel szemben Arendt számára a kapitalizmus valósága, folytonossága nem volt magától értetődő a politikai liberalizmus XX. századi csődje után. Kiütkeresésének tanúja a tanácsrendszer kormányformájának filozófiai propagandája, amelyhez ösztönzést talált a magyar forradalom tényében. Ugyanakkor a kétpólusú világrendnek, a *civitas terrenának*, a gonosz Ágostontól számára oly ismerős birodalmának fennállása, sőt megerősödése és banalitása, ahogy azt A TOTALITARIZMUS EREDETE vagy az EICHMANN JERUZSÁLEMBEN mutatja, kikezdzhetetlen tény volt a szemében. Ha a „két város”-gondolat Kracauer-nél A DETEKTÍVREGÉNY „Isten háza” és „szállodái előcsarnok” allegóriáiban egy transzcendenciát és evilágiságot ténylegesen szembeállító dualizmus formájában fedezhető fel,⁴² akkor Hannah Arendt-nél – annak megfelelően is, hogy a DE CIVITATE DEI-t szekuláris egyháztörténetnek tartotta – ugyanez a dualizmus az egyetlen földi szférában jelenik meg.

Arendt mélyrehatóbb elméleti fejtegetéseiben találjuk meg a magyarázatot arra, miért hagyta el később a totalitarizmuskönyv új kiadásából a magyar forradalommal foglalkozó részt. A 'felkelés', 'lázasadás' szavak fogalomelemzése, a 'forradalom' szó történeti szemantikájához tett jelentős hozzájárulása a magyar forradalomról szóló reflexiók továbbgondolásaként is értelmezhető. Két csillagászati metaforával dolgozott, amelyek a politikai világ rendjére utalnak. A 'revolutio' szó szemantikáját illetően Arendt a dolgok mélyére nézett, a 'satellite' szót, amelyet Kracauer a keleti blokkról írott könyvének címébe emelt, tudatosan és egyetértőleg átvette.

A 'csatlós országok'-ra való hivatkozása az 1956-os forradalom után még csupán a disszonanciát jelzi e két metafora között. A FORRADALOM bizonyos értelemben e disszo-

nancia nyomába ered, s ha a tanácsrendszer politikai ideálja érvényben marad is, s ezt az ideált továbbra is a magyarországi 1956-os események képezik le a valóságban, nem lehet nem észrevenni, hogy Arendt nem biztosított helyet a *novus ordo saeculorum* filozófiai elméletében a magyar forradalom számára. E ténnyől tanúskodik a Siegfried Kracauerrel folytatott polémia után önmagával folytatott vitája. E vita végén Hannah Arendt sorsára hagyta a kis csatlós államot, hadd keringjen tovább a birodalmi közép-pont körül e világ régi rendje szerint.

Jegyzetek

1. Vö. Bernauer 1987a: 4.
2. Vö. Bernstein 1986: 225.; Young-Bruehl 1982: 299.
3. Vö. Calhoun 1997: 239–240.
4. Mattenklott 2002: 680.
5. Vö. Holub é. n. Köszönöm Kovács Gábornak, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet.
6. Vö. Kracauer–Panofsky 1996: 40–41.
7. Vö. Jay 1985: xiii.
8. Breidecker 1996: 181.
9. Mülder 1985: 19.; 153., 3. sz. j.
10. Vö. i. m. 100.; 190., 40. sz. j.
11. Arendt 1992: 71.
12. I. m. 343.
13. I. m. 357.
14. Vö. Frisby 1985.
15. Vö. Levin 1995.
16. Vö. Jay 1985, különösen a HANNAH ARENDT’S POLITICAL EXISTENTIALISM című fejezet.
17. Arendt 1992: 383.
18. I. m. 388.
19. Kracauer 1971: 91.
20. Vö. Vedda 2007.
21. Jay 1985: 171.
22. Roberts 1956: [1.]
23. Kracauer–Berkman 1956: 2.
24. I. m. 8.
25. Arendt 1992: 632.
26. Kracauer–Berkman 1956: 7.
27. I. m. 41.
28. I. m. 44.
29. Vö. Arendt 1994a: 156–157.
30. Vö. Arendt 1994b: 219.
31. Arendt 1992: 600.
32. Vö. Barley 1990: 114.; Hansen 1993: 170.
33. Hannah Arendt – Karl Jaspershez, 1956. december 26. Arendt–Jaspers 1987: 342–343. Idézi: Erdélyi 2008: 265. Erdélyi Ágnes fordítása.
34. Arendt 1992: 602.
35. I. m. 632.
36. I. m. 632–633.
37. Vö. Bielefeldt 1993: 58.
38. Arendt 1991: 11.
39. Winters 1987: 197–198.
40. Arendt 1958: 39. A magyar fordítás (Arendt 1992: 621.) ez esetben nem adja vissza az eredeti szöveget.
41. Arendt 1992: 636.
42. Vö. Frisby 1985: 127–128.

Irodalom

- Arendt, Hannah (1958): DIE UNGARISCHE REVOLUTION UND DER TOTALITÄRE IMPERIALISMUS. Aus dem Englischen von Charlotte Beradt, München, R. Piper & Co., 1958.
- Arendt, Hannah (1991): A FORRADALOM. Ford. Pap Mária. Európa, 1991.
- Arendt, Hannah (1992): A TOTALITARIZMUS GYÖKEREI. Ford. Braun Róbert et al. Európa, 1992.
- Arendt, Hannah (1994): ESSAYS IN UNDERSTANDING. Ed. J. Kohn. New York, Harcourt Brace & Company, 1994.
- Arendt, Hannah (1994a): POWER POLITICS TRIUMPHS. In: Arendt 1994: 156–157.
- Arendt, Hannah (1994b): RAND SCHOOL LECTURE. In: Arendt 1994: 217–227.

- Arendt, Hannah – Jaspers, Karl (1987): BRIEFWECHSEL 1926–1969. 2. Aufl. Hg. von Lotte Köhler und Hans Saner, München–Zürich, Piper, 1987.
- Barley, Delbert (1990): HANNAH ARENDT. EINFÜHRUNG IN IHR WERK. Freiburg–München, Verlag Karl Alber, 1990.
- Bernauer, J. W. (ed.) (1987): AMOR MUNDI. EXPLORATIONS IN THE FAITH AND THOUGHT OF HANNAH ARENDT. Boston, Martins Nijhoff Publishers, 1987.
- Bernauer, J. W. (1987a): THE FAITH OF HANNAH ARENDT: *AMOR MUNDI* AND ITS CRITIQUE: ASSIMILATION OF RELIGIOUS EXPERIENCE. In: Bernauer 1987: 1–27.
- Bernstein, Richard J. (1986): JUDGING – THE ACTOR AND THE SPECTATOR. In: PHILOSOPHICAL PROFILES. ESSAYS IN A PRAGMATIC MODE. Cambridge, Polity Press, 1986. 221–237.
- Bielefeldt, Heiner (1993): WIEDERGEWINNUNG DES POLITISCHEN. EINE EINFÜHRUNG IN HANNAH ARENDTS POLITISCHES DENKEN. Würzburg, Königshausen und Neumann, 1993.
- Breidecker, Volker (1996): „FERNE NÄHE“. KRACAUER, PANOFSKY UND „THE WARBURG TRADITION“. In: Kracauer–Panofsky 1996: 129–226.
- Calhoun, C. (1997): PLURALITY, PROMISES, AND PUBLIC SPACES. In: C. Calhoun and J. McGowan (eds): HANNAH ARENDT AND THE MEANING OF POLITICS. Minneapolis–London, University of Minnesota Press, 1997. 232–259.
- Erdélyi Ágnes (2008): HANNAH ARENDT 1956-RÓL – MAI SZEMMEL. In: Balogh László Levente – Bíró-Kaszás Éva, szerk.: FOGÓDZÓ NÉLKÜL. HANNAH ARENDT-OLVASÓKÖNYV. Pozsony, Kalligram, 2008. 263–274.
- Frisby, David (1985): FRAGMENTS OF MODERNITY. THEORIES OF MODERNITY IN THE WORK OF SIMMEL, KRACAUER AND BENJAMIN. Cambridge, Polity Press, 1985.
- Hansen, Phillip (1993): HANNAH ARENDT. POLITICS, HISTORY AND CITIZENSHIP. Blackwell, Polity Press, 1993.
- Holub, Renate (é. n.): HANNAH ARENDT NOT AMONG THE GERMANS: INTELLECTUALS, „INTELLECTUAL FIELDS“ AND „FIELDS OF KNOWLEDGE“. In: <http://learning.berkeley.edu/holub/articles/Hanagf.pdf>. Letöltve 2009. augusztus 26-án.
- Jay, Martin (1985): PERMANENT EXILES. ESSAYS ON THE INTELLECTUAL MIGRATION FROM GERMANY TO AMERICA. New York, Columbia University Press, 1985.
- Kracauer, Siegfried – Berkman, Paul L. (1956): SATELLITE MENTALITY. POLITICAL ATTITUDES AND PROPAGANDA SUSCEPTIBILITIES OF NON-COMMUNISTS IN HUNGARY, POLAND AND CZECHOSLOVAKIA. With a Foreword by Henry L. Roberts. New York, Frederick A. Praeger, 1956.
- Kracauer, Siegfried (1971): DIE ANGESTELLTEN. AUS DEM NEUESTEN DEUTSCHLAND. Mit einer Rezension von Walter Benjamin. (Frankfurt), Suhrkamp, (1971).
- Kracauer, Siegfried – Panofsky, Erwin (1996): BRIEFWECHSEL 1941–1966. MIT EINEM ANHANG: SIEGFRIED KRACAUER „UNDER THE SPELL OF THE LIVING WARBURG TRADITION“. Hg., kommentiert und mit einem Nachw. versehen v. Volker Breidecker. (Schriften des Warburg-Archivs im Kunstgeschichtlichen Seminar der Universität Hamburg. Bd 4.) Berlin, Akademie Verlag, 1996.
- Levin, Thomas Y. (1995): INTRODUCTION. In: Kracauer, Siegfried: THE MASS ORNAMENT. Weimar Essays. Transl., ed., and with an Introduction by Thomas Y. Levin. Cambridge/Mass. – London, Harvard University Press, 1995. 1–30.
- Mattenkloft, Gert (2006): BRIEFE UND BRIEFWECHSEL. In: Lindner, Burkhardt, hrsg.: BENJAMIN-HANDBUCH. LEBEN – WERK – WIRKUNG. Stuttgart–Weimar, J. B. Metzler, 2006. 680–687.
- Mülder, Inka (1985): SIEGFRIED KRACAUER – GRENZGÄNGER ZWISCHEN THEORIE UND LITERATUR. SEINE FRÜHEN SCHRIFTEN 1913–1933. Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1985.
- Roberts, Henry L. (1956): FOREWORD. In: Kracauer–Berkman 1956. [1–3.]
- Vedda, Miguel (2007): CALLES SIN RECUERDO: FENOMENOLOGÍA DE LA GRAN CIUDAD EN SIEGFRIED KRACAUER Y WALTER BENJAMIN. In: Ralph Buchenhorst – Miguel Vedda (Editores): OBSERVACIONES URBANAS: WALTER BENJAMIN Y LAS NUEVAS CIUDADES. Buenos Aires, Gorla, 2007. 83–94.
- Winters, Francis X. (1987): THE BANALITY OF VIRTUE. REFLECTIONS ON HANNAH ARENDT'S REINTERPRETATION OF POLITICAL ETHICS. In: Bernauer 1987: 187–218.
- Young-Bruehl, E. (1982): HANNAH ARENDT: FOR LOVE OF THE WORLD. New Haven and London, Yale University Press, 1982.

Sopotnik Zoltán

AZ UTCÁNAK VÉGE VAN

Minden politikus majom,
mondogatja nagymamám
még a halálon innen.
(Mamikának hívtam,
szíve összeért az éggel.)
Én a bájos kisfiú persze
nem értek belőle semmit,
segítetek inkább gyúrni a
levestésztát, ami az utca
elejéig ér, mondhatjuk úgy,
képzeletben.

Hol az utcának vége van,
sakkozik nagyapám. (Apósna
hívtam, szíve összeért az
éggel.) Minden politikus
majom, tolja az igét a sakkal.
Király, paraszt, bástya. És
káromkodik, ha a történelem
megszalad a táblán. Náci
tisztelet üti komcsi pártvigéc,
és fordítva, mindig ugyanúgy.

Minden politikus majom,
Végtelen a dal, mint a tészta.
Tangó, azt hiszem, tangó,
lassú lábtalpkopogás a
hatalom visszerén. Szombaton
cirkuszba visznek nagyieket,
végre én válthatom meg
a jegyet az egész városnak.
Végre én.

A TÖRTÉNET ALÁ

A megfelelő alázat visz
tovább, mormolom el
a régi fák előtt, amelyek
egy másik világ redőnyei.
Lassan kiábrándulok az
enyémből (miénkből), akár
a kiátkozott sekrestyés,
akit hamutartónak használt
az Úr a ferde középkorban.
Minden ember majom,
használok el e fényes
mondatot, és viszem tovább
a másik történetbe egy sajnós
gyűlölködő, koravén buszon.

Molnár Krisztina Rita

VITRIN

Faangyal, kőangyal, porcelánmalac,
kiscsipke, nagycsipke, kristálykacat,
selyembe bugyolált barna hajfonat,
fogságban faragott apró lovak.

Rézdrótra applikált rafiazsiráf,
mellkasból kiműtött repeszszilánk,
mélykék fiolában tejfoggyűjtemény,
rizsnyaklánc, vésett vers minden szemén.

Tizenkét filigrán ezüstkánál,
láncra vert zsebóra, időtlen áll,
hógömbben Párizs, az Eiffel-torony,

üvegfüst lilul a gőzmozdonyon,
akvarell viharban hajó, veszély,
a zenélődobozban Csendes éj.

Jacques Donzelot

A GYERMEKEK ÉPSÉGBEN TARTÁSA (II)

Léderer Pál fordítása

A házasságnak a szegény néposztályok körében „divatba hozásáért” folytatott kampányokat ugyanez az aggodalom működteti: az igyekezet, hogy küzdjenek a segélyezési költségek megállíthatatlan növekedése ellen. Amikor kifogynak a magasabb erkölcsi és vallásos megfontolások kínálta rutinérvekből, a munkásosztály megfigyelésére szakosodott „hivatásosok” (Villermé, Frégier, Blanqui, Reybaud, Jules Simon, Leroy-Beaulieu) rendre ki is bökkik, mi nyugtalanítja őket alapvetően: a közkiadásokat olyan törvénytelen gyermekek iszonyatos tömege fenyegeti, akiknek reménytelen hányódás az életük, s a kelletténél sokkal korábban szállnak sírba. A XVIII. század vége óta az emberbaráti és vallásos egyesületek tucatjai tűzték célul maguk elé, hogy a szegény néposztályok segítségére siessenek, részt vállaljanak magatartásuk erkölcsi pallérozásában, hozzájáruljanak nevelésükhöz, erőfeszítéseiket a családi élet helyreállítására összpontosítva, ebben testesülvén meg a közjótékonyosság és -segélyezés elsődleges – egyszermind leggazdaságosabb – formája. 1850-ben az Erkölcsi és Politikai Tudományok Akadémiája motívumait véka alá nem rejtő módon szavazza meg a szegények egyházi és polgári házasságkötését bátorítani hivatott Saint-François-Régis Társaság működését támogató nyilatkozat elfogadását: *„Az üzleti élet és a közigazgatás jelesei jól tudják, hogy nem csak ama rendőrségi kiadások és jogérvényesítési eljárások költségeinek csökkentésére és visszafogására mutatkozik égető szükség, melyeket a romlott osztályok zabolátlan önvisellete okoz, de úgyszintén mindazon költségekre is, melyek az ispotályokra és menhelyekre azért hárulnak, mert apák, feleségek és gyermekek (kiknek egyugyanazon család tagjaiként kellene egymást segíteniük), minden társadalmi kötelem, mely őket egybefűzhetné, megszűnve közöttük, idegenné válnak egymás számára, s egymást kölcsönösen cserbenhagyják. Nem csak társadalmi szükséglet s magasrendű erkölcsi kötelezettség ez, de egyszermind – az állam számára éppúgy, mint a megyék és a községi önkormányzatok számára – ragyogó üzlet is; mely nyilvánvalóan hatalmas megtakarításokra nyit módot. A nép egyszerű gyermekeinek, férfinak s nőnek egyaránt, amikor rendezetlen viszonyok között élnek, nincs hol megállapodniuk. S kinek »hátán háza, kebelén kenyere«, annak bizony kedvére esik ott verni tanyát, hol bűn s erkölcstelenség szabadon tobzódhat. Eszükbe sem jut egy-egy garast félretenni az ínséges időkre; az éhség s a betegség beköszöntekor búcsút mondanak egymásnak. Általánosságban elmondható, mit sem törődnek gyermekeikkel, s ha tartanak is velük valamiféle kapcsolatot, csak azért teszik, hogy megronthassák őket is. Egészen megváltozik a helyzet, ha ezen egyszerű emberek közül egy-egy törvénytelen kapcsolatban élő férfi- s asszonyember házasságra lép egymással. Odahagyják korábbi vackukat, a mocskos garnizsallót, hogy új lakásukat a maguk ízlése szerint rendezhessék be saját bútoraikkal. Első gondjuk pedig az, hogy kiváltsák s magukhoz vegyék a lelencthonokból azokat a gyermekeket, kiket maguktól eldobva oda helyeztek. Ezek az apák és anyák a házasság szentségét fölvéve egyszeriben családdá válnak, vagyis oly központtá, hol a gyermekek táplálékhoz, ruházathoz és védelemhez jutnak, s ahonnan majdan iskolába fogják őket küldeni, s szakmához segítik hozzá.”¹*

A házassági kötelem felé terelés – legalábbis az első időkben – a patronázsegyesületekre hárul. Emberbaráti opcióikat tekintve ezek az egyesületek, társaságok bizony sokfélék:

éppúgy megtaláljuk közöttük a felvilágosodás filantrópiáját, illetve annak a forradalmi időszak során átalakult változatát képviselőket (lásd például az Emberbaráti Társaságot, az 1784-ben alapított Anyákat Gyámolító Jótékonyági Egyletet, a Keresztény Erkölcös Társaságát és az Elemi Oktatás Szorgalmazására Létrejött Egyletet), mint a vallásos elköteleződésűeket, melyeket a restauráció szelleme kelt életre – vagy támaszt föl újból (a Páli Szent Vince Társaságot, a Keresztény Iskolák Testvériségét, a Saint-François-Régis Társaságot s még egy sor hasonlót). E különbségek nem akadályozzák meg őket abban, hogy mintegy kartellszerűen működjenek együtt önszegélyező rendszerekkel. Így például az Anyákat Gyámolító Jótékonyági Egylet, mely arra kíván szolgálni, hogy a törvényes házasságban élő családokat – számukra anyagi és pénzbeli segítséget biztosítva – eltérítse attól a szándékától, hogy lemondjanak gyermekeikről; a hozzá fordul, ámde törvénytelen kapcsolatban élő párokat a Saint-François-Régis Társasághoz utasítja, s így a házasságkötést a segélynyújtáshoz feltételül köti.² A Keresztény Iskolák Testvériségének tagjai ugyanehhez a zsaroláshoz folyamodnak a szegény gyerekek iskoláztatása kapcsán. Az 1826-ban alapított Saint-François-Régis Társaság a maga részéről megkönnyíti a bürokratikus eljárások lebonyolítását (a tömegeket mozgásba hozó migrációs folyamatok megnehezítették a szegények számára, hogy hozzájuthassanak a polgári jogállásukat tanúsító okmányokhoz), ingyenessé teszi az esketést, és könnyíti a házasságkötés jogi feltételeit (mind a férfiak, mind a nők esetében leszállítja a házasságkötésre jogot adó életkori határt). Ez magyarázatul szolgálhat a Társaság – s az övéhez hasonló tevékenységet folytató társaságok (Egylet a Polgári Házasságok Előmozdításáért, Szegények Házasságát Előmozdító Jótékony Egylet, Néptitkárság, Családügyi Titkárság) – tevékenységének expanziójára. Az 1826 és 1846 közötti időszakban a Saint-François-Régis Társaságnál 13 798 „*rendezetlen viszonyban élő*” pár fordult meg, s így a Társaság 27 596 személyt nyert meg „*a vallás és a jó erkölcsök*” számára. Tizenegyezer törvénytelen gyerek részesült ez alatt az időszak alatt a törvényes utóddá minősítés állásaiban.³

Mindez azonban szinte semmi ahhoz képest, milyen általános a vadházasság szokása a néptömegek körében (régióként változóan a kapcsolatok egyharmada-fele bizonyul ilyennek). Kétségtelenül szerepet játszik ebben a hanyagság, az okiratok megszerzésének nehézsége is, mindez azonban csak a felszín, vélekednek – a század közepétől fogva – a jelenség olyan megfigyelői, mint Louis Reybaud, Jules Simon, Leroy-Beaulieu, J. Daubié. S maguknak a házasságoknak a minősége is problematikus. „*Nagyon üdvözlendő szabályozottá tenni a kapcsolatokat, jogokkal fölruházni az asszonyokat is, polgári jogállást biztosítani a gyermekeknek*” – írja Jules Simon.⁴ „*De mi történik a családdal, ha egyszer a házasság megkötetett? Vajh lemond-e a férj a korcsma látogatásáról, hogy ehelyett idejét az otthon négy fala között töltsze? Kezd-e takarékosan viselkedni? Teremt-e lehetőséget arra, hogy felesége törődhessék a gyermekek nevelésével s a háztartás vitelével? Nem, nem és nem! Annak ellenére sem, hogy egy csomó derék ember fáradozott azon, hogy elhárítsanak minden, a házassága megkötésével szemben akadályul fölmerülhető nehézséget. Beszerezték mindazokat a papírokat, melyekre neki s párjának szüksége volt. Beszerezték az összes szükséges hivatalos engedélyt is. Befizettek mindent, amít be kellett fizetni. Neki magának nincs több dolga, mint hogy kimondja az igent, s aláírkanston egy papírost. Ő pedig mindezt hagyja magával megtörténni, s a szertartás után is éppen úgy él, ahogyan azt korábban megszokta.*” Minthogy e házasságokat meghatározott előnyök elnyerése végett kötik, érvényük csak addig tart, amíg ezeknek megszerzéséhez szükség mutatkozik rájuk, de semmiképp nem eredményezik a munkástömegek életmódja kívánatosnak tartott megváltozását. Nem igazán a férj és a feleség közötti „egyezségről”

szólnak, inkább a közöttük és a patronázsegyesületek között kötetett üzletről. Mi lehetett hát az oka annak, hogy a munkások körében ennek a családi életformának nem akadt hitele?

A patronázsegyesületek azzal kívánják ezt magyarázni, hogy felsorolják mindazokat a nehézségeket, melyekbe beleütköztek. Az – mint mondják – sosem jelent nehézséget, hogy a nőkkel szót értsenek. A férfiakkal azonban egészen más a helyzet. „*A jövődöbéli férj csak félszívvel, tessék-lássék vesz részt az egész eljárásban, a nőnek kell őt állandóan noszogatnia. Ha az meg nem túlzottan lelkes, akkor ugrott minden. A férfi örömmel kap a legkisebb ürügyön is, s nagy garra odébbáll.*”⁵ Miért e kelletlen vonakodás? Azért, mert a házasság a kétkezi munkás tudatában valamilyen „társadalmi állás” elnyeréséhez kötődik (üzletet alapíthat, boltot nyithat, iparos lesz belőle, földhöz jut), amihez éppenséggel a házasságba „apportként” hozott hozomány segíti hozzá. A feleség ezzel a hozománnyal elmentélezi mindazokat a költségeket, melyeket az ő, majdan pedig gyermekeinek eltartása fog okozni. Nem semmi ez! Annyira nem, hogy a Második Császárság alatt mindig tiltva van a hadseregben a katonának oly nőt venni el feleségül, akinek nincs hozománya, s tilos számára a házasságon kívül született gyermek törvényesítése is.⁶ A feleség a hozománnyal vásárolja meg a neki járó társadalmi pozíciót. Akár házasságot köt, akár kolostorba vonul, minden, társadalmi elismertségre valahogy számot tartó pozíció csak ebből tud kiindulni. A hozomány nélküli nő nem „partiképes”; családjá háztartásán belül kell alárendelt függésben élnie, vagy bárki másnak alárendelten, aki hajlandó őt foglalkoztatni. A hozományt, hagyományosan, a család, a „község”, illetve a céhes testületek teremtették elő. Mindezeknek az intézményeknek a megszűnése (vagy szerepük erőteljes csökkenése), valamint az a tény, hogy az ipar szívóereje mindkét nembeli munkásokat elszakítja lakóhelyüktől és családjuktól, leválasztja őket innen származó kötelekeikről, végeredményben azt jelenti, hogy töméntelen olyan nő akad, aki annyira szegény, hogy nem képes összegyűjteni a hozományra valót, s így nem számíthat másra, csak „kalandra”.

Ennek az induló tőkének, melyet nem bírhattak előteremteni, ugyan mit lehetett a helyébe állítani? Pénzt nem, mert ahhoz túlságosan is sokan voltak. Lehetett viszont a munkájukat. Otthoni házimunkájukat, melynek ezutánól – mondták – más minősítés dukál majd, hisz sokkal értékesebbé válik, egyenrangúvá lesz valamely szakma művelésével. E megoldást háromszorosan is kedvezőnek tekintették. Először is lehetővé tette, hogy egy társadalmi kiadást fizetetlen többletmunkával váltsanak ki. Lehetővé tette továbbá, hogy a munkásokkal megismertessék a higiénének a gyermekek fölnevelését, a táplálkozást s a rendszeres életvitelt illető elemeit, melyek hiányának jelentős szerepe volt a korai elhalálozások, a betegségek, a függelemsértések gyakoriságában; hisz vajon nem a garnizállóknak lakás, az étkezés címén a korcsmában bekapott néhány falat, egy szóval a lebujok nyújtotta társasági örömök választásának szokására vezethető-e vissza a munkásosztály fizikai lepusztultsága s a morális értékektől való eltávolodása? Végezetül pedig: ez a megoldás lehetővé tenné, hogy a feleség férje fölött ellenőrzést gyakorolhasson, hiszen nyilván csak akkor fogja részeltetni őt a családi-háztartási tevékenységével szerzett előnyökből, ha arra érdemesnek mutatkozik. Annak a házassági szerződésnek a helyébe, melyet vele kötött, s amely férje számára a hozomány révén a *kifelé érvényesített autonómia* lehetőségét teremtette meg (hogy tudniillik valamilyen státus birtokában elismert helye legyen a társadalomban), a feleség most férjét egy *belső világ függésrendszerébe* ágyazza bele, mely világ az ő birodalma, melybe bevonhatja férjét, de bármely pillanatban ki is zárhatja abból. Jules Simon irodalmi munkássága a Második

Császárság korától kezdve ezt a világrengető felismerést visszhangozza: lásd meg a nőben, a feleségben, a családi bensőséges asszonyában, a figyelmes anyában a férfi üdvözülésének zálogát, a munkásosztály civilizálódásának privilegizált eszközét. Ha fölkészítjük erre a szerepre, ha ellátjuk a megfelelő kiképzéssel, ha belsővé lényegítettjük vele az áldozatkészség taktikájának elemeit, innen kezdve már ő maga is képes lesz, egyedül, a munkás függetlenedési törekvéseit leszerelni, csírájában elfojtani.

Ez nem „szónoklatok” kérdése, hanem ténylegesen kialakuló szövetségekötéseké és hatékony eljárásoké. A XIX. század második fele a nők sorsának előmozdításáért harcoló feminizmus és az erkölcsjobbító filantrópia között kötött döntő jelentőségű szövetség jegyében telik, amely első lépésben a nyilvánosházak, a prostitúció, az erkölcsrendészet ellen veszi föl a harcot, majd egy következő lépésben a kolostormenhelyek, illetve a nőknek a progresszív oktatástól való megfosztása elleni küzdelmet tűzi célul maga elé.

A bensőséges családi élet a munkásosztályon belül történő helyreállításának célja tehát nem egyéb, mint egy olyan „szabályrendszernek” az eltörlése, melynek alkalmatlansága és kudarca az idők során mind nyilvánvalóbb lett.

Vegyük egyfelől az ipari fejlődés folyamatainak kényre-kezdre kiszolgáltatott asszonyokat. Nekik a legkevesebb szakképzettséget igénylő, a legalacsonyabb kereseteket nyújtó állások jutnak. Az általuk megkeresett bérből – ha egyáltalán – legfeljebb saját magukat képesek csak fönntartani, az szinte lehetetlen, hogy gyermekeikről is gondoskodni tudjanak. Tegyük hozzá, ha nem túrják is ki teljesen a férfit a munkahelyekről, emezt legalábbis jóval erősebben fenyegeti ezentúl a munkanélküliség veszélye, s mindenképpen fokozottan áldozatul esik a munka dequalifikációjának, aminek következtében elveszíti privilégiumait felesége és gyermekei fölött, s e privilégiumok elvesztésével egy csapásra vége lesz irántuk érzett felelőségének, felelősségtudatának is. Nincs tehát semmi meglepő abban, ha hajlamos dezertálni a gyárból, hogy maga helyett feleségét és gyermekeit küldve oda dolgozni, az ő nyakukon élősködjék, s hagyja, hogy amazok beleroskadjanak az ő eltartásába. A nők munkájának e semmire tekintettel nem lévő féktelen kizsákmányolása hosszú távon a nemzet életerőit fenyegeti. A patriarchális hatalommal való utálatos visszaélés a nőt cinkossá teszi a család lerombolásában. Abban sincs tehát semmi meglepő, ha a munkásnők ebben a helyzetben (amint Villermé lejegyezte volt szóhasználatukat) „vállalnak még egy műszakot” – prostitúcióra adják a fejüket. Az erkölcsrendészet, mely minden, a szemében gyanúsnak tűnő nőt módszeresen üldözőbe vesz, csak tartósítja, ha ugyan nem súlyosbítja a helyzetet, ahelyett, hogy javítana azon; bár állítólag a közerkölcsöket kívánja védelmezni azzal, hogy minden prostitúciós tevékenységgel gyanúsítható nőt nyilvántartásba vesz, és bordélyba zsuppol, igazából olyan sorsba taszítja e szerencsétleneket, amelyből nincs menekvés.

Másrészről viszont ott vannak azok a nők, akik azzal próbálták szabad szerződésükösi lehetőségüket védelmezni, hogy hozományra tettek szert, erényüket, tisztességüket pedig azzal védelmezték, hogy az egyház által működtetett „foglalkoztatók” vagy „ipari kolostorok” valamelyikébe próbáltak fölvételt nyerni. Ha még a XIX. század közepén is ilyen ütemben növekszik a nők vallási egyesületeinek száma, az egyértelműen a hozomány főntebb jelzett szerepének makacs túlélésével magyarázható. A „foglalkoztató” műhelyek olyan – női munkaerőt alkalmazó – intézmények, melyeket a maguk óvó-őrző misszióját folytatni kívánó egyházi kongregációk szerveznek, javaiknak a forradalmi időszak során történt „elkobzásáért” most a bennlakók munkára fogásával akarván kárpótolni magukat. Egy-egy ilyen foglalkoztató műhelyben tucatnyi lánytól akár három-négyszáz főre rügő tömeg is dolgozhatott. Fizikai (elsősorban textilipari) munká-

kat végeztek, s a műhely különböző adókedvezményeket élvezett. A Második Császárság kellős közepén e műhelyek bedolgozóinak számát 80 ezerre becsülték, s létszámuk a XIX. század végéig egyfolytában növekszik.⁷ E műhelyekbe nem kerülhetett be akárki. Ahhoz, hogy egy nőt ide fölvegyenek, feltétlenül szükséges volt arra, hogy a család sok szalon kötődjék az egyházhoz (s olykor még egy aprócska summát is kellett fizetni e kegy elnyeréséért). A szegényebb rétegek számára – elsősorban a textilipar hagyományos régióiban – a munkakolostorok intézményét hozták létre, melyeket vegyes: felerészben ipari, felerészben egyházi összetételű igazgatótanácsok vezettek. Egy lyoni példa nyomán a modell sikeresen elterjedt – három elhíresült intézménye Jujurieux-ben, La Séauveban és Tarare-ban üzemelt. A benti élet kolostori rendszabályokhoz igazodott, a bentlakók idejét teljességgel kitöltötték az ájtatossági gyakorlatok és az ipari munkavégzés; a felügyeletet a Szent József-rend, illetve páli Szent Vince rendjének apácáira bízták, a fizetést éves munkaszerződés szabályozta. Minden annak érdekében alakult, hogy csáberőt gyakoroljon a szegény családokra, amelyek e műintézetekben nemcsak leányaik erényeinek megóvását láthatták biztosítva, hanem azt is, hogy emezek beléptekor (vagy mikor a kolostort elhagyták) valami pénzhez juthassanak, a lányok számára pedig fölcillant a házasságkötés lehetősége, hála annak a bérnek, amelyre – akárcsak a cseléd lányok – munkájukért ők is jogot formálhattak.

A jó erkölcs megőrzésének e két intézményes formája kapcsán mind a filantróp moralisták, mind a nők helyzetének javításáért küzdő feministák meglehetősen nyersséggel mutatnak rá arra a rossz körforgásra, mely sokkal inkább szüli s újratermeli a szegény népeség fizikai és erkölcsi leromlását, mintsem útját állná bekövetkeztének. A *LA FEMME PAUVRE AU XIXe SIÈCLE* című munka (szerzője Julie-Victorie Daubié, a Második Császárság jeles feministája) és a híres közgazdász és filantróp Leroy-Beaulieu *LE TRAVAIL DES FEMMES*⁸ című könyve között nem is oly nagy a szemléletbeli távolság. Mindketten egyformán kárhoztatják a kolostori zártságú intézmények hibáit. Először is a bérekre gyakorolt feltételezett hatásuk miatt. 1849-ben Lyonban, Maconban és Saint-Étienne-ben munka nélküli nők tömegei támadták meg az ilyen típusú intézményeket, földúlták őket, és elérték, hogy kénytelenek legyenek bezárni. Több kolostort is kifosztottak, összetörték és fölgyújtották a szövöszékeket.⁹ E kolostori munkáltatók ugyanis arra használták adómentességüket és közösségi munkarendszerüket, hogy a szabad munkavállalókénál alacsonyabb áron kínálva termékeiket, lényegében a munkaerő és a piac közé ékeljék magukat; ezzel lenyomták a béreket, belekényszerítvén így a szabad nőket abba, hogy erkölcsstelen megoldásokhoz kelljen folyamodniuk. Ráadásul monopóliumhelyzetben voltak a nőknek leginkább megfelelő állások (segítő szolgálatok, oktatás-nevelés) elosztásakor, olyannyira, hogy a hozománnyal nem rendelkező nő kénytelen volt vagy apácának állni, ha ezekben a mesterségekben akart tevékenykedni, vagy azt kockáztatta, hogy prostituált lesz belőle, ha „világi” foglalkozást választ. Mindkét könyv egyformán támadja a kolostorokban nyújtott képzés alkalmatlanságát. Daubié arra mutat rá, hogy bár ezek a nők abban bízva töltik ifjúságukat e munkakolostorokban, hogy mikor kilépnek, jó esélyeik lesznek a férjhezmenetelre, a munkások – köszönik, de – nem kérnek belőlük, arra hivatkozva, hogy nem „apácát” keresnek feleségnek. Leroy-Beaulieu az „üvegházi” nevelést kárhoztatja, azokat a bentlakásos intézményeket, amelyek nem „igazi” mesterségekre tanítanak, hanem olyan szakmákra képeznek, ahol már amúgy is több a munka, mint a munka, és „nem fejlesztik a leányok intellektuális képességeit olyan érdemi oktatással, mely energikusan fejlesztené a személyiségüket”. Minden nőnek – s különösen igaz ez az alsóbb néposztályok asszonyára, kit küzdelmes sorsa a többieknél is sokkalta inkább kényszerít arra, hogy szemébe nézzen a rá leselkedő veszélyeknek – kellő akaraterővel

kell rendelkeznie s erős jellemzilárdással. Az a nevelés, mely nem hívja benne életre e képességeket, nem töltötte be feladatát. A *házasságig megőrzés* logikáját fel kell, hogy váltsa a *családi életre való fölkészítés* logikája. Fejleszteni kell a háztartási ismeretek oktatását, lehetővé kell tenni az ifjú leány, az özvegyasszony – s olykor a feleség – számára, hogy számára keresetet biztosító munkához juthasson. Meg kell nyitni a nők előtt bizonyos pályákat, melyek hatékonyan fölkészíthetik őket a családi életvitelre; segíteni kell a munkásnőknek abban, hogy elkerülhessék a prostitúció csapdáját. Végül pedig visszazorítani a férfiak és nők közötti rivalizálást – tudatosítva, hogy a nők a „kinti” világban befutott pályáútjának családi-háztartási tevékenységeik meghosszabbított nyomvonalába kell illeszkednie.

E családpárti stratégia hatékonysága valószínűleg abból adódik, hogy világosan artikulálja a férfi, illetve a nő számára rendeltetett életpályáiveket, s egyre inkább szembefordul azzal a korábbi állapottal, amikor (Gemahlingtól kölcsönözve a kifejezést) a nő a férfinak, a gyermek pedig a nőnek volt vetélytársa, aminek eredménye aztán nem lehetett más, mint a család szétzüllése. A nőknek a munkaerőpiacra való belépése nem szűnik meg, csak e tendenciát most már úgy értelmezik, hogy része annak a női életpályán belül lezajló fejlődési folyamatnak, melynek végét a háztartásvezetést illető szakértelem megszerzése jelenti. A fiatal leányok, a férjezetlen asszonyok, a szegénységben élő feleségek az ipari termelésben vállalt munkáját alkalom szülte kényszernek ismerik el, nem pedig normális élethivatásnak. Ha a férjnek megállapodott szakmája van, tudása, érdemei révén javítani tud helyzetén, az asszony otthon maradhat a tűzhely mellett, s kibontakoztathatja azokat a képességeket, melyeknek hála igazi otthont teremthet. Majd pedig, ugyanettől a lendülettől vezetve, a hivatali ügyintézés, a segítség-ápolás és az oktatás olyan specializációi felé orientálódhat, melyek leginkább megfelelnek eredendő, természetes élethivatásának. Ez a női életpályákban végbevitt módosulás, ha valóságosan nem is, de legalább a látszatokat illetően visszaadja a férfinak hajdani patriarchális hatalmát, hisz lényegében az ő felelősségévé teszi a család ellátását, a nőt pedig fölruhazza a férje fölött gyakorolt „állandó felügyelettel”, hiszen érdekelté teszi abban, hogy férje szakmai-foglalkozási (s ezzel társadalmi) élete „rendezett” legyen, hiszen neki magának is éppen ezen múlnak saját előmeneteli lehetőségei.

Az alsóbb rétegek e „családba kényszerítésének” a XIX. század második felében bekövetkező stratégiája tehát alapvetően a feleségre támaszkodik, s ehhez megfelelő eszközöket és szövetségeseket igyekszik rendelkezésére bocsátani: az alapfokú oktatást, a háztartási higiéné oktatását, a háztáji munkákertek intézményét, a vasárnapi pihenőnapot, mely a családi pihenés napja legyen (szemben a hétfővel, melyet a férfiak hagyományosan a munkatársaikkal együtt folytatott ivászatnak szentelnek). De a legfontosabb segítőeszköz, mellyel megajándékozzák, a „szociális bérlakás”. A nőt gyakorlatilag kicsalogatják a kolostorból, hogy ő meg kicsalogassa a férfit a kocsmi lebujból: e feladat végrehajtásához fegyverül a lakást kapja a hozzá való használati utasítással: zárd ki belőle az idegeneket, s légy azon, hogy férjed s főleg gyermekeid viszont odabenn töltsék minden idejüket.

A szociális lakás, ahogyan a XIX. század végén ún. „olcsó árú lakásként” fölbukkan (megelőlegezve a majdani HLM-eket), egy sor, a munkásosztály megfigyeléséből a század során levont tapasztalat, egyszersmind sokirányú kísérletezés és nemzetközi tapasztalatcserék eredménye (a Második Császárság óta a nagy országos és nemzetközi kiállítások tevékenységük egy részét ennek a kérdésnek szentelik). S így szép lassan kibontakozik, alakot ölt egy kettős célrendszer.

Először is, a lakásnak átmenetet kell képeznie az oktalan állat vacska és a kaszárnya között. A vacok falun és a kézműves mesterembernél megszokott, annak eredménye, hogy a család lakhelyét búvóhelynek fogják föl, olyan zugnak, mely védelmet nyújt mások kíváncsi tekintete elől; odúnak, ahol az ember fölhalmozhatja vagyonkáját, mint hörcsög a zsákmányát; kis erődítménynek, ahol nappal meg lehet bújni, hogy éjszaka aztán előbújják az ember. A népi lakásviszonyok (melyek miatt a higienistáknak szüntelenül fő a fejük) természetesen nem efféle, a létezésről vallott primitív elképzelések eredményének tulajdoníthatók: túl a fűtés és a biztonság problémáin, a nyílászáróknak a néprétegek lakóházainál tapasztalható szűkösége nincs minden kapcsolat híján az *ancien régime*-től örökölt szokásokkal. Akkor ugyanis a fizetendő adót az ajtók és ablakok számának függvényében számolták ki. Ráadásul a „raktárjellegnek” gyakran szakmai magyarázata van. Lille városának egészségre káros voltokról híres barlanglakásai azért feleltek meg a munkáscsaládoknak, mert nyirkosságuk ideális körülményeket teremtett a munkájukhoz használt nyersanyagok hosszú tárolásához. Amikor a higienisták e nyomortanyák és barlangok egészségtelen és az erkölcstelenségnek kedvező lakviszonyai ellen harcolnak, egyben azzal a koncepcióval is szembefordulnak, mely a lakást a menedékkal, a védelmező biztonsággal azonosítja, benne az autonómia kítüntetett zugát látja. Az ő számukra a történet arról szól, hogy az autarchiára törekvés helyébe a munkavállalást kell helyezni, véget kell vetni annak, hogy a lakás zsúfolt „kaszárnya” legyen, egészséges és az egészségre ügyelő térré kell átformálni. Számítani kell belőle mindent, ami kedvez a titkos szövetségeknek és gyanús összefonódásoknak. S mindebben a legapróbb részleteknek is fontosságuk lehet. Így például annak a gyanús szokásnak is, hogy a lakást telerakják félreérthető jeleneteket ábrázoló metszetekkel. „*Szigorúnak kell lennünk, s irgalom nélkül számítnunk a túlzásba vitt díszítményeket, az obszcén vagy lélekromboló képeket. Helyettük vegyék körül a házat virágokkal.*”¹⁰ A bérkaszányamodell hasonló veszélyeket rejt magában, amennyiben nagy csomó embert fog össze ugyanabban a térben, ahol a házasulatlanok és a családok összezárása az erkölcsök hanyatlását eredményezi, s főleg lehetetlenné teszi, hogy az életviteli szabályokat be lehessen tartatni. A rend felelősei ezért is szemlélik aggodalommal ezeket a bérkaszányákat, mert attól tartanak, hogy lázongásra ösztönző környezetet jelentenek. A megoldás abból áll, hogy a lakhatást szigorú feltételekhez kötik, amelyek kilakoltatás terhe mellett szavatolják a bentlakók erkölcsét. Ezeknek az igényeknek felelnek meg az 1850-től épülni kezdő lakónegyedek, Párizs és Lille Napóleon-telepe, Mulhouse város lakótelepei, melyek kiváló tapasztalatszerzési lehetőségeket biztosítanak a patronázsrendszer paternalista és filantróp életbeléptetőinek. Taillefer, a párizsi Napóleon-telep orvosa úgy nyilatkozik, hogy emez (mármint a telep) az enyészetnek adandja majd a fölkeléseket, zendüléseket, s álláspontját alátámasztandó az „ő” lakosainak december 2-án tanúsított viselkedésére hivatkozik (amikor is a fölkelők küldöttséget menesztettek a telepre, hogy beszédet intézzenek hozzájuk, s csatlakozásra szólítsák őket). „*Azt követően, hogy néhány, irántam érzett rokonszenvűket kifejező mondatot intéztek hozzám, mindannyian visszahúzódtak lakásukba, a rendzavarók pedig kénytelenek voltak odébbállni.*”¹¹ A munkásnak a közrendhez való ragaszkodását az motiválja, hogy szeretné megtartani a számára biztosított lakást. Ha mégsem így lenne, akkor ott a felesége, hogy gondoskodjék erről (ahogyan azt Reybaud a sedani Cunin-Gridaine üzem munkásai kapcsán meséli, ahol az a szokás alakult ki, hogy „*a feleség jön bocsánatot kérni a férje ballépéseiért*”).

A lakás belső elrendezésére vonatkozó kutatások egyértelműen azt célozzák, hogy hozzájáruljanak ennek az egymás kölcsönös ellenőrzésére szolgáló funkciónak a meg-

könnyítéséhez. Ebből következik egy második célkitűzés kimunkálása is: a lakást elég kicsire tervezni ahhoz, hogy abba senki „idegen” személy ne férhessen be lakóként, ugyanakkor elég nagyra, hogy a szülőknek elegendő tér jusson a gyermekeiktől való elkülönülésre. Legyen lehetőségük amazok tevékenységeit megfigyelni, ugyanakkor ők maguk elkerülhessék, hogy bizalmas édeskettesük mások szeme elé táruljon. Egy-két „bérlet” odavenni a lakásba nagyon elterjedt gyakorlat volt a szegény családokban: e szokás gyökerei a termelés régi, családias rendszeréből erednek, amikor az inasoknak (s gyakran a legényeknek is) a családon belül biztosítottak szállást. Szerepe volt ebben persze a lakberek drágaságának is. Ez a szokás mindenestre azt eredményezte, hogy az olyan megfigyelők szemében, mint mondjuk Blanqui vagy Reybaud, a családi tér egyszersmind *szociális* tér is, a társas kapcsolatok terepe; inkább pihenőhely, ahová jártában-keltében betéved az ember, mint az ellenőrző megfigyelésre és a békességre szolgáló zárt tér.¹² Az építész Harou-Romain, akinek egyformán gyakorlata van büntetőintézmények és szociális lakások építésében, ebben a – látszólag – takarékosra való törekvésben látja a néptömegek elfogadhatatlan higiénés körülményeinek és erkölcsatlenségének legfőbb okát, mivel e takarékoság oda vezet, hogy egy szobába zsúfolják össze az összes gyereket, fiúkat, lányokat vegyest, s gyakran még a szülőket is.¹³ Hogy e problémát orvosolják, Mulhouse városában a munkástelepeken tilos bérlet fogadni a lakásba; Belgiumban Ducpétiaux fölveti annak szükségét, hogy minden lakásban található legyen legalább egy külön bejáratú helyiség. Ha pedig az idegent kiakolbóltottuk, akkor már csak annyi van hátra, hogy a családi teret a szülők és a gyerekek között föl-
 osszuk.

A cél tehát az, hogy a lakás „szociális” terét, amennyire csak lehet, a szülők és gyermekek számára fönntartott terek javára csökkentsük. A lakás középpontjává a gyermekek tekintete elől elzárt hálószoba váljék. Legyen emez, hogy Fonssagrives-et idézzük, „*a házaspár békességes birodalmának fővárosa*”. A gyermekek szobája „*legyen a szülők szobája szomszédságában, így megfigyelésük észrevétlenül megtörténhet, vagyis kevésbé lesz zavaró, mint ha nyíltan történnék, s ugyanakkor hatékony maradhat*”. A nemek és generációk a munkáslakáson belül való elkülönítésének szándéka annyira összeférhetetlen az együttlakás régi formáival, hogy az évszázad során a filantrópiának mindvégig szorgalmaznia kell majd megvalósítását. Jól szemlélteti ezt az 1851-ben Brüsszelben tartott Közegészségügyi Konferencián a „lakásbelső beosztásáról” folytatott vitából kölcsönzött kis részlet:

„Ebrington: *Az erkölcs és az illem megkívánja a nemek elválasztását. Egy miniszter egyszer ezt mondta nekem: »Én mindent megtettem, ami tőlem tellett, de legyőzött a közös hálószoba.*»

Ducpétiaux: *Olyan esetekben, amikor e szétválasztás megoldhatatlan, nem lehetne-e hálóágyba tenni a gyereket, s így elkülöníteni?*

Gourlier: *A hálóágyat egy függönnyel még el is kellene választani a szoba többi részétől. Csak nem biztos, hogy fölrajkják azt a függönnyt.*

Raman de la Sagra: *Hálóágy helyett jobban szeretne olyan ágyat, amelyben együtt alszanak szülők és gyerekek?*

Gourlier: *Ha egyáltalán föltételezzük, hogy az elkülönítés nem történik meg, akkor becsukhatjuk a boltot. Azonban a függőágyból a gyerekek látni fogják szüleiket. A szemérem követelése tehát nem fognak teljesülni.*”

Egészségre ártalmas szigetserű zárványok, egy önvédelmi rendszer kis terei, állatias viszonyoknak szolgáló menedékek... így lakik a nép a párizsi bérházak, a lille-i barlanglakások, a lyoni nyomornegyedek odúiban. A szociális lakás tervének kidolgozása mindhárom problémára megoldást kíván nyújtani. Legyen elég tágas ahhoz, hogy a higiénés

viszonyoknak megfelelhessen, elég kicsi ahhoz, hogy a családon kívül senki más ne férjen bele, beosztása pedig olyan legyen, hogy a szülőknek módot adhasson gyermekeik felügyeletére. Az otthontól elvárják, hogy – ami a gyermekek ellenőrzését illeti – az iskola „meghosszabbításának” bizonyuljon. Ki a lakásból a nyughatatlan vándorelemekkel, hogy a gyereket bent lehessen tartani a négy fal között! Az alsóbb osztályok asszonyának fölkinált intimitásteremtés, a háztartásvezetés kompetenciája arra szolgál, hogy elfogadhatóvá, sőt vonzóvá tegye ezt a lakást, mely most már fogalmilag sem azonos a régivel: többé nem a termelés és a társas kapcsolatok kiélésének terepe; mostantól az elkülönülés és a felügyelet alapsejtje lesz. Ha a férfi jobban érzi magát a „családi fészken” kívül, a mulatók fényei és árnyai között, ha a gyermek az utcára vágyik, mert jobban szórakoztatja az utca nyújtotta látvány, az ott tapasztalt promiskuitás, az a feleség, az anya hibája.

A nevelési elvek primátusára összpontosító modern család fölbukkanása tehát nem a minden társadalmi rétegre egyformán érvényes családmodell lassú elterjedésének eredménye, mely terjedés üteme csupán a családokban a modernitással szemben tanúsított ellenállás mértékének lenne függvénye. Minimálisan is két, egymástól világosan elkülöníthető rekrutációs bázisa van a nevelésnek tulajdonított fontosság e kibontakozásának, s a belőlük következő politikai hatások közötti különbségek elég nagyok ahhoz, hogy szimmetriát – de fordított szimmetriát! – vélhessünk fölfedezni bennük.

Egyikben is, másikban is föllelhetjük a család befelé fordulását, de a folyamat korántsem ugyanazt jelenti az egyik és a másik változatban. A polgári család úgy formálódik ki, hogy tagjai taktikai megfontolásból *összebb zárják* soraikat, annak érdekében, hogy visszazoríthatassák (vagy ellenőrzésük alatt tarthassák) a belső ellenséget, a cselédet. E kohézió révén a polgári család megnöveli hatalmát, ez társadalmi fölemelkedést jelent, ami lehetővé teszi számára, hogy figyelmét újult erővel fordítsa a társadalmi környezet felé, a célból, hogy különféle módokon atyai ellenőrzést gyakoroljon fölötte. A háziorkonossal kötött szövetség megnöveli a nő *családon belüli* hatalmát, egyszersmind mediatizálja a család *külvilág* felé irányuló hatalmát. Az alsóbb néposztályokban a család olyan folyamat révén kovácsolódik ki, ahol a tagok *egymás ellenőrzésén* keresztül veszik fel a harcot a kinti világ, a mulató, az utca kísértéseivel. Reá háruló új nevelési feladatainak azon az áron tesz eleget, hogy veszít a környezetével együtt élő képességéből, elveszíti mindazt a befolyását, amivel egy rajta kívül álló erőterben elfoglalt helyét eddig biztosíthatta. Ettől fogva már – elszigetelődve – csak elkülönülésének felügyeletével foglalkozik.

Még jelentősegtelibb a polgári réteg és az alsóbb néposztályok asszonyának taktikai pozíciójában észlelhető különbség. A nevelési feladatok fölértékelésével a polgárasszony számára új kontinuitás teremődik családon belüli feladatai és társadalmi tevékenységei között. Egyfajta missziós tevékenység lehetőségeit látja megnyílni maga előtt, új, eddig nem volt professzionális szerepet vív ki magának az új segélyezési és nevelési normák terjesztésében. Egyszerre lehet otthon, a lakás falai között a családi örökség áthagyományozásának támasza, *kifelé pedig a kulturális kisugárzás eszköze*. A kisembereknél a szegény asszony munkavégzése – természeténél fogva – összebékíthetetlen anyai státusával. Olykor nem lehet nem vállalni, de mindig hátrányt jelent a családi tűzhely őrzője szerepkörének ellátásában. Az ő esetében szó nincs, nem is lehet, semmiféle „kisugárzásról”. Az ő küldetése éppen az ellenkezőjében áll, abban, hogy visszatartsa *férjét és gyermekeit a társadalomtól*. Tőle, az általa kikényszerített szabályozott életviteltől függ, mennyire képes érvényesülni az a hagyomány, amely szinte mindig családon kívülről

jövő „szociális örökség” (ahogyan a jogtudók nevezik), aminek kezelése, használata kívül esik a család lehetőségein, s amiből a munkás, amíg él, hasznot nem húzhat, mivel csak saját megrokknásával vagy halála révén juthat hozzá. „Amíg a polgárcsaládban a vagyton továbbhagyományozása végrendelkezéssel vagy ab instestat történik, a munkáscsalád »vagyonának« továbbhagyományozása esetén szóba sem jön a végrendelet; ami pedig az ab instestat továbbörökítést illeti, itt nincs egységes szabályozás, hanem a törvények és a különböző intézmények által elfogadott azon előírások függvényében történik, melyeknek célja éppen ennek a munkás számára továbbörökíthető értéknek a létrehozása. Mint föntebb jeleztük, a végrendelet szabadsága itt föl sem vetődhet, mivel a gondoskodó biztosítás különböző intézményeinek nem egy olyanfajta »vagyton« létrehozása áll szándékában, amelyről a munkás – végrendeletileg – tetszése szerint intézkedhetnek; nekik csak a család számít, amely segítségük nélkül rögtön deklasszálódnék, s az Assistance publique segélyére szorulna. Végezetül pedig, miközben a polgárcsaládban az örökös mintegy tovább élteti személyében az elhunytat, vagyis örökébe lép, s nem csak javait örökli meg, de magára veszi minden lehető adósságát is, a munkáscsaládban az örökös semmilyen szálon nem kötődik az elhunyt személyének »tovább éltetéséhez«; jogai arra korlátozódnak mindössze, hogy egy előre meghatározott összeget fölvehessen, miközben semmi felelőssége nincs annak adósságaiért.”¹⁴

Ami pedig a gyermeket, a gyermekkort illeti?

Az első változatban a törődés, melynek tárgyává válik, egyfajta óvó-védő felszabadítás formáját ölti, a közös félelmek és kényszerek hatásának elhárítását. A polgári család a gyermek körül olyan *cordon sanitaire*-t von, amely körülhatárolja fejlődési lehetőségeit: a kijelölt határokon belül mind testi, mind szellemi fejlődését ösztönözni fogják, szolgálatába fogják állítani a pedagógiai lélektan minden új eredményét, miközben ezt az egész fejlődési folyamatot diszkrét ellenőrzés alatt tartják. A másik esetben igazságosabb lenne a kitűzött pedagógiai modellt *felügyelet alatt tartott felszabadításnak* titulálni. Itt nem a régi hagyományok megkopott korlátozó ereje jelent igazából problémát, sokkal inkább a túlzásba vitt szabadjára engedés, az utca vonzereje. Az alkalmazott technikák főleg ennek a „szabadságnak” a korlátozását kívánják elősegíteni, s a gyerekeket visszatartani azokba a terekbe, ahol ellenőrzés alá helyezhetők és felügyelet alatt tarthatók: az iskolába és a családi otthonba.

Jegyzetek

1. Az Erkölcsi és Politikai Tudományok Akadémiájának az ANNALES DE CHARITÉ-ban (2. kötet, 1847) közzétett határozványá.
2. Az Anyákat Gyámolító Egylet működéséhez lásd F. Gille: LA SOCIÉTÉ DE CHARITÉ MATERNELLE DE PARIS, 1887.
3. R. Gossin: LA SOCIÉTÉ DE SAINT-FRANÇOIS-RÉGIS, 1844. Lásd még, ugyanettől a szerzőtől: MANUEL DE LA SOCIÉTÉ DE SAINT-FRANÇOIS-RÉGIS, 1851.
4. Jules Simon: L'OUVRIERE, 1861. 285.
5. Gossin: i. m.
6. J. Daubié: i. m.
7. Lásd Mounier: DE L'ORGANISATION DU TRAVAIL MANUEL DES JEUNES FILLES, 1869, valamint P. Gemahling: TRAVAILLEURS AU RABAIS, 1910.
8. Leroy-Beaulieu: LE TRAVAIL DES FEMMES AU XIXe SIÈCLE, 1873.
9. Tixerant: LE FÉMINISME A L'ÉPOQUE DE 1848, 1908.
10. Pillat és Gosselet: CATÉCHISME D'HYGIÈNE A L'USAGE DES ENFANTS. Lille, 1850.
11. A. Taillefer: DES CITÉS OUVRIÈRES ET DE LEUR NÉCESSITÉ COMME HYGIÈNE ET TRANQUILLITÉ PUBLIQUE, 1850.
12. Blanqui, akit az Erkölcsi és Politikai Tudományok Akadémiája kért föl, hogy „A dolgozó néposztályok helyzete az 1848-as rendkívüli forradalmi megrázkódások után” témában dolgozatot nyújtson be, jelentésében arról számol be, hogy az egészségtelen viszonyok és a fegyelmetlen-

ség azokban a régiókban a leginkább szembe-
szökők, ahol az ipari fejlődés a leginkább vissza-
maradott még, ahol a műhelyt még nem szo-
rította ki a manufaktúra. „*A pauperizmus és az
utópiák jelentette kísértés kéz a kézben jár*”, a csa-
vargó gyerekek pedig könnyű zsákmányt jelen-
tenek az agitátoroknak. Különösen a lyoni ta-
kácsokra, a „canut”-kre vonatkoztatja ezt. Rey-

naud tizenöt évvel később fogja majd ugyanezt
mondani.

13. Harou-Romain: PROJET D'ASSOCIATION FINAN-
CIERE POUR L'AMÉLIORATION DES HABITATIONS DES
OUVRIERS DE BRUXELLES. *Annales de charité*, 1847
és 1848.

14. P. Aivarez: DE L'INFLUENCE DE LA POLITIQUE,
DE L'ÉCONOMIE ET DU SOCIAL SUR LA FAMILLE, 1899.

Kicsi Sándor András

AZ ÖRDÖG ÉS ISTEN ÁLLATA

A szarvasbogár (*Lucanus cervus*) nem tartozik a magyar etnozoológia kitüntetett állatai közé. A rá vonatkozó hiedelmekben gyakran osztozik más hasonló bogarakkal, így különösen a nünükével és kőrishogárral. A szarvasbogár tölgyesekben helyenként gyakori, ivari kétalakúsága feltűnő (a hímnek sokkal nagyobb szarva, „agancsa” van). Hazánkban védett állat: gyűjteni, megölni, de még fogságban tartani sem szabad. Olykor írónk is megemlékezik róla, például Széchenyi Zsigmond *bikabogár*, Áprily Lajos *szarvastehén* és *szarvasbika* néven gyermekjátékként emlegette (Franyó & Futóné, 1987: 71).

Népi gyógyászatbeli felhasználásáról több régi adat áll rendelkezésre. „*Ha az orra vére megindul, szarvasbogár agancsát akassza a nyakába, az megszünteti a vérzést*” (Déva, Malomvíz, Schusztér Anna gyűjtése). „*Szarvasbogár agancsát a hajba fonják, mert nő a haj tőle*” (Alsófehér megye, Nagy Ida gyűjtése). „*Jó szer a fogfájás ellen, ha szarvasbogár agancsával szurkálják meg a beteg fogat*” (Rajec, Pazsiczky Jenő gyűjtése). (Pazsiczky, 1914: 39.) A mezőségi Detrehemtelepen a közismert, kőrishogárhoz fűződő hiedelem vonatkozik a szarvasbogárra: „*A szarvából és páncéljából készült tea szerelemkeltő*” (Keszeg, 1981: 106). A kőrishogárpor mellett a szarvasbogárpor is Európában általánosan szerelemkeltő (Magyar, 2007: 12, 276).

Annak, hogy kevés etnozoológiai adat áll rendelkezésre, az is oka lehet, hogy a szarvasbogarak állománya a magyar nyelvterületen általában megcsappant. A Sóvidéken, ahol a hím neve *cserebika*, a nőtényé *cseretehen* vagy *cseretehén*, így emlékeztek: „*Mikó gyermekek vótunk, jácótunk vëllek, két cserebikát szembeállítottunk, s döfötték egymást*” (Gub, 1996: 25–26). A *cserebogár* egyébként Székelyföldön, ahol a *cserefa* 'tölgyfa' jelentésű, szórványosan a szarvasbogár elnevezése (ÚMTsz, 1: 795).

A szarvasbogarakkal, azoknak is a hímjeivel való állatviadal a nyugat-európai ifjúságnak is alkalmi szórakozása; Kínában, Japánban és Thaiföldön pedig – néhány más rovarfaj mellett – intézményesek a szarvasbogár-viadalok. A szokás a Tang-korig (618–907) visszavezethető, s arisztokraták, főhivatalnokok, kereskedők hódoltak neki. Az általában nagy türelemmel összeugrasztott párból az nyert, amelyik a másikat felborította vagy kiszorította a küzdőtérrel.

A Felső-Szigetközben a szarvasbogár nőstényének és a nünükének (*Meloe violaceus*) a neve *Isten tehennye*, s régi csodatévő népi orvosságként írják le (Kovács, 1987: 54). Az *istentehene* egyébként – a cincérral, nünükével, katicabogárral, bodobáccsal osztozva – másutt is a szarvasbogár elnevezése (ÚMTsz, 2: 1113). A cincérral osztozva *istenökre* (*istenökrri, istenökrö*) elnevezése is ismeretes (MTsz, 1: 960, ÚMTsz, 2: 1112). Bélfenyéren (a Fekete-Körös mentén) neve *istenbogár* (ÚMTsz, 2: 1109). Gyimesben neve *darubogár* (ÚMTsz, 1: 954, Sántha, 2004: 39). Erdélyben és Moldvában szórványosan felbukkanó román jövevényszó, *radácska* jelöli a szarvasbogarat (Bakos, 1982: 445, ÚMTsz, 4: 646), ami végső soron a bolgár *rogacska* (rog 'szarv', rogacs 'szarvval ellátott', *-ka* kicsinyítő) szóra vezethető vissza.

Tanulságosak a szarvasbogár elnevezései más nyelvekben is. Szó szerint a magyar *szarvasbogár* megfelelői – a négylábú állatról elnevezve – a német *Hirschkäfer*, az angol *stag-beetle*, az orosz *zsuk-oleny*, az újgörög *elafokantharosz*. (*Hirsch, stag, oleny, elafosz* mind 'szarvas'.) Ógörög neve *kerambüx* volt, s egy mítosz szerint egy Kerambosz nevű pásztor változott büntetésből szarvasbogárrá. Skandináv elnevezései a tölgygel való kapcsolatát mutatják (svéd *ekoxe* és finn *tammihärkä* 'tölgybika', dán *eghjort* és norvég *erkhjort* 'tölgy-szarvas'). A 'repülő szarvas' megnevezéstípus elsősorban az újlatin nyelvekre jellemző (francia *cerf-volant*, olasz *cervo volante*, spanyol *ciervo volante*, de holland *vliegend hert* is). Egyes neveiben megjelenik az ördög is, mivel a teremtmények kártevője, avagy a vele való varázslat miatt: angol nyelvjárási *devil's beetle* 'ördög bogara' és *devil's imp* 'ördög manója', francia nyelvjárási *cheval du diable*, német nyelvjárási *Teufelspferd, Teufelsross*, mindhárom 'ördög lova'. Az *istenökre, istentehene* elnevezéstípusra román nyelvjárási analógiák a *cerbul-lui-Dumnezeu* 'Isten szarvasa', *boul-lui-Dumnezeu* 'Isten ökre', *vaca-lui-Dumnezeu* 'Isten tehene', *buhaiul-lui-Dumnezeu* 'Isten bivalya', stájer analógia a *Herrgottenochs* 'Úristen ökre' (Riegler, 1932: 111).

Irodalom

- Bakos Ferenc: A MAGYAR SZÓKÉSZLET ROMÁN ELEMINEK TÖRTÉNETE. Akadémiai, 1982.
- Frányó István & Futó Józsefné: ZÖLD ERDŐBEN, ZÖLD MEZŐBEN. OLVASNIVALÓK HAZÁNK ÉLŐVILÁGÁRÓL. Tankönyvkiadó, 1987.
- Gub Jenő: ERDŐ-MEZŐ ÁLLATAI A SÓVIDÉKEN. Kofond: Firtos Művelődési Egylet, 1996.
- Keszeg Vilmos: A MEZŐSÉGI DETREHEMTELEP NÉPI GYÓGYÁSZATA. Népismereti Dolgozatok, 1981. Bukarest: Kriterion, 1981: 97–117.
- Kovács Antal: JÁROK-KELEK GYÖNGYHARMATON... NÖVÉNY- ÉS ÁLLATNEVEK A FELSŐ-SZIGETKÖZ TÁJNYELVÉBEN. Mosonmagyaróvár, 1987. (Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek 6.)
- Magyar László András: A REPÜLŐKENŐCS. ÉRDEKESSÉGEK AZ EGÉSZSÉGES ÉS BETEG TEST, AZ ORVOSLÁS ÉS A KURUZSLÁS TÖRTÉNETÉBŐL. Gondolat, 2007.
- MTsz – Szinyeyi József: MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Hornyánszky 1: A–Ny, 1893; 2: O–Zs, 1901.
- Pazsiczky Jenő: AZ ÍZELTLÁBÚAKRA VONATKOZÓ MAGYARORSZÁGI BABONÁK. Trencsénvármegyei Múzeum Egyesület Évkönyve, 1914: 37–54.
- Riegler, Richard: HIRSCHKÄFER. In: Hanns Bächtold-Stäubli & Eduard Hoffmann-Krayer, hrsg.: HANDWÖRTERBUCH DES DEUTSCHEN ABERGLAUBENS. Band 4: Hiebfest–Knistern. Berlin & Leipzig: de Gruyter, Guttentag, Reimer, Trübner, Veit, 1932: 110–116.
- Sántha Attila: SZÉKELY SZÓTÁR. Kézdivásárhely: Havas, 2004.
- ÚMTsz – B. Lőrinczy Éva, szerk.: ÚJ MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Akadémiai 1: A–D, 1979; 2: E–J, 1988; 3: K–M, 1992; 4: N–S, 2002.

FIGYELŐ

EGY TÖRTÉNELMI POSTALÁDA

Gáll Ernő: *Levelek, 1949–2000*
Szerkesztette Horváth Andor
Korunk–Napvilág, 2009. 802 oldal, 5400 Ft

„Jól megválasztani a szenvedésünket, olyat, amelyet az értelmünkkel és a szervezetünkkel egyformán tudunk vállalni, alighanem ezt nevezzük boldogságnak.”

(Déry Tibor: FELELET)

Aki memoárt ír, lehet, hogy túloz, lehet, hogy téved, lehet, hogy elfogult. Aki naplót vezet vagy levelet ír – a mátr rögzíti, ahogy látja, ahogyan látni tudja vagy akarja. Lehet, hogy túloz, lehet, hogy téved, lehet, hogy elfogult. De tanú. Később tanúságát majd mérlegelik, igazolja-e az idő vagy cáfolja, kiegészíti vagy módosítja. Ez az utókor joga. A tanú joga a felelőssége az utókor előtt. A FELELŐSSÉG ÚJ HATÁRAI – könyvcím, Gáll Ernő egyik utolsó könyvének címe. Szomorú cím: hárit és vállal. Mert a tanú a mában él. Az utód is a mában él, de nem ugyanabban a mában. Ez a különbség más-más távlatba helyezi azt, amit valóságként érzékelnek. Például a szöveg valóságát. A levelek olvasója követi a mátr, amint tegnappá válik, sokféle tegnappá, és igyekszik kifürkészni, miféle holnap ígézetében, reményében, szorongásában vagy csüggedésében, csalódottságában tűnik fel vagy tűnik el ezekben a levelekben az a bizonyos fény az alagút végén.

A naplót többnyire magának írja az ember. Panaszkodik, védekezik és vádol, mindent elmond az eszményi címzettnek, aki annyira eszményi és annyira megért mindent, hogy nem is válaszol. Nem kritizál, nem hálálkodik, nem gratulál, nem helyesel, nem támad.

A levél más: nyitás a világ felé, az egyes emberben megtestesült világ felé, kapcsolat embertársakkal, barátokkal és ellenfelekkel, lehet a protokolláris érintkezés eszköze, de a bizal-

mas közléseké is, felháborodás, félelem, érdeklődés, barátság, szerelem közvetítője, sérelmek és sirmak sorolása, fenyegetés, képmutatás, eszmecsere, vita, szemrehányás tör ki vagy bújjik meg a sorok között. S még mi minden, amit – tapintattól cenzúráig utólag elképzelhető vagy elképzelhetetlen okokból – kénytelen magába fojtani a levélíró!

Sokrétű levelezésében feltárulnak Gáll Ernő párhuzamos életei. De hogyan kerül többes számba az egyetlen emberi élet? Nemcsak az időben egymásra torlódó életszakaszok rétegei, hanem az is mindvégig jelen van lényünkben, ami elmúlt ugyan, de nem semmisült meg. Hát még az a párhuzamosság, amely a levelek – és nem csak a levelek – nyelvében éli a maga titkos vagy feltűnő életét, aszerint, hogy miért, mikor és kihez szól a levélíró. És aszerint persze, hogy ki szól őhozzá, és kit-mit képvisel. Önmagát vagy a totalitárius rendszert. Vagy azt a kettőséget, amelyben él.

Mert az egyén is nyelvében él. Ha hagyják. Ha meg nem, annak is vannak nyelvi nyomai. A nyelv önmagában is képes sérteni vagy tiszteletben tartani az emberi méltóságot. A levélbeszéd sokat mond a korról, főként, ha olyan életmű és életpálya része, mint a szerkesztő, egyetemi tanár, nemzetiségpszichológus Gáll Ernő fél évszázadnyi levelezése. Olyan emberé, aki mint *peremszemélyiséget* határozta meg magát: önvizsgálat ez és szakmai megállapítás. Alkati adottságok összhangja és ütközése külső körülményekkel, helyzetek és döntések sora 1949-től 2000-ig. Már az évszámok és az évek száma sem egyetlen korszak krónikájává teszi ezt a több mint 5000-ból válogatott 837 levelet.

De milyen társadalmi terek, erők, csoportok, kultúrák, eszmék peremén alakult ki és alakult haláláig Gáll Ernő személyisége? Milyen életrajzi tényezők működtek közre abban, hogy bár konfliktuskerülő forradalmárként, igyekeztek mégis egységessé formálni életét? E kérdések némelyikére választ kap, aki keres, a levelezésében. Más kérdésekre hol családi, hol történelmi adatokban talál feleletet az olvasó. Vagy inkább a kutató. Mert egységes utókor nincs,

de vannak persze, mint mindig, megválaszolatlan kérdések.

Jómódú, művelt nagyváradi zsidó polgárcsalásban született Gáll Ernő 1917-ben. Abban a neológ középosztályban nevelkedett, amely egyszerre volt zsidóságában hagyományhű és magyarérzelmű, az erősen polgárosodott város modernitásában érdekelt és azt anyagilag és szellemileg elősegítő. 1984-ben, vagysis közel a hetvenhez, egy levélben – a „privát üdvtanra” felelküdt Cs. Gyimesi Éva a címzettje – zárójelközé sűrítve azt, ami életét sorssá alakította. Számot ad egy más nemzedék, valamiféle kortárs utókor színe előtt: „(asszimiláns család légköre, ifjúkori és későbbi dogmatizmus s a vele járó nemzeti nihilizmus, román középiskola és egyetem, MADOSZ-tagság, munkaszolgálat, láger, a nemzeti elköteleződés jegyében kibontakozó közéleti és szerkesztői tevékenység, tanulmányok, könyvek erről a kérdéstről stb.)”, hogy hirtelen kilépjen a korszak önéletrajzainak ideologikus beszédmódjából, és megszólaljon egészen másként, az átértékelődő életút személyességével: „a napokban volt a deportálások 40. évfordulója, s ez családom, barátaim emlékével együtt saját helyzetemet is (kisebbség a kisebbségben) újból tudatosította. Ma úgy érzem, éppen a közelmúlt fájdalmas tapasztalatai alapján, hogy ez a kettős nyomás már nem embernek való, legalábbis nem olyan embernek, aki mindkét helyzetet s a belőle fakadó összes terhet, felelősséget intenzíven átéli és átszenvedi”.

1984: Gáll Ernő számára nem csupán Orwell könyvcíme, a megrendítő olvasmányé, amely csaknem húsz éve, amikor – történetesen franciául – a kezébe kerül, legsötétebb sejtelméit önti formába, azokat, amelyek ellen akkor még – vagy még akkor is? – védekezni próbál. Életrajzi fordulat ez az év: 1984-ben enged végre a levélben említett kettős nyomásnak, benyújtja lemondását a *Korunk* főszerkesztői posztjáról, és a Big Brother ezt megkönnyebbülten elfogadja. Az ok már jó ideje aktuális: „*Nem vagyok hajlandó asszisztálni e nagy múltú folyóirat degradálásánál. Nem zsirálhatok nevemmel egy olyan kiadványt, amelyet valójában már nem én szerkesztek, és mint tőlem idegen sajtóterméket, nem is vállalhatok*” – írja az év június 23-án, annak a román írónak, Francisc Păcurarunak, akivel hosszas, a naivitásig türelmes és a jelek szerint kilátástalan dialógust folytat. Ugyanebben az évben könyvét a pártközpont ideológiai bizottsága kitanácsolja a Kriterion Kiadó 1985-ös tervéből. A jubile-

umi Marx-kötetből pedig kikerül a Ceaușescu-éra céljaival és módszereivel, egész tendenciájával valóban nem kompatibilis tanulmánya. Egyetemi munkájától megfosztják. Útlevelekérését – (ilyen kiszolgáltatottság is létezett ám mindvégig, mint jutalom vagy büntetés, akárcsak a díjak, kitüntetések vagy azok elmaradása), hogy Buchenwaldba utazhasson az egykori rab, a túlélők évről évre gyérülő csoportjának találkozájára – visszautasítják. A rabot egykor marhavagyonban hurcolták oda, ahova, mint úgymond szabad embernek, tilos elzarándokolnia. Egyébként már tíz évvel korábban Méliusz Józsefnek beszámolt, „közvetlen, friss és lesújtó buchenwaldi” tapasztalatáról, amelyért nem is kell Weimarig menni, hogy félreérthetetlen legyen: „*az egykori hősök, az ellenállás vezetői számára az egykori szenvedések privilégiumok, társadalmi státus forrása lett, s ez az a szerep, amelyben elszakadva múltjuktól és megtagadva azt, elidegenednek még régi fogolytársaiktól is*”.

De ha feloldaná valaki a Gyimesi Évának írott levélből azt a bizonyos zárójelet, hogy mint egy visszajátszás lassított képsorát, minden elemében szemügyre vegye a türelmetlenül ledarált, sommás életrajzot, egy s más kiderülhetne, amit a levél írója akkor még sem szégyenkezve, sem dicsekedve, sem magyarázkodva nem akar feltárni. Például, hogy miért és hogyan választja a kamaszkor lelkiismereti világságából kinövő, tizenhat éves, harcra kész ifjú a világ szenvedéstörténete közül nem az őseitől örököltet, hanem azt, amelyik a legtöbb ember számára ígéri a legtöbbet, s mint egyetemes értékek örököse és folytatója lép fel, meghirdetett célja az anyagi és a szellemi javak igazságos elosztása. Gáll Ernőt igazán nem a nyomor tette lázadóvá, hanem éppen a jólét és a nyomában járó büntudat, valamiféle messianisztikus felelősségérzet. Nem különbözni akar, hanem beilleszkedni. (Ez lesz élete alapelve. Akarja vagy sem, éppen az különbözőteti majd meg, ahogyan beilleszkedni igyekezik.) Szerénységre tanítja magát. Vagy talán alázatra? Korlátlanak látszó hitet akar szolgálni, és minden nép ügyét. A serdülőkor a pátosz ideje, olykor a fanatizmusé. A harmincas években, a fasizmusok előretörésének idején nem kevesen és nem csak proletárok kerestek a baloldalon kiutat Európa fenyegető feszültségeiből. A maga személyes erkölcsi forradalmától a munkásmozgalomig Gáll Ernő számára is pár lépésnyi volt az út. Tóth Pál Péter

kérdéseire válaszol Gáll Ernő 1985 telén: „1933-ban, tehát Hitler uralomra kerülésének évében startoltam a mozgalomban. [...] Egyébként Várad »geopolitikailag« a harmincas években inficiált közeg volt, s az a miliő, amelyben én mozogtam, részben családdílg is predesztinált volt a vállalt elköteleződésre [...] a jellegzetes, egy egész, kelet-európai kategóriát mozgató indítékok” – no meg egy sajátos helyzet: „kisebbség a kisebbségben” erős indíték, és hát „a kockázatvállaláshoz erős hitre volt szükség. Ez pedig igazán nincs messze a fanatizmustól” – érti meg visszatekintve, miért nem figyelt igazán még Gide beszámolójára sem, a RETOUR DE L'URSS-re (amely miatt magyarországi fordítóját, Déry Tibort börtönbüntetésre ítélték, a romániai illegális kommunista párt megugyanazért a marxista esztéta Csehi Gyulát, mint trockistát zárta ki soraiból). Pedig mint az első világháború és a forradalmak részese, a szkeptikus-tapasztalt apa fékezni próbálja fiát, szenvedélyes viták során óvna a radikális döntésektől, beveti szocialdemokrata múltja tanulságait, az ügyvédi praxis valóságismeretét. Hatalmas könyvtára – az ókor bölcselőitől, a felvilágosodás debatte-reitől Hegelig és Marxig – fiában érvekkkel, érzelmekkel és valamilyen forradalmi folytonosság tudattal táplálja a lobogást. Olyan ember alakul itt, vagyis hát olyan ember alakítja magát, aki mindenáron bízni, hinni akar. Amíg csak teheti, elhárítja magától a csalódás lehetőségét. Amit olvas, alátámasztja a spontán, érzelmileg is fűtött társadalmi igazságérzetet. De a majdani keserű győzelem, a kemény öneveléssel kifejlesztendő kritikai szellem még egyoldalú; rajongás teszi azzá, az apai józan kétely akkor még nem hat. Később sem válik folyamatosan érvényesített életelvvé. Gáll Ernő úgy szelektálja tudássá és tudatossággá információit, hogy azok lehetőleg ne ingassák meg abban a bizonyosságában, amelyet élete egy hosszú szakaszán át „az én biológiai optimizmusom”-nak nevez. Talán alkati adottság találkozik itt az indoktrináció szellemi terrorjával? Ötven évvel későbbi levelekben ezt az időt már az „önkéntes elzárkózás, önvakítás, önsüketítés” korának érzi. A kolozsvári diák makacsul visszaküldi minden hónapban az otthonról küldött apanázt. Magánórákból él, közölni kezd a *Korunkban*, és a kommunista diáksajtó illegális sajtóját bízzák rá. Szívesebben hallgat és olvas filozófiát, mint jogot. Egy 1988-as levélben, Sinkó Ervin könyvének újraolvasásakor írja majd Szász Jánosnak, hogy a moszk-

vai koncepciók idején Károlyi Mihály „nem hisz a vádlottak bűnösségében, és a Szovjetunióba vetett reményeit temeti [...] Miért nem szakítottam akkor a mozgalommal? Kolozsvár természetesen nem volt Párizs, én pedig egy kis üldözött izro-hun diákocska voltam”.

A következményeiben hozzánk még nagyon is közeli történelmet éli és kommentálja e levéldialógusok tucatjaiban egy figyelőn, intenzíven élő személy és közeg. Alkalmazkodók és megannyi alkalom az alkalmazkodásra, őszinte hivatástudat, áldozatkészség – és illúziók, önámítás, majd egyezkedés a túlélés ösztöne és az immár nem disszimulálható csalódás között –, ez mind-mind ott van a levelek soraiban és sorai között 1949-től 2000-ig. De mit mond az, ami hiányzik? Feltűnhet például az olvasónak, hogy hézag tátong a leveleskönyvben 1955 és 1957 között: a marosvásárhelyi orvostörténész Spielman József 1955. szeptember 20-i keltezésű levelétől dr. Petru Groza 1957. június 14-i leveléig. Éppen az 1956-os esztendőben nem jött és nem ment levél? Horváth Andor, a Gáll Ernő LEVELEK, 1949–2000 válogatója szerint, „Hallgat az az év”. Dávid Gyula a leveleskönyv társszerkesztője megerősíti, hogy az került közlésre, amit a kiadás rendelkezésére bocsátott a hagyatékok örököse és kezelője, Gáll Éva, aki – és ezzel bezárul a kör – nem talált '56-os leveleket a hagyatékokban. A történelmi levélkorpusz margójára kívánczik egy-két mozzanat. Csaknem két év múlva, amikor a hatalom benyújtja a szám-lákat, folynak a letartóztatások, és Gáll Ernőt kizárásra javasolja az állampárt megveji különdöttje, Tompa István. Ám az írószövetség kolozsvári pártszervezete nem szavazza meg a kizárást, hanem kilencórás, feszült hangulatú gyűlésen utolsó figyelmeztetésre alkudja le a javaslatot. A vádpontok között hangsúlyosan szerepel Gáll Ernőnek az '56-ban tanúsított, a mozgalomban igen kedvelt, vészjósló kifejezéssel éberség hiánynak minősített magatartása. Talán nem túl merész feltételezés, hogy éppen ebben a veszélyeztetett helyzetben oka lehetett arra, hogy ne reflektáljon levélben az eseményekre, de arra is, hogy kompromittálónak tekinthető leveleket semmisítsen meg. E sorok írója, 1956-ban másodéves diák, és biztosan nem az egyetlen, aki még fel tudja idézni azt a pillanatot, amikor a Bolyai Egyetem bölcsészkarán, az egykori Marianum kápolnájának világivá, díszteremmé alakított falai között, '56 szeptemberé-

ben, tanévkezdéskor, a Magyarországról éppen hazatért prorektor, Gáll Ernő beszámolt Rajk László temetéséről. Fél évszázad múltán az emlékező nem tehet úgy, mintha szó szerint tudná idézni az elhangzottakat. Két gondolatot azért – az akkori szokástól eltérően nem papírról olvasott, hanem szabadon elmondott beszédből – alighanem fontossága érdemén nem lehetett elfelejteni. Az egyik megállapítás: a temetésen spontánul megnyilatkozott a magyar nép igazságérzete, a másik sejtelem, s valahogy úgy hangzott, hogy nehéz lenne megjósolni, milyen irányt vesznek az események, de a temetés maga egy folyamat részének tűnik.

Ezen a nyolcszáz oldalon, nagyon különböző emberek több mint ötezerből válogatott 837 levelében mindenki hozza magával a múltját, a fiatalok meg számon kérik a jelent. 1980 tavaszán Temesvárról írja Gáll Ernőnek Egyed Péter, hogy a Tanár úr írásaiban (akkor éppen a Bretter Györgyről szóló tanulmányban) fellelhető „*egyfajta sietős fészengés, aggályoskodás*”, ami ugyan stílusproblémaként jelentkezik, de megoldható, feloldható lenne egy olyan önkritikai fejlődésrajzban, amely valójában kortörténeti, eszmetörténeti is lenne. És itt fejt ki éles elmével, hajszálfinoman disztingválva a volt diákok egyik legígéretesebbje máig érvényes véleményét: „*Nem akarati kérdés, hogy a fiatalok osztoznak-e vagy sem elődeik erkölcsi terheiben és konfliktusaiban, hanem faktuális kérdés. Minden társadalmi csoport erkölcsi habitusa történetileg partikuláris, egy másik csoport tehát e partikularitás miatt eleve más formájú erkölcsi terhekkel és konfliktusokkal lesz jellemezhető.*” (Türellemmel kivárt évtizedek múltán, mikor már mindenki őszinte lehet, aki az akar lenni, Egyed Péter a *Korunk* 2010. szeptemberi számában kiegészíti dodonai álláspontját, amikor a nyolcvanéves Csoóri Sándort ünnepli, s nem kerüli meg, sőt teljes egészében idézi azt az 1990-es, felejtethetlen bekezdést „*a fordított asszimilációs törekvések*”-ről, amelyet egyfelől zseniálisnak, másfelől meg bajosnak nevez! Valóban: itt „*nem kívánt judíciumok*”-ban találkozik Csoóri indultata és Gáll Ernő megrökönyödése.)

De abban a tíz évvel korábbi elméleti megközelítésben a nemzedéki szembenállásként is értelmezhető ideológiai konfliktus higgadt elemzészavazlatát méltányolhatja a levelek kései olvasója. Eszmetörténeti pillanat ez is, akárcsak a Gáll Ernő–Székely János-levélváltás. Csakhogy ez a pillanat Bretter György és a köréje csopor-

tosult fiatal írók és filozófusok némelyikének élesen kritikai álláspontját hozta felszínre, amelyet Gáll Ernő – nem éppen alaptalanul – mint személye elleni támadást sérelmezett. Mint aki maga is nemzedéki lázadóként kezdte, és mint írja, „*történeti tapasztalatok*” átadójaként próbálta kiteljesíteni és hitelesíteni szerepét, Gáll többszörösen félreértettnek érezte magát, amikor nehezen törődött bele abba a konklúzióba, amelyet a(z éppen ellene?) lázadó nemzedék talán legkonciliánssabb képviselője az idézett levélben úgy fogalmazott meg, hogy az átörökítendő értékek talán nem is tapasztalatok, hanem „*egyszerű történeti tények*”. Gáll Ernő Bretter-tanulmányának értékét Egyed Péter abban látja, ami talán az egész életmű jelentősége: „*szerezte saját gondolkodói-erkölcsi autonómiájának korlátaival-kereteivel-lehetőségeivel szembesíti a Bretter-olvasatot, végig megőrizvén a saját autonómiáját*”.

Ezek a korlátok, keretek és lehetőségek hol táguló, hol szűkülő szellemi mozgásteret engedtek Gáll Ernő autonómiája számára: nem haragszik Mikó Imrére, aki behívott képviselőként az Országházban megszavazta a harmadik zsidótörvényt, hanem személyében a politikust és ténykedésében a társadalomkutatót mintegy elválasztja egymástól; de fájdalmasan magába zárkózva haragszik Bretter Györgyre vagy Tamás Gáspár Miklósról, akik kíméletlen bírálattal a tanáron torolták meg csalódásukat a tanban.

Hol a sajtó nagyon is korlátozott nyilvánosságában, cikkben, tanulmányban, hol pedig a postát megkerülve, baráti kézre bízott, de legtöbbször, ilyen alkalmi „futár” hiányában mégiscsak postázott, tehát persze cenzúrázott levelekben folyik ez a birkózás a tegnappal és a mával. Hiszen a korszak életformáját, az emberi viszonylatokat, minden kimondott, leírt, elhallgatott vagy éppenséggel lehallgatott szót meghatároz a félelem. A rendszerváltást követően aztán a legsötétebb sejtelmeket messze meghaladó részletességgel, megfigyelési aktacsomókból előkerült ügynöki jelentések, lehallgatási jegyzőkönyvek fogják feltárni (1990 után, sőt még 2000 után is csak gondosan megrostálva, hol itt, hol ott feltűnő folytonossággiánnyal, hézagosan, ami a ma is kényes pontokat illeti), hogyan követték napról napra és óróról órára, egészen a legbanálisabb vagy a legintimebb családi mozzanatokig, minden életrezdülését azoknak, akik megfélemlített és egyre elkeseredet-

tebb bírálói ugyan a diktatúrának, de elszántság – és ezzel összefüggő szervezetség, társadalmi háttér, konszenzus, történelmi hagyomány ki-munkálta politikai kultúra híján – nem voltak összeesküvők: nem szövöttek a rendszer megdöntésére. Legfeljebb becsempésztek és terjesztettek, a bizalomra nem mindig méltó személyek között is, egy-egy lángoló verset, valamely világnagyság gondolkodó könyvét, szamizdatot. Néhányan személyes kiállásukban, elszigetelt akcióikban kockázatot is vállaltak, üldöztetést is szenvedtek, disszidensnek tekinthetők. De a pártállam számára már rég nem az osztályel-lenségéről van szó: megváltozott az ellenség neve. Aki magyar, az eleve irredentának számít, aki zsidó – cionistának, kozmopolitának. Gáll Ernő ennek is, annak is. A félelmetes apparátusban talán az a legfélelmetesebb, hogy mindenkiről mindent tud, de (az értelmiségre vonatkozó nyomozati akták szerint legalábbis) semmit sem ért meg a birtokolt információkból. Képzelt összefüggéseket konstruál, a valóságos összefüggésekről sejtelve sincs, nem is érdeklik, hiszen úgyis azt jelentik a jelentések, ami az épp aktuális konstrukciót alátámasztja, vagyis amit eleve feltételeznek a megfigyeltokról.

1957-ben a megtorlást és elrettentést néhány látványos gesztussal kívánta ellensúlyozni a rendszer. Újraindult a *Korunk*. Ekkor, minden hivatalos titlust mellőzve, levelét csak dr. Petru Grozaként aláíró – már nyilván kirakatpolitikusá degradált – volt miniszterelnök magyarul köszöni meg a feltámadt folyóirat első számának neki küldött példányát. Nehéz e levelet olvasva eltekinteni az ötvenes évek néhány jellegzetes retorikai közhelyétől, ám itt mégiscsak a magyar iskolázottságú (nem csak) Erdély nyelveit folyékonyan és szívesen beszélő román értelmiségi szólal meg, a hiteles demokrata, a baloldaliakat védő ügyvéd, a modern földesúr, akit nem véletlenül sorolnak egy igen gyér és vitatott csoportba, a Károlyi Mihály típusú emberek közé, akiknél azért jóval fortélyosabb. 1965-ben pedig, az ideig-óráig szellemi partnernek tekinthető Miron Constantinescu, akkor talán éppen művelődési miniszter, párizsi útra készülve megerősíti írásban is a Gáll Ernőnek feltehetőleg szóban tett ígéretét. Levele bevezetéseképp, mintegy háritásként, tréfás szólással intézi el a nyilván jól fészült recenziót az ERDÉLY TÖRTÉNETE fordításáról, de a zárósorokból más szellemi zóna üzen: „*Nem feledkeztem meg Garaudy és Sartre*

könyveinek beszerzéséről, amelyek Önt éppúgy érdeklik, mint engem.” Az efféle cinkosságok nem tartanak sokáig. Kihalnak, vagy a Ceausescu-rendszer szempontjából használhatatlannak, tehát üldözendőnek bizonyulnak azok a személyiségek, akik összebékítenék az összebékítetlent. Félreállítják őket. Vagy beadják a derekukat. A pozíciójuk fontosabb egykori elveiknél.

Mint a kortárs remekmű, a SORSTALANSÁG talmon túli tartalmát Kertész Imre, úgy magyarázza Székely János Gáll Ernőnek („*Ernő bácsinak*”, „*emberséges szívű tanáromnak*”) egy nem datált, valószínűleg kézből küldött levélben, a válaszlevélből visszakövetkeztethetően a hetvenes évek végén, hogy mi volt a célja A NYUGATI HADTEST-tel: „*Könyvecském ugyanis – hiába szól a háborúról – szándéka szerint szigorúan a jelent modellálja. A világszerkezet, amely megjelenik benne: világunk szerkezete. Azt próbáltam benne kitapogatni, hogyan kell (és lehet) emberként élni, ahol és amikor reális cselekvési alternatíva nemigen kínálkozik.*” Ez a gondolat teljességgel elfogadható Gáll Ernő számára. De az már nem, ami a szelíd vitának – melyet Salat Levente, a nagylélegzetű bevezető tanulmány szerzője indokoltan nevez „*eszmétörténeti jelentőségű*”-nek, a másik alaptétele. A „mi” értelmezése: „*...az én tudatomban elsősorban nem nemzeti közösséget jelent: sosem leszek hajlandó ebbe a fogalomrendszerbe begubózni.*” Székely János nem fogadja el Gáll Ernő békülékeny gesztusát, hogy félreértéssé szelídítse az elvi inkompatibilitást, amely egy nagyrabecsült kortárrsal állítaná szembe. Arra emlékezteti egykori tanárát, a Buchenwaldot járt Gáll Ernőt, ő, akit tizenhat éves tisztiiskolásként a magyar hadsereg kötelékében A VESZTESEK-kel Dániáig kergetett a háború, hogy „*Ez a mi szerencsétlen századunk óriási leckét kapott nacionalizmusból, jeledhetetlen leckét, úgy hívták: Hitler. [...] Nacionalizmus ellen nem lehet harcolni nacionalizmussal [...] én legjobb tudomásom szerint minden ágon magyaroktól származom, nemzeti hovatartozásom így sosem volt problematikus. De azt nem fogom megengedni, hogy valamely manipulatív nacionalizmus, egy másik, (defenzív) nacionalizmus csapdájába kergessen, hogy beszükkítsen ebbe a provinciális és kompromittált eszmerendszerbe.*”

Ám a „reményelv”, az Ernst Bloch-i PRINZIP HOFFNUNG mellett még mindig makacsul kitarító Gáll Ernő továbbra is bízni akar. Hinni akarja főként azt, hogy az egyéni szabadság és autonómia csakis a közösségen belül és annak szolgálatában valósulhat meg. Önfeladásnak neve-

zi a költő álláspontját, holott inkább az övé tűnik egy időn túl (például fiatal bírálói szemében) a saját elveihez, előéletéhez képest önfeladásnak. Sehogyan sem tudja elfogadni Székely János meggyőződését, hogy csupán „*az egyetemes emberi nyomorúság különös része*” a nemzeti kérdés. De a vita színvonalá, a vitapartner szellemi és erkölcsi rangja és a saját hajlama a kritikai önvizsgálatra az eszmélés új szakaszának, döntő fontosságú kérdéseknek nyit utat: „*Miért kell, miért érzem szükségét, hogy jól-rosszul képviseljek egy ügyet, amikor Ön ezt az opcióit idejétműltnek, korszerűtlennek tekinti, mások pedig a legkülönbözőbb oldalról gyanúsítanak, ha úgy tetszik, árulásnak minősítik? A végén magam előtt is gyanússá kezdek válni, vajon nem egy asszimiláns túlbuzgóság munkál bennem?*”

Székely János neuralgikus pontot érintett: a saját készen kapott és következetesen, de nem elfogultan vállalt bizonyosságára, hogy „*nemzeti hovatartozásom sosem volt problematikus*”, mint hívószóra válaszol, persze kérdéssel, ezzel a kényes és nagyon tisztességes kérdéssel Gáll Ernő: „*vajon nem egy asszimiláns túlbuzgóság munkál bennem?*”

A legtöbb levelet és a legfontosabbak nagy részét értelemszerűen a szerkesztő Gáll Ernő írja vagy kapja. Ide tartozik az a levélváltás, amely a *Korunk* történetének egyik mélypontjáról ad hírt, és a folyóirat szerkesztéspolitikájának személyi hátterére is rávilágít egy súlyos válság pillanatában. A többszereplős konfliktus azután bontakozik ki – nem éppen előzmény nélkül –, hogy 1974 tavaszán az RKP központi bizottsága sajtóigazgatóságnak nevezett cenzurahivatala a holokauszt harmincadik évfordulójára, hónapok gondos munkájával szerkesztett súlypont közlését teljes egészében letiltja. A szokásosnál is durvább beavatkozás egyetlen szövegre, Balogh Edgár cikkére nem terjedt ki. Eredetileg, egy csonkítatlan folyóiratszám ökonomiájában mint vitaanyag talán még szerepelhetett volna ez a szöveg. Hiszen már akkor létező erővonalat képvisel azon a ponton, ahol a szélsőjobb és a szélsőbal retorikája találkozik: történelmileg hamis analógiát kreált, éppen ezt az évfordulót tette meg Izrael-ellenes kirohanások szónoki emelvényévé. Az emlékezés kiűrtített terében azonban Balogh Edgár cikkének eleve agresszív akusztikája felerősödött. Nem meglepő, hogy mint a témára reflektáló egyetlen, tehát látszatra a *Korunk* álláspontját képviselő írás, valóságos vihart kavart. Budapestről Tordai

Zádor fejezi ki nem egy munkatárs és olvasó érzéseit, véleményét: „*...jobb lett volna semmit, mint ezt; ilyent a Korunk [!] nem engedhet meg: őt kompromittálja, nem a szerzőt*”. Bukarestből Méliusz József egyenesen opportunizmusnak minősíti Gáll Ernőnek azt a megengedő gesztusát, amelyet majd levelében, a cikke mondanivalóját támadón védő Balogh Edgár sem hozzik fegyverként használni, találékonyan megszövegezte a botrányokozás felelősségét Gáll Ernővel: „*A cikk különben a Te egyetértéssel került a lapba, nincs tehát erkölcsi jogod arra, hogy vele kapcsolatban a lelkiismeretemre apellálj*.” Amikor pedig Gáll Ernő, mint aki gonosz varázslatból ébred, barátai haragjával kénytelen szembenézni, nem titkolja, hogy hibásnak érzi magát, de nem mint opportunista, hanem mint „*hamis tudatok manipulálta*”. És ez a beismerés, amelyet nem mindenki fogadott el elégségesnek, az értelmiség szociológiája szakértőjétől várható luciditásának (főként, hogy akkor nem kerülhetvén nyilvánosságra, kevesek belső ügye maradt), évekkel előremutatott mégis: a Székely Jánosnak írandó levél nyitott kérdése felé...

Az asszimiláns túlbuzgóságra vonatkozó, egyáltalán nem szónoki kérdésre a válasz majd több szakaszban, az ETTERSBERGI TÖPRENGÉSEK három tanulmányában bontakozik ki. Felelet gyanánt vagy helyett Gáll rendre elmondja önmagához intézett és nyitva hagyott kérdéssorának egyidejűleg elemző és személyes történetét. A csattanó mégis jóval később, egy más történelmi érában és Párizsból hangzik el. 1999 szeptemberében írja Méray Tibor Gáll Ernőnek: „*Több mint negyven éve élek Franciaországban, ahol nem kevés zsidó író él és működik, Françoise Sagantól, aki odaérkezésünkkor volt divatban – mondjuk, kapásból – Patrick Modianoig, akít jó ideje komoly megbecsülés vesz körül. Még soha egyetlenőtől sem hallottam, hogy azt bizonygatta volna, miszerint ő francia, jó francia, hazájához hű francia. Azt már olvastam, hogy a kritika vagy a közvélemény egyikük-másikuk írói értékét vonta kétségbe – mint ahogy ez a nem zsidó írók esetében is gyakorta megtörténik –, de azt, hogy a franciaságukat, azt nem, ilyesmivel még nem találkoztam*.”

Elképzelhető volna, hogy Amerikában Saul Bellow vagy Arthur Miller arról fogadkoznának: ők jó amerikaiak?

A mi tájainkon viszont ez természetesnek, már-már kötelezőnek tűnik.

Ez tesz szomorúvá. S egyre szomorúbbá.”

Ezt az egyre elszomorítóbb közeget – Méray már kívülről látja, de belülről ismeri – nem elképzelni kell, hiszen a rendszerváltással évtizedekig elfojtott, lappangó indulatok is felszínre kerülnek, immár vállalhatóak, sőt emberi jogként gyakorolhatóak, a mindennapi valóság jelenségei. Alig leplezettből újabb évtized múltán uralkodó diskurzussá válnak. Ebben a közegben kell elhelyezni Gáll Ernő párhuzamos életeit, úgy, ahogyan levelezésének fél évszázados perspektívájában feltáruznak. Akárcsak a maga idején Bálint György, Gáll Ernő is vállalja az egyoldalú szolidaritást. Csak hogy ő, szerencsés véletlenek folytán, nem pusztul bele, és reméli, hogy hátha mégsem egyoldalú ez a szolidaritás. Talán ez tartja életben. Fiatalon éppoly komolyan hitte és szolgálta az internacionalizmust, mint ahogy érett korban, száz csalódás, többé-kevésbé jelképes kirekesztő gesztusok után is saját ügyeként érezte át az erdélyi magyarság kisebbségi sorsát. Mandátum nélkül is képviselte. A SAJÁTOS SÁG MÉLTÓSÁGA pátozását – a megálázottsággal feleelőjelszót, a paradigmát, amely Gáll Ernőt kiemelte egy obskúr helyzetből, a zsidó politrukéból, hogy el- és befogadtassa, mi több, ideig-óráig népszerűvé tegye az irodalmi közvéleménynek népnemzetiként hangadó köreiben – Cs. Gyimesi Éva önámításnak olvassa, levelezésük elvi része lényegében erről szól: „... ez a totalitarizmus minden őszinte szövegeinket »lojalizálja« – [...] méltóságunk sem egyetlen emberi, sem kisebbségi jogokkal nincsen szavatolva” – állapítja meg keserű tárgyilagossággal. A hatalmi szóhasználat, a sajátosság méltósága körüli eszmecsere valamelyest polarizálja az erdélyi értelmiséget, ami hasznos és fájdalmas, mint a műtétek általában. Francisc Păcuraru – akiben Gáll Ernő sokáig vonakodik felismerni a román nemzeti kommunizmus jellegzetes képviselőjét – a szeméretet, hogy néhány jelentékeny erdélyi magyar kutatónak, közírónak, politikusnak a vizsgálatsatolás után vállalt szerepe nem teszi őket méltóvá, hogy Gáll Ernő, éppen ő, tudományos elemzés tárgyává tegye munkásságuk pozitívumait, mintegy rehabilitálva őket – Păcuraru szerint – ténykedésükkel együtt. A levélváltás során szó esik holmi névtelen telefonálókról is, akik emlékeztetik Gállt a zsidóságára és a deportálást szakszerű buzgalommal végrehajtó magyar hatóságokra. A válasz egyértelmű: „Sosem akartam másnak feltüntetni magam, mint ami vagyok.

A koncentrációs táborban, a poklok poklában töltött hónapokról szóló – könyvemben közölt – reflexióim után igazán nem volt szükség az éber telefonozó »leplezésére«.”

A kettős identitás mint hovatarozás-tudat megvallása mintha a bizalmatlanságot is megkettőzné. Erre utalhat Gáll Ernő, amikor Székely Jánosnak válaszolva felpanaszolja, hogy „*elutasításban és támadásban »mindkét tábor« részéről volt mit elszenvednem*”. Kérdés, hogy valóban csupán két táborról van-e szó. Annyi bizonyos, és ez Gáll Ernő levelezéséből kiolvasható, hogy lelkiismerete és az elképzeléseit meghazudtoló tények újragondoltatják vele a múltját, s bár – olykor túltengő empátiával – majdnem mindig az egyetértést keresi, fokozatosan közelebb kerül ahhoz a felismeréshez, hogy ez a cél csak a legkritikább esetekben megvalósítható. Szegedtől Sepsiszentgyörgyig és Bukarestig, a higgadt, bölcs Ilia Mihálytól a fel-felcsattanó Méliusz József, a kitartó, éles eszű Szász Jánosig, akik bátorító hűséggel követik barátjuk sorsát, vagy éppenséggel Dálnoki Veress Dánielig, aki igyekszik összeegyeztetni azt, amit az ő számára Gáll Ernő jelent, azzal az egészen mással, amit rajongott mesterétől, Németh Lászlótól tanult – nagyon hosszú és érdekes a levélbeli beszélgetőtársak névsora és a levelezés topográfiája. Gáll sokfelé nyitott, nem csak azokkal keresi az eszmecsere lehetőségét, akikkel amúgy is egyetért. Pedig nem csupán érzelmi igény, összetartásban támaszt kereső idegállapot, hanem tények, helyzetek személyes tanulsága ez a nyitottság. És miközben a nemzetbiztonsági apparátus teljes buzgalommal ellenőrzi minden lépését, ő még mindig fájlalja, hogy országos fórumokra már nem hívják meg: „*Ebben a vonatkozásban csak egy mozzanat zavar: egyetlen barátom sem érezte szükségét annak, hogy ezzel a diszkriminációval kapcsolatban véleményt nyilvánítson*”, amire, ha célzásnak szánta Gáll Ernő, ha nem, talányos válaszul Sütő Andrásról mit kap? „*Le fognak lohadni, mikor szerre-rendre mind bekerülnek az Isten Markába, értem ezen a belügyieket. Akkor aztán futkorásznak a meszesgödör nemzedékéhez segítségért. Nem egy ilyen esetnek voltam szemtanúja.*”

A hetvenes évektől egyre több a külföldi címzett és feladó. Deák István, Fejtő Ferenc, Hanák Tibor. A hatásnak és a régi-új szövetségeknak ez a térben is táguló köre nem csak a Helsinki-folyamat kikényszerített engedményeivel,

a Ceaușescu-diktatúra látszatgesztusaival függ össze, hanem valamelyest egy előző *Korunk*-korszakkal, az 1926-os lapalapítás körülményeivel és feladataival is. Az egykori diaszpóra Dienes László–Gaál Gábor *Korunk*jának eszmetársakat, szellemi partnereket adott a széttrajzolt magyar progresszió soraiból. És íme, a helyzet ugyan más, a világ nagyot változott, de a jelenség ismétlődik a hetvenes évektől, minden különbség ellenére: a legjobb hagyomány folytatását jelenti. A jellegzetes kolozsvári légszomj magyarázza, hogy a világra kitárt ablak létszükséglete volt mindvégig a *Korunk*nak, történetének megkülönböztető jegye. És aki ezt személyében képviseli és gyakorolja, az nem más, mint Gáll Ernő, aki több nyelven olvas, figyel nem csak az új baloldal elméleti útkereséseire, hanem a kortárs szociológia és a filozófiai gondolkodás nyugati és kelet-közép-európai fejleményeire is. Továbbadja, amit könyvekből, folyóiratokból begyűjt. Egyetemi előadásai, cikkei, könyvei, beszélgetései mellett levelezése is nyomát viseli a világra figyelésnek – mint a kutatás, szerkesztés, önnevelés és nemzetiségpedagógia termékeny módjának. Jellemző azonban, hogy nyugalomba vonulása előtt, 1971 januárjában, a főszerkesztő-helyettes Balogh Edgár visszatekintve együttműködésükre, Gáll Ernőnek éppen ezt a törekvését marasztalja el: „...*féltettem a lapot a Nyugatról manipulált »liberalizmus« és általában a divatoskodás, sznobság, magazinná torzulás [...] a magyarságtól és a román szuverenitástól elforduló kozmopolitizmus felelőtlen játékaitól*”. Nem hiányzik az egykori mozgalmi zsargonból örökölt és a nacionálkommunista retorika toposzaival kiegészített jelzőkészletből egyebek mellett a *nihilista, revizionista és persze a gyökértelen*. Balogh Edgár nyelvi képzeletében paradox módon Gáll Ernő *szabatos ideológiai ellenőr*. És hogy semmi félreértés ne adódjék, kié az érdem, ki is az értékeremtő lapgazda: „*Sokszor kellett Veled szemben azzá tennem a lapot, ami.*” A maga irodalompolitikai szempontjait gyakran ádáz harcban védelmező Kántor Lajos sem ússza meg azt a nem kívánt elismerést, hogy ő „*a párt neveltje*”, „*bizalmi embere*”!

Némely levél nyelve görcsösen lojális, a párt, a rendszer iránti hűséget, odaadást a kínos túlzásokig hangsúlyozza. A diktatúra alávetettjeinek nyelve ez, rávilágít a félelem és az őszinteség fonák viszonyára, pontosabban a rettegés és a

hazugság összefüggésére. A jellemtorzulásnak stílusban felismerhető mértéke nem azonos mindenkinél, sőt levélről levélre különbözik egyazon levélírónál is, aszerint, hogy hivatalos vagy magánlevelet ír a feladó. A mai ember meglepődik, mikor például Balogh Edgárnak Gáll Ernőhöz írott 1971. januári magánlevelében ezt olvassa: „*újabb reményem van arra, hogy pártunk következetességét is tudatosan vállalod minden olyan eltérítő kísérlettel szemben, mely nem lenni, hanem revizionista szempontból ítéli meg antiimperialista, szovjetbarát és minden szocialista állammal szolidáris, antikolonista [sic!] külpolitikánkat*”. A paródiába illően bombasztikus frázisok mögött talán megpillantja a megtört, börtönviselt, szorongó embert, akinek a személyiségét már felszippanította a totalitárius beszédmód, az élet minden területére behatoló szövegdictatúra. Ezt a militáns nyelvi egyenruhát a századelő magyaróráinak körmondataiból aláhullott díszítményekkel együtt viseli Balogh Edgár. Két megszmorodott, ifjúkora lobogó eszményeivel meghasonlott ember áll egymással szemben. Kibékíthetetlenül, mert csalódásukat nem azonos módon élik át. Az egyik be sem ismeri, hogy csalódott. A másik, az elméletibb hajlamú, az iskolázottabb elme rugalmasságával egy új szellemi horizont felé tájékozódik, amit a népnemzeti kommunizmusban lelki otthonára lelt szerkesztőtársa csakis mint árulást tud értelmezni. A mozgalom leg-sötétebb lapjairól ismerős jelenetek! Csakhogy Gáll Ernő számára a marxizmus nem a zsarnoki kényszer igazolását jelentette, hanem azt az eszmét, amelyet genealógiája a felvilágosodáshoz kapcsol. 1980-ban azt írja Egyed Péternek, hogy önelemzéseinek célja lebontani a dogmatizmusra jellemző hitetikát, hogy „*feltárjam manicheista jellegét*”, de azt is belátja, hogy emancipációja dogmatikus szemlélet alól egyenetlen, „*inkább érzelmi, mint értelmi*”. Tulajdonítsuk ennek az emotív hajlamnak naivitását is? Amelyet maga is felelmeget, amikor felfedezettjéről, majd helyetteséről, végül távozását a *Korunk* éléről, a hatalommal alázas-egyetértőn, türelmetlenül, kíméletlenül előmozdító utódjáról, Rác Gyözőről, annak halálakor, 1989 végén így ír Ilia Mihálynak: „*...azzal áltattam magam, hogy minden O. K. közöttünk. A nyolcvanas évek elején aztán tapasztalhattam, hogy ez nem így volt. Amióta elváltam a laptól, a lábam oda nem tettem be, őrá pedig senkivel sem beszéltem.*” Deák Tamás,

aki ízlésben, politikai felfogásban, életvezetésben igencsak távol állt Gáll Ernőtől, konfliktus is terhelte kapcsolatukat, már Budapestről így kommentálja levelében az eseményeket: „*Nem te vagy a vesztes, hanem a Korunk meg az olvasók [...] Bizonyára egyike vagytok csupán azoknak, akik ez alkalommal irántad való megbecsülésüknek és ragaszkodásuknak hangot adnak.*”

Mint valami hiánybetegség kínozza 1990 utáni mellőztetése, a nyilvános cselekvésben való részvételből, a közszereplésből való kiszorítás ténye. Meglepő-e, hogy váratlanul érte, nem készült fel rá lelkiileg? Csak annyira, amennyire meglepő, hogy egész életében vissza-visszaretent saját tisztánlátása nagy pillanataitól: felismeri ugyan magában a peremszemélyiséget, de amikor peremszemélyiségként kezelik, megbántódik, szenved. Éppen ekkor döbben rá, hogy a peremszemélyiség nemcsak közvetít kultúrák között, mint az amerikai antropológiában, hanem eleven ütközőpont is: az értetlenséget is tolmácsolnia kell, a közvetítendő értékek, közösségek és emberek őbenne, a tolmácsban látják az idegent. Megint csak kiszorul hol innen, hol onnan Gáll Ernő a rendszerváltás után. „*Nem volt rám szükségük semmilyen formában, és még a Bolyai Társaságból is kihagytak, holott az alapítói között voltam*” – írja Sütő Andrásnak 1990 augusztusában. Nem érzi méltányosnak, hogy a múlt emberét lássák benne, még némely kortársa is, azok a jövőépítők, akik, akárcsak ő, nem a megálmodott, hanem a zsarnokaik képeire és hasonlatosságára torzított világban éltek és dolgoztak, ahogy lehetett, nem aludták át, de nem is harcolták végig hősiiesen azt a múltat, amelyet úgy akarnának végképp eltörölni, hogy azért az oly szükséges önvizsgálatról is megkímélik magukat, és a kor divatos szavával *elhatárolódnak* nem annyira a saját kompromisszumaiktól, mint inkább egy-egy jól kiválasztott személytől, akit alkalmasnak vélnék az elfelejtendő alkuk megszemélyesítésére. Gáll Ernő – s ez nem dicséret – gyanútlanul elválna, hogy éppoly tárgyilagosan elemezzék, a körülményeket is tekintetbe véve, sorsa minden fordulatát, mint ahogyan ő értelmezte nemhogy az emberközeli Mikó Imre életét és korát, de még az Emil Cioranét is. Őt jellemzi-e vagy a közeget, hogy mindkét – ebben a szellemi térségben nem éppen gyakori – objektivitással gyakorolt elemzését heves indulatkitörések is kísérték? Leveli tanúsítják, milyen fáj-

dalmasan érzékeli, hogy épp ezt a szándékában tudós racionalitást nem sokra becsülik ott, ahol az objektivitás alig számít érdemnek, az elfogultságot pedig gyakran elvárják és ünneplik, minthogy összetévesztik a hűséggel. Ha nem gyakorolta is következetesen, amit még 1987-ben, a KAM-csoport bátor és rátermett fiatal kutatóival, Bíró A. Zoltánnal és Gagy Józseffel levelezve-vitatkozva állított: „*A minden irányú radikális bíráló, a mélyreható önvizsgálat és a szüntelen önkorrekció híve vagyok*” – azt fogalmazta meg, ami lényében is, munkásságában is a legjobb. Hetvenötödik születésnapján, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gáll Ernő életművében „*a bölcséleti töprengés állandósulását*”, „*a jó szándékot*”, „*az erkölcsi emelkedettségét*” méltatja. Az összkép tehát ellentmondásos, mint a kor és az ember sorsa benne.

Erről szól lényegében Gáll Ernő utolsó évtizedének sokfelől érkező postája. Mindamellet az utolsó évek hangulata inkább szorongó és szomorú. De a maga írta levelek másról is szólnak, mint szükséztűan említett betegségről és felpanaszolt, de rezignáltan elviselt csalódásokról. Munkáról szólnak, könyvekről, utazásokról és csalódásokat kompenzáló ragaszkodásról elvekhez és barátokhoz. Elvásott nem egy elv és barátság. De ami megmaradt, a féltve őrzött régi elvek és régi barátságok mellé felfénylik az új barátok ragaszkodása. Új elvek is megjelennek a látóhatáron, immár tapasztalatnak lehet őket nevezni, annak a még mindig ép tanulni tudásnak, ami nyolcvanévesen a sokat megélt ember bölcsessége. Gáll Ernő reformszocialistaként is megmaradt peremszemélyiségnek: a peremszerepet folytatta más eszközökkel. Levelet írt Ion Iliescu államelnöknek, akiben, tévesen, inkább szocialistát látott, mint hivatásos politikust. Tévedett: a válasz gyakorlott mellébeszélés fejedelmi többesben. És tévedett Csoóri Sándor tekintetében is. Ezzel a két névvel, kétféle kiábrándulással érzékeltetni lehet talán nem csak Gáll Ernő csalódásainak mértékét, de identitáskeresésének sehogyan sem talákozó irányait is. Ne meg azt, ahogyan kihívta maga ellen a hiszékeny jó szándékúak örök végzetét. Van azért józan, tehát nem éppen derűs konklúzió: „*Megpróbálok a jelenhez, sőt – horribile dictu – a jövőhöz szólni – ebben a távolatvesztett világban. Persze sejttem, hogy mindez nagymértékben önámítás...*”

Szilágyi Júlia

HOGY VAN, AKI NINCS

Vajda Miklós: *Anyakép, amerikai keretben*
Magvető, 2009. 208 oldal, 2490 Ft

Először nyilván fel kell száradniuk a könnyeknek, hogy az ember látni tudja azt, aki a közelebből, vagy inkább belőle, eltávozott. Az anyját, ennek a szép könyvnek az esetében, bár a családi hagyományok szerint könnyeknek a sárlásban nem juthatott szerep, de azért a látás tisztulásához mégiscsak elengedhetetlennek tűnik, hogy a szerző – az emlékező fiú – felidézze azt, amikor a szülő nem csak jelen volt, de dominánsan és nagyon is meghatározóan rendezte be azt a világot, amelyet előbb-utóbb vagy többé-kevésbé, de mindenképpen el kellett utasítani. Vele – az anyával – együtt némiképp, és azután meglátni a leszármazott saját világban mindazt, ami ebből az elutasításból végképp nem sikerült, vagy amit éppen az elutasítás ellenére örököltünk és örzünk, no meg azt is, amit időközben megszerettünk; és mindebben persze mindazt, ami szeszélyes volt, ostoba, gyerekes – vagyis ami mi voltunk.

A jelen időben elmondott történet esetében: mi vagyunk. Mert a felidézés nem csak azt jelenti, hogy jelenvalóvá válik az, aki már nincs, hanem azt is, hogy az életre keltés gesztusa szegüljön szembe azzal a törvényszerűséggel, ami mindenféle vallástalan világképben szükségszerű és elviselhetetlen, hogy *vége*. Úgy van, hogy nincs. De mert mégis van, akkor meg hogy van, aki nincs. Az elásott urnában rejlő hamvak a kőriska tövében egy gazdáit váltó amerikai kertben – az van-e; vagy a milliónyi lenyomat, ami egy élet után marad, de csak addig, amíg van, aki ezeket a lenyomatokat látja, szereti, azonosítja és eredetükhöz visszavezeti.

Vajda Miklós, a nagyapai korban emlékező fiú. Am az évek számának ez a meglepő sokasága éppen nem gond, hanem esély: a megértésé, az öregedés átéléséé, a szülőkkal szemben kiváltképp lassan érlelődő empátiáé. Tehertétel persze nehezedik a könyvre, nem is egy, de – különös módon – szépségéhez hozzátartozik, hogy ezek a nehézségek maradéktalanul érvényesülni tudnak. Az egyik a „műfajból” ered, vagyis annak különösségéből, hogy *anya-könyvek* milyen ritkán születnek, szemben az *apákönyvekkel*. Mintha valamiféle sajátos szemlélet, tapintat, érzékelési séma vagy az isten tudja, mi

nem engedné, hogy az anya éppúgy az ábrázolás – és ezzel reflexió, analízis, megidézés – „tárgya” legyen, mint az apa. Talán a distanciálás könnyebb az apákkal, talán a távolságtartáshoz elengedhetetlen „fügetlenségi harc” emlékezetesebben vívható velük, talán a – többnyire férfiak által írt – regények óhatatlanul elgyengülnek bizonyos pontokon; a családregegyekben és egyéb nagyepikában persze ott az anya helye; de irodalmi főszerep nemigen jut annak, aki egyébként az életadásnak biológiai főszereplője és a felnövekedésnek is – a legérzékenyebb időben – tere és eredete és aurája. Míg például a képzőművészetben nincs efféle tartózkodás: minden – többségében férfiak által festett – Madonna-kompozícióban ott a fiú, persze reflektálatlanul és még szinte organikus egységben az anyával; de már a kompozícióból kiragogyó ígérettel, hogy ilyen gyerek persze még nem volt a világban.

A másik tehertétel ezzel talán összefügg, vagy következik belőle, netán feltétele is: hogy ez a megrendítően szép és sokszor torokszorítóan magával ragadó könyv mégsem írói mű. Inkább „irodalmi”, ha szabad efféle különbséget tenni, hiszen maga a szerző mindent tud az irodalomról: érzékeny szerkesztő, empatikus fordító, hatalmas tudású értekező és ízig-vérig „irodalmi” lény; de a szöveg maga újra és újra elkerüli annak lehetőségét, hogy regény vagy írói emlékezés legyen. Így a legmegrendítőbb képek, legdrámaibb epizódok, legemlékezetesebb leírások ellenére sincs meg benne a szövegnek az a feltétlen, átütő, mély és súlyos belső ereje, ami által a történet szólni tud, itt inkább a történet szól, a képek, epizódok, leírások által. És ez sem kevés – nagyon nem.

*

Mert maga a „kép” is így rajzolódik ki talán legplasztikusabban, abban az amerikai keretben egyébként, ami indítása és zárása a könnynek, s ekként nyilván a mű számára elsőrendű fontosságú tény, az élet belső logikájához képest azonban, mint a tények többsége, másodlagos. Ahogy az anya számára is pontosan és érzékelhetően az. Amerikában – mondja odalátogató, már felnőtt fiának – „*minden megvan, amire a börtönben vágytam*”. Rákosi rabságában ugyanis, 1950-ben – és ennél pontosabban aligha lehet megfogalmazni ennek az új hazának, sőt: „újvilágnak” a huzamos légszomjából fakadó ellen-

állhatatlan vágyát, magával ragadó tarka csillogását és mégis, az álmok bevallottan feltételes teljesülését.

Az anya sorsának és karakterének lényege azonban messze túl van ezen a kereten, Amerika itt csakugyan „ráma”, és ebben a helyzetében meghatározó. És éppen azért, mert egy különös, öntörvényű, de mégsem rendkívüli asszony történetével mondja el a XX. század sok-sok történetét, villantja fel elfeledett vagy elhallgatott mozzanatait: a személyesség varázsával és a sorsból fakadó általánosítás kínáló esélyével. De mivel mégsem regényről, hanem emlékezésről és megidézésről van szó – ráadásul egy igencsak „érintett” szereplő tekintetén keresztül –, az *elmondás* maga egyenrangúvá válik a főszereplővel; olykor pedig inkább ez lesz a főszereplő, mert akiről szó van, az is ezáltal van. Másrészt pedig nem csak a fiú megidézett emlékei játszanak fontos szerepet, de egész lénye: boldogtalansága, szeszélyei, örömei; majd pedig a későbbiek során különféle kísérletei a megértésre, szemrehányásai és kérdései, mert hát végül is az anyaságot illetően az ő szerepe – finoman fogalmazva – meghatározó.

Az anya története így lesz különös, kettős „fejlődésregény” is: az asszonyé és a fiúé, és ennek a történetnek ez az egyik legmegrendítőbb vonása. Hiszen a „fejlődés” még a felidézés és értelmezés során is folytatódik, szinte akkor is követve a párhuzamosok irányát, amikor az egyik már a végtelenbe vezet, ahol, csakugyan, találkoznunk tudnak. Míg persze e világi találkozásai során is, ennek a két sorsnak az egyik alakítójától – legalábbis döntő pillanatokban így tűnik fel az anya – akár meg is lehet kérdezni a legfontosabbakat. Kíváncsiságból, tudatosítás céljából, krónikás szándékkal vagy egyszerűen csak bosszúból. Így például azt, hogy *miért hozta a világra*. Ha azután igazán nem törődtek vele. Mindennel elhalmozták persze – emlékezik és emlékeztet a fiú –, de valójában távol voltak tőle, míg őt gyatra szellemi képességű Fräuleinok nevelték, egyik a másik után; és csak tőlük kaphatta meg mindazt, egyebek mellett a szeretetet, amiben szegényebbek és szerencsésebbek közvetlenül az anyjuktól részesülhettek. Mégpedig a legkorábbi időktől kezdve, tehát életre szólóan. Amikor – évtizedekkel később – a szomorúan gonosz kérdés elhangzik, az anya nem mondhat mást: az ő köreibben ez így volt szokás. Mint az estélyek, a kártyapartik, a bala-

toni nyaralások; a (nagy)polgári élet megannyi velejárója. És ez is pontos diagnózisa egy letűnő világnak és úri „társaságának”, mert olyasmire mutat rá egy „természet adta” viszony tradicionális alakításában, aminek következményei mélyen égtek bele nemzedékek érzelmi, társadalmi és antropológiai tapasztalatába.

A könyv – egyebek mellett – ennek a letűnő világnak is virtuóz emlékezzettel és finom távolsgártással megírt krónikája, egyszerre belülről: a „beleszületés” feltétlenségével és distanciátlanságával; és persze a telő idő mérhetetlen távolságának érzékelésével és érzékeltetésével. Még az egymásra találó szülők „véletlenül” megnyilvánuló finom szükségyszerűségében is a történelem logikája és egy korszak megannyi illúziója dolgozik. Az anya ugyanis délvidéki arisztokrata család leszármazottja (nem túl távoli felmenői között ott van a legendás honvéd tábornok, Damjanich János), ötágú koronás monogramjait majd fia kérésére bontja ki a fehérneműből, pecsétygyűrűjét élete végéig viseli – és forgatja – az ujján. Ennek megfelelőek szokásai, „szocializációja”, vágyai, traumái és örömei, amelyekkel együtt növekszik vonzó és vonzódó nagylánnyá – no és azzal a történelmi és társadalmi beágyazottsággal, amit a Horthy-ismeretség, a Kozma Miklós-rokonság vagy éppen a későbbi miniszterelnök, Kállay Miklós családjába való beházasodás jelent: a felső középosztály öröknek tetsző, békebeli otthonosságát. És ebből következő optimista magabiztosságát, élete alakításában és érzelmei vállalásában, s így engedhet a „távolság” varázsának és hívásának: a szép és kifinomult lány beleszeret a bohém és sikeres ügyvédbe, a nála húsz évvel idősebb Vajda Ödönbe. Aki – és ez a történet számára fontos lesz – az ünnepelt színész, Bajor Gizi első férje volt, formátumos, nagy hatású, tehetséges s egyebek mellett a Habsburg-ház jogtanácsosa. És zsidó. Az optimista és szerelmes magabiztosság, amivel életüket összekötik, az asszimilációba vetett naiv hitből is fakadt, hogy ez mit sem számít.

És sokáig csakugyan nem, a gyerek születésekor éppen nem, sőt kiskamaszkorának java részében sem, a lassan telő békeévek társasági idilljében zavartalan és meghitt az együttlét. Talán „túlzottan” is az, így érthető a fiú későbbi kérdése, hogy miért is kellett ő nekik? Anyjától kérdezi majd, mert tőle legalább kérdezni tud – apjától talán akkor sem tudna, ha a férfi meg-

erné ezt a felnőtt és reflektáló számonkérést, mert a távolság, a szokások merevsége és az örökös elfoglaltság rutinja elejét veszi valóságos közelségüknek. Viseli a nevét, megannyi vonását nyilván örökölte; látja és olykor csodálja talán; de még lázadni sem tud ellene, hiszen alig ismeri.

Azután meg már nem lehet lázadni. És a történet érzelmi fordulópontja nem csak az emlékezés dramaturgiájának egyik legfőbb energiaforrása – de szinte a főszereplőt is létrehozza, mert hirtelen és végleg anyát teremt Vajda Ödönné született Czernovitz Juditból; immár nem „csak” biológiailag, de érzelmileg, sőt: szinte „totálisan”, hogy immár teljes és végletes szenvedélyével, egész lényével legyen anya. Kollektív tragédia kell hozzá, és azon belül személyes tragédiák szörnyű sorozata; mindaz tehát, amit osztálya és családja többé-kevésbé előidézett, vagy legalábbis elkerülni nem tudott.

*

Ha sokáig fennmarad a fényes és léha békeidő, vajon létrejön-e ez a drámai és emberi metamorfózis – az éppolyan feltehetően kérdés, mint hogy a fiú megmarad-e buzgó cisztercita diáknak vagy éppenséggel nem lesz-e kiskamaszvágyainak megfelelően pilóta; a történelem azonban végletei és működése révén mindkettejükből nagy formátumú embert teremtett – nem menekülhettek. Ehhez pedig a mind konkrétabb és mind elkerülhetetlenebb veszély kellett, amelyben felvillant kettejük útjának – sorsának – végzetes elválása. És akivel az asszony addig sokat talán nem törődött, bár akinek létezése mégis evidensen és természetesen örömteli volt, a fia most hirtelen egész fontosságában, sőt: nélkülözhetetlenségében megmutatkozott. Lassan, de feltartóztathatatlanul, a szellemi és politikai klíma változásával, ahogy például a faji törvények, majd a mind össznépibben spontán zsidógyűlölet még a felhőtlen balatoni nyaralásokra is árnyat vetett. Ahol eleinte a katolikus szellemben nevelt és érzékenységét ekkor még hormonális fejlődésének túsaként őrző fiú is részt vett a zsidó fiúk kiközösítésében, levente-oktatás után pedig örömmel csúfolta őket, a fia erősödő zavaráról sem véve tudomást. Így az asszony egyszer a Sas-hegyre vezető úton autójával kénytelen megállni, félrehúzódik a padkára, és a leállított motor csendjében elmondja a fiának, hogy bizony az ő apja zsidó, így félg

ő is az. Hogy a katolikus nevelés és a felső középosztály antiszemita indoktrinációja milyen sikeres volt, azt a jeges döbbenet átsugárzása az évtizedekkel később írott lapokon is érzékelteti: „*Összeomlott a világ*”, emlékszik vissza Vajda. Majd a végső szalmaszálba kapaszkodna: „*Ugye azért maga nem zsidó?*” – kérdezi anyját, s a megnyugtató válasz talán csak a kitaszítottság még rettenetesebb perspektíváit nyitja meg előtte.

Amit ekkor még eltakar a szülői parancs: tagadja le származását. Majd pedig egy kézszerítés teremt feltétlen sorsközösséget a kifogástalan származású asszony és a korszak terminológiája szerint „fajgyalázással” fogant leszármazottja között; később, érzelmileg talán egy örökkévalósággal utóbb, a gyorsuló időben azonban voltaképpen csak hónapok múltán. Amikor Bajor Gizi kertjébe toppan be gyanútlanul anya és fia, ahova különítményével éppen az ő keresésükre érkezett a fasiszta pap, a reverendájára fegyvert csatoló Kun páter; ott és akkor tudatja fiával az asszony, hogy nem hagyja el soha.

És itt fontos a Bajor-történet mozaikdarabjait is felvillantani, hiszen mindkét alkalommal, amikor konkrét és pusztító veszéllyel szembesül anya és fia, a zseniális és szeszélyes tragika (vagy az eljátszandó szerep szükséglete szerint: naiva, netán díva) menti meg őket; olykor asszonyi, máskor művészi, netán társasági eszköztárát latba vetve – mindig kockázatos módon, de feltétlen sikerrel. Ahogy majd évekkel később egy másik diktatúra sötétjébe is az ő ragyogó lénye és lehetetlen nem ismerő elszántága hoz fényt: amikor egyenesen Rákosi Mátyást bombázza alázatosan követelőző leveleivel az igazságtalanul elítélt anya érdekében. Az egykori Vajda Ödönné, aki elvált férjének valaha bemutatta a vonzó fiatal nőt – a későbbi és egyben utolsó Vajda Ödönnét –, a rokonságot illetően nehezen meghatározható fokozatban, ám feltétlen erővel kötődött utódjához. Akárcsak a megszűletett gyermekhez, mintha „*gyermektelenségét velem kompenzálná*” – fogalmaz a szerző –, aki nem csak keresztfia lett a színésznőnek, de olykor játszótársa, otthoni közönsége és csapongóan túlradó szeretetének tárgya; majd pedig „*gyámfia*”, legalábbis a diktátorhoz írt könyörgés tanúsága szerint, akiért ő elsőrendű felelősséggel tartozik. Fanyar és kétségbeejtő „visonzásként” pedig végül az ifjú Vajda próbálja elintézni „keresztanyja” egyházi temetését 1951-ben, amit a gyáva és cinikus klérus elutasít, mivel a férje

által halálba injekciózott Bajor Gizit öngyilkosnak tekintették.

A portré a könyvben káprázatos: a szerepet tanuló, kártyázó, nyafogó, társasági Bajor épp-úgy pontos és emberi, mint a drámák fordulópontjain teljes fényében színre lépő zseni – bár ezek a drámák már régen nem színpadiak –, nem csak saját kertjében menti meg anyát és fiát, de később a budai nyilasházból is kihozza őket, bár a svéd követ nélkülözhetetlen statisztálásával. „*Mintha édestestvérem lenne*” – írja majd a színésznő az anyáról –, a valóságban azonban ennél több volt, éppen abban az időszakban, amikor édestestvérek életösztönüknek vagy politikai meggyőződésüknek engedelmességgel hagyták szerben vagy tagadták meg egymást. Bajor szebement mindenféle racionalitással, hatalommal, logikával, hogy megmentse volt férje asszonyát. És a menekvésben így lett része a fiúnak is, a szorgalmas magyar fasiszták ugyanis az anyát még csak elengedték volna, de a fiút az Andrássy út 60.-ban még vizsgálatnak kívánták alávetni, kiváltképpen vérét illetően, hogy mennyi benne a zsidó. Bajor ezt is megelőzte életmentő alakításával.

A közvetlen életveszély újra és újra elhárult, de a túlélés kockázatai azért a háború előrehaladtával csak növekedtek: előbb veszedelmes bujkálással egy Duna-parti lakásban, majd egy Károly körüti bérház pincéjében töltött ostrom során, amit a fiú bérmaapjának – anyja vélhetően második, egyben utolsó szerelmének – oltalmában vészeltek át. Itt éri őket az üldöztetésnél alig kisebb félelmeket keltő felszabadulás, aminek döntő pillanatában azonban a pincébe hatoló szovjet katonák kalandvágya megtöri a bérmaapa autoritását; anya és fia ismét megmenekült. A megpróbáltatások sorozata és a féltés intenzitása ezalatt úgy egybeforrasztotta őket, ahogyan a békeidő idilljében ez elképzelhetetlen lett volna; az érintéseket tartózkodóan adagoló asszony a veszedelmek során egy pillanatra sem engedte el gyereke kezét; s a szorítás akkor is érezhető maradt, amikor pedig közéljük került egy óceán.

*

Amihez persze sok szomorú feltételnek kellett teljesülnie, és a könyv ezek pontos, személyes és mégis távolságtartó krónikájaként is elragadó olvasmány. Előbb a méltán elkényeztetett úrinőnek – a zsidótörvények nyomán, a családi

jövedelmek apadása során – meg kellett tanulnia a pénzkeresés mesterségét: mozit üzemeltet, vetít, könyvel, tárgyal; szinte „mándys” varázslat bontakozik ki a rövid életű egzisztencia-teremtő kísérlet leírásában. Majd a felszabadulás nyomán kell férjét, a „családfenntartót” – a könyv egyik legszebb képében – nagybetegen és legyengülten, szánkón húzni keresztül bujkálása színhelyéről a szétlőtt városon át Apponyi téri irodájáig – „az életbe”. Amiből azonban ekkor már nincs sok hátra: egy paradox megbízás során – háborús bűnöst véd a tanult jogász – a megszokás elszólásával nevezi „királyinak” a népbíróság törvényszékét; a gúnyos és kaján sajtókórus nem marad el, ez a megaláztatás már nem feldolgozható. A megözvegyült anya ekkor presszót nyit, kávéfőz, felszolgál, blokkot ír; de a „kék parolis” egyenruhát viselő végzet lecsap rá: a korszak egyik mellékes kirakatperének áldozataként kerül a vádlottak padjára, majd börtönbe, rémhírterjesztésért és ennek megfelelően a népköztársaság törvényes rendjének ellenségeként. A bűne annyi volt, hogy százforintosokat kívánt felváltani a szomszédos üzletekben akkor, amikor vendégei mind azzal akartak fizetni: elterjedt ugyanis, hogy a bankókat lebélyegzik. A vád abszurdításánál (hogy azt váltatná fel, amiről terjeszti, hogy érvénytelen lesz) talán csak a szenvedés volt nagyobb – éten-szomjan állni napokig a falhoz fordulva, míg alá nem írja vallomását –, majd a börtönélet megpróbáltatásai, aminek mértéke onnan sejthető, hogy nagyon is feltételes szabadulása után zselettpengét tart magánál, hogy a rabságba való visszavételének azzal vegye elejét.

És itt válik a könyv dokumentumok közlésével is fontossá: Bajor Gizi közbenjárása ugyanis levelek sorozataként őrződött meg a levéltárakban, s a korabeli „ügymenetnek” megfelelően kerültek rá feljegyzések, szignálták ki az „aktát” Révai et.-nek, mellékeltek hozzá az igazságügyinek mondott államtitkár feljegyzését a „bünper” ismertetésével; egész cinikus nyersségében mutatkozott meg a kisembereket összemorzsoló, de a nagyoknak olykor „kedveskedő” totális hatalom. És mindezek az „akták” keresztül is hallatszott a zseniális színésznő bűgő hangja, aki hol „*drága jó Rákosi Mátyás*” megszólítással, hol állami kitüntetésére hivatkozva vagy éppen mütéte előtti aggodalmában alakította elszántan és sikerrel a megmentő szerepét: halála előtt hat héttel bocsátották el börtönéből az ártatlan

mul elítélt Vajda Ödönét. „Már boldog B. G.” – írta a levélre Rákosi Máttyás, és csakugyan így volt, „végtelenül – mérhetetlenül” lett boldog Bajor Gizi. És azt kívánta Rákosinak, legyen ő is az.

*

Ennek a boldogságnak volt „haszonélvezője” tehát a fiú, aki korábban csak villanásokra láthatta anyját a rettenetes beszélőkön, s követ-hette a távolból – egyetemistaként – vezeklését „osztályidegenségéért” és „rémhírterjesztő” bűneiért; az ifjúkor „Sturm und Drang”-jának igen-csak sajátos hátteret kínált ez a nagyon is való-ságos szenvedéstörténet. Amelynek persze egy-egy epizódja mégiscsak sugárzóan emberi, az embertelenségben is meghitt lehetett: mind a börtönben, mind pedig később, szabadlábban. Így például a zálogcédulákkal játszott szomorú „pasziánsz” – anyjának egyébként egyik szenvedélye –, ami a szocializmus vaskorának nyelvére fordítva azonban elsősorban annak türelemjátéka volt, hogy mit is lehet még elvinni a zaciba, mit kell sürgősen kiváltani, hogy el ne vesszen, és minek az árán; szinte a végtelenségig. Egy valamikor fényűző élet rekvizitumai így váltak fogtöméssé, szakaszjeggyé és ennivalóvá, mert hát túlélni muszáj. Majd a deklasz-szálódás további lépcsői következtek, ugyan-olyan méltósággal és önérzettel viselve egyébként, mint a valamikori társasági sikereket vagy utóbb a kirekesztettséget, de már zsilettel a táskában. Így aligha volt kétséges, hogy amint men-ni lehetett innen – az ’56-ban rövid időre megnyílt határon át –, hát megy is az asszony, bár azzal az ígérettel, hogy fia vele tart. Amire a 25 éves gyermek ígéretet is tesz, csak éppen betar-tani nem tudja. Mert hát marasztalta a „haza” – mint pontos és ironikus pátosszal fogalmaz Vajda – meg az irodalom; és volt egy szőke lány is, s mindez elég volt ahhoz, hogy elejét vegye annak, hogy valamelyik amerikai egyetemen szerezen majd diplomát. Így az anya egyedül ment: előbb Bécsbe, majd onnan tovább, át az óceánon, végleg.

Ezen a ponton tehát a fiú engedte el anyja kezét, vállalva a felnőtséget, az „anyátlanságot” és az újjászülető terrorban folytatott életet; s a „fejlődésregénynek” ez a vonulata sem kevésbé lebilincselő, mint a címszereplőé. Páratlan memóriával, fanyar önironiával és lendületes mesélőkedvvel villantja fel Vajda ennek a korszak-nak – és benne saját korszakainak – megannyi

mozzanatát: mit jelentett számára a szabadság-nál fontosabb irodalom, mit a szerelmek, mit az egész „élet” a fojtott és fülledt korai Kádár-korban; amikor, mégis, fiatal volt. És ennek minden következményét vállalta: még azét a „főbűnét” is, amikor az évszázados, vagyont érő családi tabernákulumot elkótyavetyélte egy kis balatoni vitorlásért – pontosan érzékeltetve az értékválasztások generációs különbségét s a történelemhez és ezen belül a családörtönethez fűződő viszony drámai változását. Nem keve-sebb ironiával mesél el később egy már-már szatírába hajló szerelmi történetet, virtuózan és elevenen, amelyben a szerelem tárgya egy „kom-munista író” fiatal felesége, aki egy másik „kom-munista íróval” közösen ír regényt nyáron a Balatonnál. Déry és Örkény efféle szemszögből igencsak különösen mutatkozik meg, akik táv-íratilag hívták át magukhoz a tó túlszárnyán nyaraló ifjú szerkesztőket – barátait és kártya-partnereiket: Abody Bélát, Réz Pált és Vajda Miklóst – a nagy ívű tervükhöz rendelkezésük-re bocsátott villába, Lukács György pártállami nyaralójába. A kártyától az első menet után visz-szahúzódó Vajda a konyhában gyullad viharos szerelemre az egyik „kommunista író” asszonya iránt; a szenvedély kölcsönösnek tűnik, bár két-séges kimenetelűnek. A bódító románc hamar és kétségbeesetten ér véget, nem kevés tanulság-gal azonban, hiszen az önismeretnek elenged-hetetlen iskolája kezdődhet efféle villákban, konyhákban, korokban.

Mindezt a távolból követi az anya, akárcsak felnőtt fia további szellemi és érzéki kalandjait – míg ő ekkor már éli az amerikai kispolgárok szabad és önálló életét, szívszorítóan teljesítve be sorsát: magányban, deklasz-szálódásban, ide-genben. A levelek – beszédesen és bevallottan – nemigen őrződtek meg, a távolságot ritka lá-togatások hidalhatták csak át, amelyeket Vajda érzékletesen kelt életre: mind saját utazásait a 60-as és 70-es évek Amerikájába – s ott a talál-kozást a hatalmas és magabiztos ország minden furcsa fényével és árnyával –, mind az anya ha-zalátogatásait s különös szerepzavarát: a zsigeri kelet-európai félelem és a neofita amerikai öntudat keveredését. Majd visszatér új hazájá-ba, ahol gyerekekre vigyáz, tortákat süt, kicsiny-ke nyugdíját osztja be, s távolságtartó elégedett-séggel szemléli felnőtt fia sikereit.

Az emigrációban – úgy mondják – mindenki „lesüllyed a saját színvonalára”, s a valamikori

híres szépasszony, akinek házába valaha Cs. Szabó, Zilahy, Heltai, Hatvany, Tamási járt, végül „Annuskát”, a jólelkű egykori házvezetőnőt követi a Philadelphia melletti kisvárosba, hogy ott pergesse majd azokat a napokat, amelyek életéből még hátravannak. És itt két drámai fordulat vár még rá: egészségének elvesztése – végleg –, majd pedig hitée; mielőtt elbúcsúzna az élettől.

Az emigráció korai és igencsak keserves szakaszának megpróbáltatásait ugyanis – amikor immár a „szabad világ” egyik presszójában szolgálhatta fel a kávé, ám ahol a bécsi tulajdonosnő még akkor sem engedte, hogy leüljön vagy a falhoz támaszkodjon, ha nem volt vendég – szinte „megváltó” gondoskodással enyhítette egy tengerentúli, vallásos segélyszervezet, amely a gyenge, börtönviselt, betegeskedő asszonyt előbb szanatóriumba utalta, majd átsegítette az óceánon. És amelyről – jó érzékkel – az anya soha nem beszélt a fiának, akinek akkor kellett ráébrednie anyja sorsának erre az epizódjára s ebből eredő különös „megvilágosodására”, amikor az asszony elhatalmasodó betegségét – a szervezetet működtető szekta szemléletének megfelelően – elsősorban imával kívánta kúrálni, nem orvossal, sem például penicillinnel. Hogy micsoda pusztítást és rombolást képes okozni a ravaszul érvényesülő fanatizmus, amely egyik kezével ad valamit, míg a másikkal az egész lelket, majd pedig a testet veszi el, azt Vajda érthető felháborodással és pontos logikával tárja fel. És ebben feltárul az a gondolatmenet, amellyel anyját próbálta meg kiszakítani a szekta halálos öleléséből, mikor az asszony budapesti látogatása idején lett rosszul, s fia előtt egyszerre vált nyilvánvalóvá ennek a kórnak és elhatalmasodásának szörnyű indoka. Lépésről lépésre bontja le anyjában a vonzónak tetsző hitelveteket, egyszerre lélektani és debattóri virtuozitással vezetné ki abból a világból, ahol egykor lelki és érzelmi otthonra talált – vissza a racionalitás univerzumába, amiben azonban nincs sok vigasz. De gyógyulás talán van.

*

Csakhogymár késő. A legutolsó látogatás beteg idősök otthonába vezeti a racionalitásával diadalmaskodó, de anyja életét megmenteni nem tudó fiút; ahol látnia kell az „amerikai keret” kopár ésszerűségét: a magatehetetlen öregeket, a tágas, tiszta és embertelen kulisszát, amin szin-

te átszivárog a vizelettel keveredett tisztítószert mindent átható illata. És ebben, utoljára, az anyja arcát, alakját, egész lényét, ahogy megmutatkozik rajta a már visszafordíthatatlan változás. „*Ne ijedj meg attól, amit látsz, én vagyok az*”, igazítja el fiát ekkor is pontosan, a megnyugtató hiábavaló szándékával.

És csakugyan: ennyi maradt az „én”-ből: ez a hang és a törődés közelsége, amely a magázódás tradicionális távolságát végleg lebontva nyitotta meg az utat a közeledéshez. Ami azonban igazán akkor folytatódhat, amikor már nem lesz „akadálya” a másik jelenléte. Pontosabban: léte.

„*Közelebb vagyok hozzá, mióta már nem él*” – vallja be könyvében a szerző, akinek azonban ekkor még látnia, követnie és minden idegszálával érzékelnie kell, miként távolodik anyja ettől az élettől, amelyben nem lehettek egymáshoz igazán közel. Ül az ágya mellett vagy kint, a kerekesszéket tolja a gondozott kertben, tekintete előtt feltárul a légszomj mind gyakrabban ismétlődő drámája, a legegyszerűbb mozdulatok rendkívüli erőfeszítései, a tekintet el-elhomályosulása és olykor a tiszta pillantás abba a világba, ahova készül. És ahol nincs már jövő idő – a fiú tudja ezt pontosan, és mégis, akarva-akaratlanul abban fogalmaz. Nem képes anyja kedvéért ebben a befejezett jelen időben beszélni, gyerekei – a távoli unokák – révén ráadásul organikusán kötődik ahhoz az előidejűséghez, ami anyja számára már csak üres retorika vagy még annyi sem, jelentés nélküli, fájdalmas közlés. És már csak annyit kér fiától, hogy segítsen megfogalmazni és legépelni azt a nyilatkozatot, mely szerint mesterségesen ne tartsák életben, ha állapotában hirtelen rosszabbodás következne be.

Megírja, búcsúzik, végleg; és néhány hónappal később végleg távozik az anyja. És hogy ne arra kelljen emlékeznie, akit utoljára összetörten és némiképp saját lényéből kifordulva látott egy kényelmesen méltatlan környezetben, hanem a vonzót, a sikerest, a hősiest, a szellemest és az életrelvőt őrizhesse magának, hát megteremtette ezt a közelséget: az emlékezését. Életre keltette anyját, arra az életre, amely minden megpróbáltatásával együtt az övé volt, hogy elhomályosítsa azt a legutolsó időt, amikor már nem lehetett egészen önmaga.

Talán ezt hívják „gyász munkának”. Ha angolra kellene fordítani – bár a „Nagy Webster”-

nek nevezett szótárban efféle kifejezés nem található –, feltehetően a „labour” lenne rá a legalkalmasabb szó. Ami, egyebek mellett, vajúdást jelent.

Nagy András

A VALÓSÁG MINT ÉRZET ÉS KÉPZET

Szvoren Edina: *Pertu Palatinus, 2010. 248 oldal, 2700 Ft*

Banális igazság: mindenki egyéni módon fogja fel a világot. Meg az is, hogy sajátosan érzékelünk. A művészet, kiváltképpen a szépirodalom, hidakat épít, kitágítva az én szigetszerű terepnumának útjait. Igazi író t ismer fel az ember, amikor valaki meghökkentő, eredeti világtapasztalathoz vezet. Ha érzékletes eseményeket, képeket sugalmaz az elbeszélő nyelv összefoglaló szerkezetével, különleges erejével, koherenciájával. Svoren Edina első kötetének elbeszéléseitől – pedig még csak kétmaroknyi a szerzői „összes” – ezt az élményt kapjuk. Átéltetjük (újra) a felfedezés örömeit is – szorongató, fojtogató, az esetek többségében tragikus kicsengésű novelláskönyvének olvasásakor. Egyéni hang, fantázia, elbeszélői felfogás bukkant fel a mai irodalom színpadán. (Irodalmi folyóiratokban az elmúlt években megjelent novelláival, várakozást ébresztve, már megelőlegezte ezt a benyomást.)

A recenzens egy ismert dolgot, szinte közhelyszámba menő megállapítást tesz meg kiindulópontnak: a rövid próza, az elbeszélő irodalomnak ez a kitérők nélküli, feszes kamaraműfaja (különösen a modern prózában) az íráskor nyitómondatainak hangütésétől a szöveget lezáró pontokig – a legjobb esetekben – az epikai szöveg erős megmunkáltságát, a megformálás tömörítő készségét igényli. A PERTU szerzője maximálisan kielégíti ezt a várakozást. Olyannyira, hogy a textus szorossága, a mondatok, motívumok, szekvenciák egymáshoz léptetése, egymásba szövése, torlasztása következtében egy-egy novella esetében még néhány oksági kapcsolat is egyfajta rejtvényfejtésre, a műjelenetének többféle értelmezésére készítet. Svoren

epikumának e különleges szövődéke olyan, hogy a könyv huszonegy novellája közül egyiket sem lehet gyorsan, mintegy galoppmenetben végigolvasni. Így csak a felületükön futhat végig a figyelem. (Többnyire versek olvasásakor szokott ez így lenni.) Csak az ismételt, fékezett, lassú, szoros olvasattal érdemes próbálkozni. Kénytelenek vagyunk meg-megállni, felkapni a fejünket egy-egy szövőhelyen, esetleg a következő oldalaktól várva a rejtélyesnek tűnő mondatok, mozzanatok megvilágítását. Ennek az (egy-egy fordulat esetében enigmatikus hatású) alkotói eljárásnak a novellák struktúrájában mégis kellő és elegendő okát sejtjük – végül is meggyőző e sajátos írói módszer. Legtöbb írásában ugyanis ez a „rejtélyesség” szervesen hozzátartozik különleges sűrítettségükhöz, ábrázoló erejükhöz, atmoszférájukhoz, sőt lényegi intenciójukhoz is. (Szerzői szándékai ugyanis tudatosak: e pontokon „*elbizonytalanodik az olvasó, hogy talán más sem úgy igaz, mint ahogy gondolta*” – mondta a *Literának* adott interjújában.) Ha az alábbiakban műveinek egyes rétegeit – a figyelem szellemi gereblyezésével – megpróbáljuk megbontatni, az ábrázolásban eme részletek megfigyelésére is szükségünk lesz.

Első olvasatban is szembeötlő: egy-egy nőalak vagy gyermek perspektívájából, sokszor nyers szókimondással, a valóságot mintegy végigtapintva jelenít meg mély testi-lelki tapasztalatokat. (Az írások java egyes szám első személyű, diskurzusa néha önmegszólító, felszólító jellegű, vagy párhuzamos monológokból épül.) Alakjai, érzelmi, indulati viszonyai egy-egy rögzített narratív nézési ponthoz (esetenként több látási ponthoz) vannak rögzítve. A nyelvi formának ez a szorossága azt célozza, hogy sokféle ambivalencia feszüljön, szikrázzon szövegeinek mélyén.

Fel is merül sokszor az olvasóban: ki beszél? Nők (kislányok) avagy férfiak perspektíváit, érzésvilágát vagy néha egy kívülálló személy nézőpontját veszi-e fel az írói alany, aki a történetet elbeszéli? Evidens, alapvető, hogy az ember kétféle nemi identitás szerint létezik, és kikerülhetetlen adottság, ki milyen nemben fogant. A két nem sok-sok tekintetben másként észleli és tapasztalja a világot. Így aztán bármilyen két testnek, személynek (lett légyen nő vagy férfi) elementáris, nemileg meghatározott az egymás iránti affinitása, érzéki gravitációja, ugyanakkor az érzéki világok, az ösztönös vonzalmak mö-

gött számos visszaható, taszító erő is működik. Szvozen elbeszélő prózái – szinte példázatszerűen – a személyességnek ezt a mély, regresz-szívnek is nevezhető lelki-szomatikus paradoxonjait (is) feszegetik. A kötetnek szinte nem akad olyan írása, melyben a szexuális ambivalenciái – lappangva vagy nyíltan – ne kapnának jelentős szerepet. Hogy ezzel férfiak és nők (biszexuális) vagy női testek közötti (leszbikus vagy családi) nexusok jelennek-e meg, szinte nem is érdekes.

Alak- és témavariációit, elbeszélő hangját, észlelésmódját írásról írásra váltó „írói énjei” ugyanakkor, lényegüket tekintve, roppant koherensek. Szorongó, magányos, világba vetett emberek szólalnak meg, akiknek mindig igen éles a figyelme. Személyes beszédük okos és reflexív. Még a kevésbé kiemelkedő elbeszélésekben is nagyon tiszta, egyenes az elbeszélő szöveg vonalvezetése.

Rövid prózánk történetében és jelenében tévőzva keresgél az ember előzményeket Szvozen könyvéhez. Pár novella esetében néhány korai Mészöly-elbeszélés „sötét jelei”, „jelentései” vagy egyik-másik Hajnóczy-írás vonalait felidéződnek ugyan, de ezek igen laza referenciák. A PERTU novellái inkább a XX. század közepének – tág értelemben vett – „egzisztencialista prózájára” emlékeztetnek (Camus-tól kezdve a nouveau roman egyes szerzőin át a kor legjobb amerikai prózaíróiig). A létszemlélet éles, metsző objektivitása, a felnagyított, lassítottan megjelenített pszichoszomatikus részletek inkább ezeket a kapcsolódásokat, „mintákat” juttatják eszünkbe – anélkül, hogy valamiféle filozofikus koncepciót kellene az ő esetében észrevenni.

A huszonegy rövid próza három csoportba, fejezetbe van rendezve (BALHOLMI LÁNYOK, IÓ, PERCEK EGY SÜN ÉLETÉBŐL). Ennek a szerkezetnek az elgondolása is különleges, a ciklusok konstrukciójáról is csak feltételező észrevételeket lehet tenni. Ahogy arról is, miért emel a szerző néha egy-egy elbeszélés címébe rejtett, mellékesnek tetsző szót, motívumot (mint például a kötetnyitó JOJKÁ-ban). Az első ciklust vélhetően egy tágra értelmezhető tartalmi vonatkozás fogja egybe: jobbára egy regresszív, a gyermekkorral összefüggő tematika uralja őket. A másodikban mintha egy érettebb (női) személyiség élettapasztalatai dominálnának. Noha ezekben a ciklusokban is szerepelnek a kötet legjobb novel-

láihoz sorolható darabok, a kötet legerősebb, legkihívóbb elbeszélései a kötet dereka után olvashatók (ÉS NÉHÁNY HIÁNY, A SZÁLLÁSADÓNÓ RÖVID ÉJSZAKÁI, TEMETÉS, BIZALOM, A HÉT VÉGE).

Az elbeszélő történetek veleje, vagyis – hagyományos kritikai szóval élve – a „sujtet”-jük is csupán vázlatosan adható meg. Egyfelől azért, mert a voltaképpeni cselekmény, az esemény-sor lefékezett, igen lassan, mintegy tapogatózva halad előre, és az epikai folyamatok is az idő szoros keretei közé vannak zárva. Néhány kivételtől eltekintve pár óra, egy-egy nap mikro-történetei, érzéki észleletei haladunk végig lassú lépésekben (a robbanási vagy kioldási pontig), és a hozzájuk kapcsolódó reflexív folyamatokat is ennek megfelelően formálja meg a szerző a felvett keretek között. A történetek magjában ismétlődően a család, a mikrotársadalom zárt köre, fullasztó, agresszív, represszív, hazug világa, illetőleg ennek – enyhén groteszk hatású – lelepleződése szerepel; a szexuális abúzust, a testek egymáshoz zárttságát/záródását és ennek az egymásra utaltságnak a szétszakadását eleve-níti meg. Hatalmukat a magzataikon érvényesítő szülők, öncsaló felnőttek és roppant okos, rejtőző, de nyílt tekintetükkel a felnőttek világát a kíváncsiság vagy a borzadály röntgensugarai-val átvilágító gyermekek észleléseiről szeret beszélni. Érdekes az is, hogy a reáliákat úgy teszi irizálóvá, meglepővé, hogy ugyanakkor még szociografikusan, társadalomrajzként is pontos az ábrázolás: a késő Kádár-kor és az elmúlt évtizedek perszonalissá tett elnyomó mechanizmusait, domesztikált világok minidiktatúráit, „intim represszióit” ismerjük meg. Akár városi tömbházak lakásai, akár vidéki porták, udvarok kispolgári világa jelenik meg – az ott élők életterének megannyi rácsa, tömlőce rémlik fel a behatárolt színen. Ha azt keressük, hogy ez az alapvető realizmus miért válik mégis időnként szürrealisztikussá, ködképszerűvé, akkor arra jutunk, hogy eme kis világok szereplői álmaik, sejtéseik révén sokszor azt is „tudják”, megsejtik, ami ténylegesen rejtve van előlük. A lények mint „kihűlt égitestek” (126.) nem is valós szavakkal, hanem valamilyen mélyebb kommunikáció révén (ösztöneikkel, empátiájukkal) jutnak felismerésekre. Látják, mi van „hátsul” – „szemből a tarkót” (73.). „Vannak emlékképeink, amelyek kitörölődve, hiányuk által is hatnak, úgy viselkednek, mint egy szájként, végbélként, nemi szervként egyaránt használatos üröcske...valami, amiről tudunk,

mégsem létezik” – olvasható az ÍGY ÉLÜNK-ben. Némiképpen ezzel kapcsolható össze, hogy az alakok beszéde, magatartásformája is számos esetben inkább metakommunikatív (a skandináv faluban a két főszereplő is jelnyelven érintkezik egymással; hebefrén módon zavaros szövegeket mond egy nyomorult férfi a BIZALOM-ban; a vidéki gyógypedagógiai intézetben élő fiatalember súlyosan beszédhibás és így tovább). Különös hangúlyokat nyerne az intim, gyermeki nyelv személyességei („Kedves, jó Ap”; „Atyec”; „Apácska”; „Anyádom”; „Apácska; galambocska”). Miközben az írói nyelv szeret élesen lekerekített mondatokban fogalmazni, a belső, személyes motivációk ismételten a kommunikáció igen alacsony nyelvi szintjéhez közelítenek. Ide kapcsolható az állatok szerepeltetése is (a macskaféle petymeg, az ablakpárkány tuskéit érintő galamb, a lappangó sün, néha egy-egy kutya), az animális létezés tiszta, jelszerű megjelenítései.

Külön ki kell emelni a PERTU szövegeit átható erős szenzitivitást. A klasszikus ember- és lélektan valaha öt csoportba sorolta a testi érzékelés forrásait (nézés, hallás, szaglás, ízlelés, tapintás). A bőrfelületi, azaz taktilis, a felfokozott illat- és szagérzékelés nemegyszer meghökentető érzéki, érzékelési benyomásai szinte minden esetben felbukkannak a kötetben, és igen szenzitív hatást ébresztenek. Testnedvek és -szagok, érintések érzetei bukkannak fel gyakran. Csupán példaként néhány: az „*ecetes szájszag*” (57.); az „*édeshés izzadságszag*”, „*a térragacs*”, az ujjak tapogatása (58.); a forróságban lepergő izzadságpatak a has és az ágyék érzéki felületén (215.). A testiségnek ez a sokoldalú megjelenítése – akár a vonzás és taszítás kettőssége jegyében, akár a különböző érzékek kapcsolódásaként – az arcleírások képi világában is megjelentetések ismételt forrása: „*csempearcú*”-nak látszik valaki; „*sziklás*”-ként vagy „*erodálódott táj*”-ként (116.), esetleg csónakszerűnek (174.) jeleníti meg néha figuráinak közelképi részleteit. Észrevesz például olyan testi mikromozzanatot, ahogy a nyelv a fogsor és az ajak között nyaldos, ahogy egy pofon nyomot hagy az arcon (KORÁN FEKÜDTEK AZNAP), ahogy a női szeméremszőrzet szálaí odatapadnak a lepedőre, ahogy egy véres hátseb képét részletezi (BIZALOM), vagy az idősebb asszony vizeletnyomait temetési gyászcipőjének felületén (TEMETÉS).

Ezekről az esendő, villanásszerűen feltűnő testi, fizikai részletekről mégse az a benyomásunk, hogy naturalisztikusak: Szvoren szövegeiben a szájalom, az undor, a vonzalom komplex attitűdjeinek megjelenítéséhez tartoznak. Egymásba szövődve és egymással különösen korrelálva.

Külön foglalkozni lehetne a megsznás magatartási formáinak körülírásával. Magányos öregek, elhagyott családapák és a gyermeküktől elváló anyák, családi helyzetükben alávettettek, kamaszok, debilek életvilágáról (is) szól a könyv igen sok elbeszélése. Éles, eszes figyelem fordul feljűk, amely sohasem feltűtlesen szánakozó. És mégis – a visszahökkenéseken túl – az irgalom, az elemi szolidaritás hangját halljuk (például a KEDVES, JÓ AP-ban). Pedig ennek hátterében is kettősség munkál: „*Undorral védekezem mások testisége ellen, és vággyal a saját undorom ellen*” – vallja az egyik szereplő.

Hogy ne csak ilyen áttekintő, pásztázó legyen értelmező szemlénk, az alábbiakban néhány elbeszélést közebről is megpróbálunk felvillantani, részben avégett, hogy mint egy-egy „ablakból”, a szövegek más oldalaira is rá lehessen látni.

Egy problematikus, az olvasót zavarba hozó, többnyire rejtett vonatkozással érdemes először is foglalkozni. Ez a kérdés az elbeszélésekben többször is felbukkanó mitológiai szálakat érinti. Amelyek – a cikluscímbe is emelt – „Io-novellákban” tűnnek fel leginkább. A klasszikus hellén mitológiaiabli folyamisten, Inakhoszlánya – ráértelmező jelképpésséggel – három elbeszélésben is szerepel. Ez egy töredékes kisregénynyé is kerekíthető triolád (különösen, ha negyedikként hozzávesszük a kötetben nem szereplő DÖR NOVELLÁ-t, ami a *Holmiban* [2006/3.] jelent meg). Önmagukban finomműví íráskorról van szó: az erotika nők és nők-férfiak közötti, különös személyiségeket összekapcsoló szálait rajzolják ki, csupán arról nem győznek meg, miért érzí a szerző a mai reáliák közegét ezzel az archaizáló vonatkozással „megemelni”, kibővíteni. Sokkalta jobb helye van e mitológikus motívumnak az ÉS NÉHÁNY HIÁNY lapjain, amikor egy Elba menti kempingezőtúrán, az elvadult erdők mélyén bukkannak elő a múzsák romos szobrai – itt groteszk, némileg szarkasztikus szerepet kapnak az ősi szellemalakok, Melpomené és társainak alakmásai.

Akadnak a könyvben más, ide kapcsolódó „nyomok” is. Ezek a mediterrán mitológémákkal ellentétes irányba mutatnak – Északra. És rejtélyességük, jelképszerűségük is más. A JOJKÁBAN szereplő eszkimó lányok, a szüziesség szimbólumaként értelmezhető unikornisképek azonban nem kellően motivált művészi effektusoknak hatnak. Bevallom, először a BALHOLMI LÁNYOK című novella címét sem értettem – hiszen ez az elbeszélés egy jellegzetesen magyar kisvárosban, egy szakipari, középiskolai lánykollégiumban játszódik. A könyv egyik recensensétől (Takács Ferencről) kaptam meg a novella címének megfejtését: Weöres egy korai versére, a NORVÉG LÁNYOK-ra utal az fró (melyet Kodály meg is zenésített), és amely így kezdődik: „A balholmi leányok, / leányok mind [...] Mindig mosolyognak, / de sohase nevetnek.” Ebben az elbeszélésben textil- vagy divatipari tanulók szerepelnek, akik avégett túrik a kollégiumi intézeti kiszolgáltatottságát, hogy tanulmányaik után – szinte kiténtetesként – esetleg munkát kapjanak egy cégnél, ahol „norvég mintás kesztyűket” készíthetnek. Íme, ez a rejtett kapocs a cím és a motívum között, a kötet együttesében a skandináv világ többször felmerülő imaginációjához, a hideg, egyenes vonalak iránti vonzalomhoz kapcsolódva (I. A SZÁLLÁSADÓNÓ RÖVID ÉJSZAKÁI). A „balholmi” novella – melynek eseményeit belső, önmegszólító monológban adja elő – a legkiemelkedőbbek közé sorolható: egy fiatal lélek önvédő magányának, kompromisszumainak intim históriája ez. Az intézmény vezetőjével öszszejátszó nagylányok „politikai bizottsága” tartja a hatalmában a kisebbeket, kihallgatásokon vallatva őket keresztkérdésekkel – a kollégiumi ágyak elfoglalásától az előmenetelig minden tőlük függ. Hogy aztán mintegy ki is árusíthassák az újoncokat a táncos vigalomra érkező kamasz fiúknak. Hátborzongatóan pontos, éles ez a novella – a kollektív terror (némiképp Ottlik ISKOLÁ-ját is felidéző) alattomos mechanizmusáról érzékenyen, a már említett szenzuális részletezéssel beszélgetve itt is a centrális szereplőt. Aki taktilis érzetekkel – tényszerűen: lerágott körmeivel, ujjbegyének tapogatásával – érintkezik a tárgyi és ezen az úton a nyomasztó fizikai és lelki világgal, és ugyanakkor extrém (önmentő) koncentrációval el is szakad ettől, ösztönös integritását próbálva drámaian menteni ebben a milióban. A szorongó önértékelés, a különös tömörítés jellegét az elbeszélés egy részletével

illusztrálom. A kamasz lány önmegszólító monológjából idézek: „Még nem tudod, mik a rossz szokásaid? Majd ők megmondják. Eszed a hajad. Tizenöt évesen az ujjadat szopod. Az ujjadon feljebb tekered a gyűrűt, és beszagolsz alá. Tekergeted, beszagolsz. Tűrsz, eszed. Pizskálsz, szádba veszed. Babrálsz, szívogatod, lenyeled. Kiköppöd. Rázod, belepi, lesöpröd. Széttrancsírozod, odakened. Kaparod, meggyűlik, odakened. Simogatod, rágod, nyalogatod...” Az ilyen csonkított mondatok ütemezése, sorjáztatása sokszor jellemzi szerzőnk nyelvi formálásmódját is.

Ezen a nyomvonalon haladva érkezünk el a PERTU-t lezáró ciklus néhány kiemelkedő írásához. Érdemes külön is beszélni róluk.

Közülük is talán a TEMETÉS az egyik legmarkánsabb novellája. A kispolgári család hamis kapcsolatait, közegét, figuráit társadalmi értelemben is roppant hitelesen, szarkasztikusan világítja itt meg – lényeglátó, leleplező realizmussal, különleges, szinte utálkozó ironiával. A nagymamát temetik a rokonok a szabványos rituálék szerint. A szertartás során azonban szinte minden kínos és hazug; az anya, a nagybácsi, az egymást figyelő gyászruhás unokatestvérek, rég látott rokonok. Kitejlesedik az a kép, amit szinte az első mondatoktól sejtünk: mindez ál-szenteskedés, színlelés, hamisság. Szorongva követjük ezt a színjátékot, amelyben csak a temetési szabványok érvényesek. A könyv meseterdarabjai közé tartozik a TEMETÉS.

Az agresszív jelensége – légyen az szexuális természetű vagy a családi, hatalmi viszonyokból következő – fontos témakör a könyvben. A kötetet lezáró elbeszélésben válik ez igazán dominánssá, pusztító erejűvé. A kötet „utolsó felvonása”-ként szereplő A HÉT VÉGE ugyanis egy megdöbbentő, kitervelt gyilkosság aprólékosan ábrázolt históriáját mondja el. Ebben az esetben világosan össze lehet foglalni a történet: egy vidéken dolgozó, életerős fiatalembert a szülei, amikor fiuk a hét végére hazajön a családi otthonba, testvére közreműködésével brutálisan meggyilkolnak. Először a fürdőszoba előterére odakent mézzel buktatják hanyatt, aztán agyonverik. Mi ennek az alantas rémségnek az (indító)oka, motiváltsága? – kérdezheti az olvasó meghökkenve. Action gratuite? A lakótelepi betonlakásban szegényen tengő, eltorzult jellemű, irigykedő idősödő házaspár fiuk iránti irracionális gyűlölete miért kulminál e rémtettben? A szerző nem ad lélektani, okszerű támponto-

kat – csak aprólékosan végigvezet az eseményen. A bűntény, az akció apró részleteit a fiatalabb testvér szorongásos figyelmének perspektívájából, mégis objektíven ábrázolja. Egy fiatal, fizikailag remek, gyanútlan, a maga nyugodt teljességében a családi környezet fölé magasodó férfiember elpusztulása mégis lehetőséget ad egyfajta magyarázatra. Egész lénye, mássága, egészsége ösztönzi családját gyűlöletre, halálos bűnre. El kell tehát tüntetni – némasága, egészsége mintha vádlón lenne jelen. (Mert az nem elég magyarázat, hogy időnként csennek a félretett pénzéből.) Mintha „istenit” iktatnának ki itt. Az egyetlen ép, öntörvényű személyiség megsemmisítésével saját kicsinyes bűneiket a merényletben végzetesen, irracionálisan bosszulják meg, tombolják ki. A történet eseményeinek szintjén, a magyar társadalmi valóság közege túl azonban megsejthetünk egy mélyen rejlő és az ősi mítoszokra referáló képzetet is. Az „ős-bűnökét” – amilyen Káin gyilkossága, a Golgota keresztyje volt; nagyságuk, grandiózusságuk nélkül, egy mélységesen kicsinyes, leépült világban...

Szvoren Edina eddigi novelláinak első gyűjteménye – legalábbis az összeállítás vonalvezetése ezt sugallja – az elemi szenzitivitástól egy erősödő, mind feszezebb, bonyolultabb szerkezeti építkezés felé halad. Arra persze aligha várhat az olvasó, hogy a következő könyvében egyszerűbb dolga lesz az író sájtatos, szétbontandó „ördöglakataival”.

Fogarassy Miklós

VALLÁS – HATALOM – JOG

Geréby György: Isten és birodalom – Politikai teológia Participatio sorozat Akadémiai Kiadó, 2009. 249 oldal, 2980 Ft

Mind a hazai (jog)filozófia, mind pedig a patrisztikus és fundamentális teológia számára fontos esemény, hogy megjelent Geréby György könyve. A tanulmánykötet a POLITIKAI TEOLÓGIA alcímet kapta, és a keveset publikáló szerző különböző folyóiratokban megjelent, nemegyszer

már az első közlés idején is figyelmet keltő írásait gyűjti össze.

Geréby György érdeklődésének homlokterében az a kérdés áll, hogy a hatalom jogi legitimitációja miként függ össze a zsidó-keresztény teokratikus¹ elképzeléssel, illetve hogy egy szekularizált Európában az olyan „illegitim” politikai berendezkedések, mint a monarchia vagy a demokrácia, hogyan találnak öngazolást a teológiai fogalmaknak a középkori és korai modern államelméletben lezajló szekularizálódási folyamata által (9.). A szerző tehát annak az igen általános feltételezésnek cáfolatára vállalkozik, hogy „*a modern jogalkotástól látszólag mi sem idegenebb, mint a teológia*” (maga is idézi Grotius módszertani alapelvét: „*etsi Deus non daretur*” / „*mintha Isten nem is létezne*”) (9.). A helyzet azonban csak látszólag áll így – mondja –, hiszen mind John Rawls nemrégiben előkerült korai teológiai dolgozatai, mind Kelsen teológiai érdeklődése, mind pedig a katolikus Carl Schmitt meglehetősen ambivalens alakja azt bizonyítja, hogy „*a felszín alatt sokkal több és mélyebb teológiai érdeklődés húzódik, mint azt gondolnánk*” (10.).

Geréby mindjárt a könyvhöz írt bevezetőben definiálja, hogy magát a politikai teológia fogalmát „*szigorúan schmitti értelemben*” használja, s ebben az értelemben az nem más, mint „*a jogalkotó (a szuverén) legitímálásának metafizikai megalapozási elmélete*” (10.), s szélsőségesen leegyszerűsített változata az „*egy Isten, egy király*” analógián alapszik. Éppen ezért a szerző szándéka szerint a könyvben szereplő tanulmányok közös kérdésfelvetése így fogalmazható meg: „*Mi tehát ennek az analógiának az alapja? Univerzálisan igaz formulával, jogos analógiával élünk-e (az ún. »monoteista« vallások esetében legalább), vagy valami komplex dologról van szó?*” (10.)

A kötet nyitótanulmánya – talán kicsit váratlan módon – Joseph Ratzinger (a későbbi XVI. Benedek pápa) és Jürgen Habermas-vitájáról írt reflexió, amely eredetileg 2005-ben jelent meg a *Holmiban*. A bizonyos értelemben „szimbolikusnak” tekinthető Ratzinger–Habermas-vitára 2004. január 19-én került sor a Bajor Katolikus Akadémián, s létrejötté nem választható el a sokkoló hatású szeptember 11-i New York-i merénylettől. A vita kiindulópontja az a Wolfgang Böckenfördétől származó tézis volt, miszerint „*a szekularizált, szabadeltvű állam olyan normatív, jog előtti elfeltevésekre épül, amelyeket ő maga nem tud garantálni*” (19.). Az egy generá-

cióhoz tartozó, a XX. századot németként átélő vitapartnereket világok választják el. A meglehetősen barátságos hangulatban lefolyó találkozó érdekes felismerése, hogy „a felvilágosodás és a katolikus egyház bizonyos alapvető kérdésekben egy oldalon találja magát”, „mindketten tudatában vannak a váraiban fordulatnak, amely hirtelen, éppen a történelmi fejlődés soha nem látott jólétet hozó korában merült fel. Egy mindkettőjük ellen irányuló világ lehetősége nemcsak az európai kereszténység és felvilágosodás összetartozását hozta felszínre, hanem bizonyos értelemben azt a közös örökséget is, amit mindketten a hellenisztikus (azaz nem csak görög) múltból örökölték” (18.). A vita optimizmusra reményt adó kicsengése, hogy a kereszténységnek és az európai hagyományai strukturáira épülő felvilágosodásnak a vártnál lényegesen könnyebb közös nevezőt találni (legalábbis ezen a szinten) a kulturális emlékezet e szimbolikus értékeket közvetítő – vagyis nem empirikus, hanem posztulált – világában. Éppen ezért racionális megoldásként az kínálkozik, hogy vállvetve küzdenek e szimbolikus kánon fennmaradásáért. A tanulmány azonban megjegyzi, hogy „a vita kapcsán beszélni kell egy háttérben hagyott elemlről: ez pedig maga a vallás fogalma, ami különösen Habermas – amúgy nyíltan vallalt – »vallási botfülöségéről« árulkozik. Habermas ugyanis »a« vallásról beszél, és ez módszertanilag igen veszélyes dolog. A vallás fogalma ugyanis gyűjtőfogalom, amely minden vallás közös lényegét próbálja megragadni, azaz nem a különböző »mennységek« legnagyobb közös osztóját fogalmazza meg. Ilyen ugyanis nincs: a legtöbb vallás egymáshoz képest relatív prímszám: nincs nem triviális közös tulajdonságuk” (30.). Amikor Habermas a „szekularizálható vallási jelentéspotenciálokról” beszél, akkor csak a *saeculum* zsidó-keresztény fogalmára kénytelen gondolni, hiszen azok a vallások, „amelyek a *saeculum* fogalmát tartalmazó rendszerbe nem épültek be, valószínűleg nem szekularizálhatók, illetve szekularizálhatóságuk lehetőségét a jövő rejti” (31.).

A RÓMA ÉS AZ ÜDVTÖRTÉNET című tanulmányt igazában az azon való eltöprengésként is lehet olvasni, hogy a kereszténység megemlítése, illetve annak elmaradása az Európai Unió alkotmányának preambulumban vajon hogyan értelmezendő. Jogos-e az az álláspont, mely szerint „a kereszténységet mint az európai civilizáció alapító erejét feltétlenül bele kell venni a legmagasabb európai jogforrás legáltalánosabb elvei közé”? (49.) A szerző eszmefuttatását – egy ortodox

karácsonyi himnusz ihletése nyomán – annak a kérdésnek a vizsgálatával kezdi, hogy a LUKÁCS-EVANGÉLIUM miért tartja fontosnak hangsúlyozni a tény, hogy Jézus Augustus császár uralkodása alatt született. E „fogalmi archeológia” eleve feltételez valamiféle teológiaiailag motivált tudatosságot, s az antik történetírás hermeneutikájából okulva a beszámoló normatív aspektusa iránt érdeklődik. Mi teszi Augustust annyira jelentőssé, hogy neve bekerül az EVANGÉLIUM-ba? A tanulmány értelmezésében Augustus a római *principatus* megalapítójaként olyan hatalmi struktúrát valósított meg, amely Rómának az egész lakott világra kiterjedő egyeduralmat biztosított, s ily módon megörökölte Nagy Sándor világhatalmi küldetését. „A világot megváltó Krisztus tehát »világbíró« Augustus császár idején született. Ennek a jelentőségén ritkán szoktak elgondolkozni. Az egyidejűség, amelyre a mondat maga az evangélium hívja fel a figyelmet, azt jelenti, hogy az első és legnagyobb császár, azaz a Római Birodalom mint monarchia megszületése explicit módon azonosítva egyidejű a kereszténység megszületésével.” (37.) Ennek értelmében az sem véletlen, hogy Lukács Augustust *kaiszarnak* (császárnak) nevezi, pedig nevezhette volna *baszileiosznak* (királynak) is. „A hellenisztikus korban – írja Geréby – a király mindenekelőtt egyetlen nép királya volt, azaz egy király hatalma definíció szerint korlátozott. A császár ezzel szemben mindig egy birodalom uralkodója, ami rengeteg királyságból állhat.”² (37.) Róma neve összefonódik Augustus nevével, s örök küldetését a világ „civilizálásában” fogalmazhatjuk meg legegyszerűbben, ami nem jelent mást, mint hogy a jogtalanság, az erőszak világában élő barbár népeket bevonja a jog uralma alá, s ennek nyomán létrehozza az *oikumenét*, amely nem más, mint a jól rendezett világegész, a *koszmosz* emberek által lakott része. Az uralkodó biztosítja az *oikumené* működését. Mindennek keresztény értelmezésében élesen elválik az őrigenezsi, euszebioszi elközelés az ágostonitól. Őrigenész számára a Római Birodalom volt az eszköz, amely lehetővé tette, hogy Krisztusnak az evangélium egyetemes hirdetésére vonatkozó parancsa (Mt 28,19) megvalósulhasson a *népek* között is, s a *Pax Romanát* ily módon ő beemelte az üdvtörténetbe. „Róma üdvtörténeti helye, ha tetszik, krisztianizálása, azonban Krisztus romanizálását is jelenti.” (42.) Őrigenész után pedig Caesareai Euszebiosz, Nagy Konstantin teológiai tanácsadója lesz, aki „nem Rómát, hanem az égi

monarchiával legitímált földi monarchiát emeli be a keresztény teológiába” (43.). A tanulmány Eusebiosz véleményét Erik Peterson értelmezésében foglalja össze, aki szerint Eusebiosz „a háborúságokat a nemzeti királyságokkal és ezen keresztül a sokistenhittel köti össze”, s Róma misszióját az egyetlen Istenben való hit politikai előkészítésében látja (43.). Az origenészi–eusebioszi felfogás tehát erre az analógiára épül: „Augustus egyeduralma a sok város uralmát váltja fel. A Krisztus születése analóg ezzel a változással: az Ő születésével a sokistenhitet váltja az egyetlen istenbe vetett hit.” (45.) Ezzel szemben azonban Ágoston egy egészen más Róma-felfogást képvisel: Rómát ő – mint a *civitas terrenát* – a „természetben élő, megváltást a világi hatalomtól remélő, ekként az istentől elfordult” közösségként értelmezi, amelynek éppen ezért „nem lehetnek üdvtörténeti kiváltságai” (47.). Ágoston tehát a DE CIVITATE DEI-ben határozottan szembefordult mindenfajta *civitas terrena* üdvtörténeti szerepének túlértékelésével, mert ebben az eszkatologikus várakozás³ gyengülésének és/vagy elvesztésének veszélyét látja. A tanulmány konklúziója pedig éppen ezért: „Ha össze akarjuk foglalni, akkor azt kell mondanunk, hogy Róma legitímálásával a kereszténység lemond a biblikus történelemszemléletről. A teokráciának van esélye arra, hogy egyetlen legyen, de egy Rómával (vagy Bizánccal, vagy később Moszkvával) azonosuló egyháznak nincs.” (54.)

A NÉPEK ANGYALAI, AVAGY LEHETSÉGES-E NEMZETI KERESZTÉNYSÉG című tanulmány hosszas utat járt be, míg a különböző előadásokon és konferenciákon, baráti és szakmai beszélgetéseken formálódva 2008-ban megjelent a *Pannomhalmi Szemlében*. Geréby itt nem titkoltan a legutóbbi idők hazai jelenségeire reflektál, nevezetesen arra, hogy „mind protestáns, mind pedig katolikus közegben a Himnusz és a Szózat mintegy elhagyhatóan liturgikus függelékévé vált” (58.). Bár II. János Pál pápa már 1994. január 15-i beszédében felhívta a figyelmet egy „új pogányság” megjelenésére, amelyet a „nemzet istenítésével” azonosított. Utalhat erre például a nemzeti zászló igen hangsúlyos (nemegyszer magában a szentélyben vagy a szószék közelében való) elhelyezésének szokása, amely Magyarországon az utóbbi években majdhogynem általánossá vált; vagy – Geréby példájánál maradva – a HIMNUSZ és a SZÓZAT a vallásos ünneplést megkoronázó éneklése az istentiszteletek végén. „Vajon mi indokolja ennek az ismeretlen elemnek a beemelését a

liturgia évezredes formulái, mondjuk, az Agnus Dei mellé?” – teszi fel a kérdést a szerző. Válaszát az erősen biblikus gyökerű patrisztikus teológia alapján próbálja megadni, s gyökerét a Babel-történetben (TER 11,1–9) találja meg. „A népek megszületésének döntő eseménye a bábeli nyelvezavar során, a nyelvek születésekor következik be” (61.) – írja. Az Isten által használt többes számot („szálljunk alá”, „zavarjuk össze a nyelvüket”) a Midrás és a patrisztikus-középkori exegetisz egyaránt úgy értelmezte, hogy Isten pontosan hetven angyallal szállt alá. S ez a hetven a világ nyelveinek és népeinek összességét jelenti. A hetven angyal hetven nyelvet és hetven népet jelent, és csak egyetlenegy lesz, Ábrahám népe, amely az igaz Istent tiszteli, az összes többi saját angyalának szolgál.⁴ „Isten az angyalokat bízta meg, hogy a nyelvek formájában lehetőséget adjanak a népeknek az önállóságra, a »nemzeti identitásra«. Erre, de csak erre kapnak hatalmat istentől. A nyelv azonban nem visszavonhatatlanul dönti el a népek sorsát, nem kijavíthatatlan következményekkel járó büntetés Babel vétkéért.” (64.) Innen nézve nem lehet véletlen az sem, hogy Jézus az Izrael törzséhez küldendő tizenkét apostol mellett hetven tanítványt is választ (vö. Lk 10,1), az APOSTOLOK CSELEKEDETEI-nek elején (2,1–13) álló pünkösdi elbeszélés valamiképpen éppen Babel nyelvezavarának gyógyításaként értelmezendő. A korai egyház önmagát igen gyakran *harmadik népként* (*trion genosz*) értelmezte, vagyis nem azonosította magát sem Izrael népevel, sem a pogánysággal (72–73.), hanem mivel mindkét másikat egyesítette magában, így válhatott egyetlené és egyetemessé. Ennek nyomán – ahogy erről az apostoli levelek bőven tanúskodnak – az egyházban a Szövetség népe tehát kibővül a megtért pogányokkal (65.). Valószínűleg ez hívja ki Kelszosznak, a kereszténység II. századi bírálójának rosszsallását, aki azt veti az új vallás híveinek szemére, hogy „minden népnek szóló üzenetük által kétségbe vonják a helyi hagyományok létjogosultságát, mert a helyi istenek elhagyását kívánják meg az ő istenük kedvéért” (67.).

A biblikus-patrisztikus alapprobléma tehát a népek angyalainak összekeverése az igaz Istennel, vagyis a teremtmény összetévesztése a Teremtővel, s ily módon a hit összetévesztése a pogánysággal. A nép-volt tehát biblikus teológiai értelemben olyasmi, ami állandó meghaladásra, túllépésre kellene hogy serkentsen. „Egyetértés van az egyházatyák között abban, hogy a teljes

megszűnés csak az Idők Végén történhet meg, amikor valóban minden nép, így a zsidók is felismerik Krisztust. A nép-voltból való megtérés a Babel következményeként létrejött különállásból, a »nemzeti hagyományokból« vált meg.» (75.)

Zsidóság és kereszténység viszonyát tárgyalja a kötet nagyszabású tanulmánya, az EGY ATYA ÉS KÉT FIA, amely e töprengés alapjává a LUKÁCS-EVANGÉLIUM saját anyagának tekintett tékozlófiú-parabola (15,11–32) fordítás- és értelmezéstörténetére épül. A problémafelvetés azonban abból a megállapításból indul, hogy az európai kultúra (keresztény és szekularizált) zsidóságképe „a kereszténység által kialakított teológiai alapokon nyugszik, s mindenekelőtt a kereszténység fölényén alapul” (85.). A hivatalos katolicizmus a II. vatikáni zsinattal – kezdve azon, hogy a nagy-pénteki liturgia szövegében a hitszegő zsidók (*perfidii Judaei*) említését a választott nép szövetségi hűségéért mondott imával helyettesítette, egészen II. János Pál 1986-os látogatásáig a római zsinagógóban – erős szemléletbeli váltáson ment keresztül. E váltás azonban – a zsinat egyéb nagy horderejű rendelkezéseéhez hasonlóan –, úgy tűnik, csak mérsékelt recepcióra talált a hívek szélesebb köreiben, és sok esetben szinte érzékelhetetlen maradt a társadalomban. Izrael szerepének teológiai tisztázatlansága mindmáig két súlyos következménnyel jár az egyházban: egyik a keresztény nacionalizmus (amiről már volt szó), másik a keresztény zsidógyűlölet. A zsidósággal kapcsolatos szélsőséges teológiai vélemények mindjárt a korai kereszténységben megjelennek, s kérdésként merül fel, hogy Izrael kiválasztottsága nem szűnt-e meg az egyház megjelenésével. Meglehetősen általánosnak tekinthető szinte mindmáig az a vélekedés is, hogy Krisztus elvetése miatt szűnt meg a zsidók kiválasztottsága. Fokozatosan világossá vált, hogy az egyház saját álláspontjával az elvetetési és behelyettesítési eszmét teszi meg. „A verus Israel, az egyház, mint az új, az igazi Izrael fogalmának bevezetése azonban logikailag eltiúnteti, mert egy történelmi pillanattól számítva – az egyház megalapításától kezdve – definíciós értelemben kifjesti a kinyilatkoztatásból a zsidóság fogalmát. Ennek a megoldásnak az lett a történelmi következménye, hogy kereszténység és zsidóság a XX. századig lényegében egymás mellett élt, azaz teológiai értelemben nem vett egymásról tudomást, mert a teológiai reflexiót lehetetlenné tette az, hogy immár fo-

galmilag nem látszottak egymás számára.”⁵⁵ (97.) A tanulmány ezen a ponton Franz Rosenzweigre hivatkozik (akiről ő maga is megjegyzi, hogy szemléletmódja közel sem általános a zsidóság körében, de akinek éleslátása és pontossága megkerülhetetlennek tűnik e kérdésben). Rosenzweig szerint „a kereszténység öntelmezése lehetetlen az Ószövetség nélkül” (99.), ehhez azonban elengedhetetlen, hogy nem egyszerűen *temporalisan*, hanem *logikailag* tételezze a zsidóság létezését (98.). Ugyanakkor – mondja Rosenzweig – immár a zsidóság is rá van utalva a kereszténységre saját üdvtörténeti szerepének betöltéséhez (98.).

A tékozló fiú parabolája már a korai exegézisben is felveti a kérdést, hogy az idősebb fiú képében nem a zsidóságot, a fiatalabb fiú képében pedig nem a pogányságból megtért kereszténységet kell-e látnunk. Az *üdvtörténeti* értelmezések határozottan ezt állítják, ezzel szemben a *morális* értelmezések sokkal inkább megtérés általános parancsára helyezik a hangsúlyt (s általában nem is említik a másik értelmezési lehetőséget). Meggyőző és elegáns a szerző saját – *sui ipsius interpret* elv alapján történő – értelmezése (119–120.), amely arra épül, hogy az atya és az idősebb fiú párbeszédében két szó szerinti idézet hangzik el a MÁSODTÖRVÉNYKÖNYVBől, amelyek éppen az *üdvtörténeti* értelmezés szempontjából nehezen integrálható mondatokat helyezik új megvilágításba, s így világos, hogy az atya számára az idősebb testvér továbbra is megőrizte elsőszülöttségét, s a hazatérő fiatalabb fiú visszatérése feletti öröm „nem fenyegeti sem az elsőszülött jogait, sem az iránta érzett szeretetét”, és hogy „a hazatérő nem helyette, hanem mellette foglal helyet” (120.), vagyis ebben a történetben egyszerre valósul meg Izrael üdvössége és a népek visszatérése. A tékozlófiú-parabolából azonban az is kiderül, hogy az idősebb testvérnek sem könnyű feldolgozni a helyzetet, amibe tékozló fivére a hazatérés után került. Éppen ezért írja Geréby: „Bármilyen nehéz is ezt elfogadni, de a választott nép és a népek viszonya nem egymás felé irányul, hanem mindkettő az atyához fűződik, és csak rajta keresztül mutat egymásra.” (120–121.) S így értelmezhető a zsidóság úgy, mint „a kereszténység legnagyobb riválisa” és „egyetlen szövegsége” (124.).

A kötet további részében lényegében négy szerző: Hans Barion, Erik Peterson, Carl Schmitt

és Hans Kelsen kerül Geréby György érdeklődésének középpontjába. Avelük foglalkozó írások (főként Schmitt és Peterson esetében) igen sokrétű megközelítést kínálnak. Kettejükre vonatkozóan mégis egyetlen – nagyon alapvető és nem kevésbé aktuális – kérdésre adott *ellentétes* válasz mentén érdemes olvasni a kötetben szereplő tanulmányokat: Elképzeltető-e, hogy a politikai teológia a keresztény ígértetést egy politikai szituáció igazolására használja ki? (151.) Schmitt szerint,⁶ aki egyébként a „*politikai teológia*” fogalmát bevezette, „*a modern államtan minden lényeges fogalma szekularizált teológiai fogalom*” (137.), amiből a politikai teológia új elemeként következik, hogy Schmitt e „*két, lényegében eltérő fogalomrendszer strukturális homológiájáról beszél, nem pedig egymásra hatásukról*”, s „*az önállónak, függetlennek tekintett politikában fedezi fel a teológiát*” (137–138.). Schmitt szerint ahogy a romantika létrehozta a szekularizált misztikát, a helyesen művelt államjog megteremtí a szekularizált teológiát (138.), amelynek azonban szüksége van – ha szekularizált formában is – a személyes szuverénre, a kivételre, a csodára (140.).⁷ Schmitt gondolatait nem választhatjuk le a 30-as évek súlyos történelmi, politikai kontextusáról.

Peterson ezzel szemben – történelmi, patrisztikus⁸ és teológiai kutatásai, főként pedig az antik hellén monoteizmus vizsgálata során – ráébred, hogy a kereszténység valójában nem monoteizmus (145–146.). „*A félvilágosodás ugyan megpróbálta a kereszténységet ebbe az osztályozásba sorolni, de a kereszténység a monoteizmusnál sokkal erősebbet állít. A kereszténység szerint isten Szentháromság, és a második isteni személy a történelem egy adott pontján emberré vált.*” (146.) E hármasság „*semmilyen megfelelővel nem rendelkezik a teremtett világban*” (147.), vagyis éppen az analógia hiányzik (vagy ahogy Peterson Schmitt-tel vitakozva mondja: nem legitim), amely ezt a trinitárius struktúrát utánozhatóvá tenné. A monoteizmusban a „*soknevű, sokarcú, de megközelíthetetlen isteni monarcha uralkodott a sokféleség fölött, melyben ő maga nem vett részt*” (149.), kormányozta őket, de nem azonosult velük. Ezzel szemben „*a Háromság teológiája nem hatalmi szerkezetről, hanem egymást szerető személyekről szól*” (148.). Peterson tehát világosan látja, hogy Schmitt gondolatmenete „*azért életveszélyes, mert a strukturális párhuzamon keresztül »megszüntette megőrizi« az*

elhagyásra ítélt teológiát. A szerkezet megőrződésének örve alatt tökéletesen szekuláris berendezkedéseket ruház fel metafizikai dimenzióval” (152.).

A kötetben külön tanulmány tárgyalja Carl Schmitt teológiáját, amelyben a szerző azt az érdekes kérdést veti fel, hogy a magát teológusnak soha nem nevező, katolicizmusát viszont sokszor hangsúlyozó Schmitt mit is ért katolicizmuson, s ebből értelmezhető-e gondolkozása. Schmitt erről így nyilatkozik: „*En úgy vagyok katolikus, ahogyan a fák zöldek. [...] A katolikus hit számomra mindenekelőtt atyám vallása. Nemcsak hitvallás, hanem történeti eredet, ha szabad úgy mondanom, faj szerint (die Rasse nach) is katolikus vagyok.*” (164.) Azt a természetességet, amellyel Schmitt saját katolicizmusát szemléli, nem nagyon értelmezhetjük másként, mint hogy nem a zsidó, hanem a katolikus „fajba” született.⁹ E döbbenetes kijelentés értelme akkor tárul fel igazán, ha megértjük, miért vonzódott annyira Dosztojevszkij rejtélyes regényfigurájához, a Nagy Inkvizítorhoz, s miért válik kulcsjelentőségű szimbólummá számára. A Nagy Inkvizítor átlátja Krisztus üzenetének „*szociológiai gyengeségét*”: „*Az emberek félnek a szabadságtól. Ezért aztán a Nagy Inkvizítor, elviselhetetlen terhüket könnyítendő, elveszi az emberek szabadságát, hogy ekképp boldoggá tegye őket.*” (170.) Schmitt, aki Dosztojevszkijjal szemben tudatosan a Nagy Inkvizítor oldalán áll, pontosabban: az ő *korrigált* kereszténysége oldalán, szeretné megkímélni a világot attól a katasztrófától, amely a politikum és szakralitás, a világi és szellemi hatalom elválasztásának katasztrófiája után rá vár. Egész egyszerűen: szeretné „anarchiátlanítani” a kereszténységet (172.), az embereket megvédeni önmaguktól, tetteik lehetséges következményeitől, s nem bízik sem abban, hogy Isten a történelem ura, sem abban, hogy Isten Országa eljöhét. Schmitt katolicizmusában nem találhatjuk meg „*sem a Háromság, sem az irgalom és a könyörület, sem a megbocsátás, különösen nem a bűnök bocsánatának fogalmait. Schmitt csak a világ működési logikájának megfelelő vagy meg nem felelő viselkedést ismeri. Hasonlóképpen hiányzik a Krisztus alakjának és egyházának, mint misztikus testnek, az isten egyetlen népe gondolatának a lehetősége. Schmitt nagyszabású, lucidus retorikája egy roppant tanult, beavatott utalásokra épülő, de lényegében a korszak német kultúrköréire jellemző gnosztikus gondolkodást és világszemléletet testesít meg. Ez a kereszténység explicit állí-*

tásaival szemben *fenntart egy heroikus morálból és organikus metafizikából eredő nem keresztény társadalom- és történelempépet, amely pogány, mert a világ megváltatlanságának tényszerűségéből indul ki. Kétségkívül nem a történelmileg jól ismert gnózis ez, hanem egyfajta modernizált változat, amely az újkorra jellemző módon totális fogalmaknak álcáz valójában nagy erejű mítoszokat*” (190.) – idézi Erik Peterson véleményét a szerző. Schmitt értelmezésében „*állam és egyház tehát nem két kard, hanem ugyanazon célra létrehozott két, konvergáló intézmény*” (174.), szétválasztásukat pedig „*a »zsidó gondolkodás« legfőbb ismérvének és egyúttal legveszélyesebb elemének tartja*” (181.).

Az ISTEN ÉS BIRODALOM kötet végül egy jogelméleti tanulmánnyal zárul, amely elsősorban a Schmitt-kortárs Hans Kelsen „tiszta jogtanának” lehetőségét vizsgálja. Kelsen szerint „*bizonyos központi jogi és teológiai fogalmak között tartalmi analógia áll fenn*”, „*az államtant és a teológiát együttesen szükséges elvetni ahhoz, hogy alternatívájaként bevezethesse azt a »funkcionális« módszertant, ami megfelel a tudományos és jogi gondolkodásnak*” (194.). Geréby a Durkheimre és Feuerbachra hivatkozó szerző alapos kritikáját adja, melynek során arra hívja fel a figyelmet, hogy „*[b]iblikus környezetben egyáltalán nem magától értetődően párhuzamos a teológia felépítése az államfogalommal. A személyes istenfogalom és a megszemélyesített állam ugyanis két nagyon is különböző esetet alkot. Ennek az eltérő szerkezetnek az egyik korolláriuma, hogy a szekuláris jogot elvileg nem lehet bibliai alapokra helyezni, sem zsidó, sem keresztény közegben, annak ellenére, hogy számos ilyen kísérlet történt*” (205.). S ez egyszerűen azt is lehetetlenné teszi, hogy a kereszténység mint kereszténység bármilyen e világi politikai intézményhez kötődjék (209.).

A Grád András jogással közösen jegyzett zárótanulmány igazában egy Sajó Andrással készített folyóirat-interjúra adott válasz. Mivel a Sajó-interjú eredetileg a *Fundamentum* című jogi periodikában jelent meg, a válasz olvasását kicsit megnehezíti az eredeti szöveg ismeretének hiánya. Annyi mindenesetre jól rekonstruálható, hogy Sajó András tagadja az emberi jogok hipotézisének szükségességét, s fő kifogásként azt hozza fel, hogy mindez „*az emberiséget vallásos függésben tartja*” (228.). A sokrétűen megépített válaszban erre a kifogásra is reflektálnak a szerzők, és vitatják annak evidenciáját, hogy akár a zsidó, akár pedig a keresztény vallást *eo ipso* függősként értelmezzük. Ezzel együtt nyil-

vánvaló, hogy az emberi egyenlőség fogalma például empirikus úton nem vezethető le, mert „*nem tudáson alapszik, nem a természet tökéletesebb megismerésének eredménye*” (223.), vagyis nem természetjogi alapú, hanem tisztán teológiai eredetű. A morális előfeltevés pedig „*nem kontingens, azaz lehet nem kategorikus imperatívusz*” (221.), s ily módon nem tekinthető jogi konvenciónak.

Összefoglalásul elmondható, hogy Geréby György könyve egyrészt magán viseli a tanulmánykötetek műfajának szinte szükségszerű esetlegességeit, amin talán még javíthatott volna egy szigorúbb szerkesztés és szöveggondozás (például a bibliai helyek jelölésének egységesítésében), másrészt azonban szellemi frissességével, jó stílusával, a patrisztikában és a keleti egyház teológiájában való jártasságával gyorsan kivívja az olvasó csodálatát. Felismerési nemegyszer meglepőek, de érveit szinte kivétel nélkül alapos gonddal gyűjti össze, s legfontosabb problémáit több irányból is megvilágítja.

Nem tartozik ugyan a kötet legfontosabb problémafelvetései közé, de bizonyos vagyok benne, hogy lesznek, akiket meglep, amikor a könyv bevezetésében ezt olvassák (15.)¹⁰: „*Pár szó essék a konvenciókról. A tanulmányok során sokszor fordul elő az »isten« név, amelyet konzekvensen és tudatosan kisbetűvel írtam. Ennek nincs más oka, mint az, hogy az »isten« szó köznévi, és nem tulajdonnévi, amint például ezt Aquinói Szent Tamás meggyőzően elemzi. Kívételt képeznek az állandósult összetételek. Ugyanez vonatkozik az »egyház« szóra is. Jézust »a Krisztushént« hívjuk, mivel ez megfelelője a Messiásnak (a Felkentének).*” A magyar „isten” szó leírva – A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI-ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA szerint – először az 1195 körülre datált HALOTTI BESZÉDBEN és KÖNYÖRGÉS-ben fordul elő, és bár ott nyilvánvalóan a bibliai Istenről van szó, kisbetűs írásmód szerepel. A középkori ortográfia nyilvánvaló módon még egészen más elven működik, később pedig még nagyon sokáig – ahogy a francia grammatika mondja bizonyos esetekben –: *l'usage hésite*. A probléma valószínűleg nem választható le a magyar helyesírás kodifikálásának kérdéséről, arról az egyszerűnek tűnő szemléletről, amelyben (és amely által) egyre következetesebben különül el a zsidó-keresztény Isten nagybetűs írásmódja minden más isten kisbetűvel történő írásától. A folyamat nagyjából az összes európai nyelvben¹¹ lejátszódott, s a nagybetűvel való írás valamiképpen a tiszt-

telet kifejezését szolgálta. Geréby érve, hogy az „isten” szó köznévi, egészében helytálló, s rávilágít arra a biblikus teológiai tényre, hogy a zsidó-keresztény Istennek nincs neve, vagyis *nem a neve* az, hogy Isten. Ezzel együtt a Szent Tamásra hivatkozó teológiai érv¹² azonban csak úgy válhat grammatikai érvvé, ha átlépjük azt a sokrétű teológiai (és persze a XIX. századtól egyre inkább társadalmilag is elfogadott ortográfiai) érvet, amely a kis- és nagybetűs írás közötti megkülönböztetéssel valami tartalmi vagy szemléletbeli különbséget kíván kifejezésre juttatni, s szimbolikus jelentést hordoz. Érdekes egyrészt, hogy az utóbbi években az „egyház” kisbetűs írása egyre elterjedtebbé vált a progresszív katolikus szerzők körében is, s ők ezzel valószínűleg arra a tényre reflektálnak, hogy a kisbetűs írás magában foglalja a protestáns egyházakat is, míg a nagybetűt a nikaia–konstantinápolyi hitvallás IV. századi „*unam, sanctam, catholicam et apostolicam E/ecclesiam*” kitételének értelmezésében azt jelentené, hogy mindebből a többi egyház kirekesztődik. Ilyen szempontból viszont kérdés, hogy a Jézusra vonatkoztatott, nagybetűvel írt Messiás megnevezés írásmódja olyannyira evidens-e, mint ahogy ezt Geréby állítja. A zsidó-keresztény Isten nevének kisbetűs írását¹³ – megítélésem szerint – csak egy olyan sajtós ortográfia támaszthatná alá, amely már nem tekinti érvényesnek a bibliai Isten mindenkire érvényes egyetlenségét, vagyis nem tekinti alacsonyabb rendűnek a másfajta istenekbe vetett hitet. Ehhez a felismeréshez két irányból is el lehet jutni: egyrészt a vallások egyenértékűsége felől, amely elsősorban a laikus állam és jogalkotás szempontjából érdekes, másrészt valamiféle radikális teológiai nézőpontból, amely a „hamis istenek” fogalmát lényegében „hamis istenképként” értelmezi, s képes belátni mind önmaga veszélyeztetettségét, mind a nem zsidó vagy keresztény mások – vallásilag csak másként vagy egyáltalán nem definiálható – keresésének Isten előtti értékét...

AZ ISTEN ÉS BIRODALOM című könyv lényegében azt ígéri, hogy betekintést ad a „*teológiai fogalmaknak a középkori és korai modern államelméletben lezajló szekularizálódási folyamatába*”, jöhetnek „*a modern gondolkodástól látszólag mi sem idegenebb, mint a teológia*” (9.). Emellett azonban szinte folyamatosan azt a nagyon alapvető kérdést is firtatja, hogy a patrisztikus kor öröksége mennyire releváns napjaink kereszténysége szempont-

jából, illetve hogy az ÓSZÖVETSÉG-hez és zsidó hagyományhoz való viszony befolyásolja-e még számottevő mértékben a kortárs kereszténység önértelmezését.¹⁴ A szentírás, patrisztikus és liturgikus szövegek olvasásának filológiai alapossága azonban olyan *közvetlen* kapcsolatot tetelez napjaink kereszténysége és annak korai előzménye között, amely csak kevésbé számol az évszázadok során rárakódott teológiai történeti rétegekkel vagy azokkal az antropológiai igényekkel, amelyekre válaszul születtek. Ilyen szempontból jól érthető a szerző vonzódása a patrológus Erik Petersonhoz, s csak sajnálni tudjuk, hogy cizellált rendszerébe (még?) nem helyezett el olyan klasszikusokat, mint Dietrich Bonhoeffer, Helmut Gollwitzer, Jürgen Moltmann, Dorothea Sölle, sem pedig az új politikai teológia alapítójaként számon tartott Johann Baptist Metz. A viszonylagos teljesség kedvéért folytathatnánk még a sort a posztkoloniális – úgynevezett „felszabadítás” – teológia szerzőivel¹⁵ vagy a feminista teológia megközelítéseivel, de nem szabad elfelejtenünk, hogy Geréby nem ígért sem teljességet, sem átfogó képet. Igazában a politikai teológia rétegeibe és kutatóárkot, s nem szisztematikusan halad, hanem jobbára biblikus, patrisztikus (néha liturgikus) rétegek alaposabb vizsgálatára vállalkozik. Az írások többségén érződik a kérdésvetetés személynysége, a választott archeológiai rétegekhez való állhatatos ragaszkodás. A tanulmányok elárulnak némi elfogultságot a keleti kereszténységben tapasztalt – elsősorban liturgikus teológiai, vagyis a patrisztikus szövegekből levezethető – gazdagság iránt, s mindez „kitakarni” enged olyan nyilvánvaló tényeket, mint pl. a „nemzeti egyházak” megléte az ortodox hagyományú országokban, s annak sokrétű politikai és jogi következményei.

A könyvben végig érzékelhető, hogy a szerző mélyen hisz a racionális belátásból fakadó megoldások hatékonyságában, s ily módon például a vallással összefonódó nacionalizmust csak a modernség háttéréből tudja szemlélni. Érdekes, hogy ugyanebből a pozícióból a vallásosság újabb formáit megnyerő alapossággal és rálátással tárgyaló vallásszociológus, Olivier Roy így fejezi be könyvét: „*A tudatlanság előtt pedig még szép napok állnak.*”¹⁶ Geréby nem jósol, viszont fokozatosan kiderül, hogy miért lett a kötet nyitótanulmánya a Ratzinger–Habermas-találkozóról készített elemzés.

Jegyzetek

1. Az ószövetségi teokrácia egyik legszebb megfogalmazása Gedeon legkisebb fiának, Jotammak meséje (Bír 9,5–21), amellyel kigúnyolta a szichemieket, akik Abimeleket királlyá választották. A mesében a fák királyt választanak, de sem az olajfa, sem a fügefafa, sem a szőlő nem vállalta el a királyságot, csak a tükébokor, aki azonnal engedelmségre és behódolásra kényszerítette a fákat, és saját árnyékában kínált nekik védelmet. De aztán Izraelnek is lett királya, sőt Salamon templomot is építhetett Jahvénak. Jézus azonban Isten országának prófétái ígérését – s egyszerűs mind a hozzá kapcsolódó messiási várakozást is – kiemeli a konkrét politikai szituációból, majd új módon visszahelyezi oda. Ennek nyomán a zsidó nép valóságos történelmi tapasztalatából „rendszerfüggetlen” viszony születik, amely elhatárolódik a földi királyságtól (vö. Jn 6,15), de nem határolódik el – a részvételtől. A Diognétosz-level szerint a keresztények „saját hazájukban laknak, de mégis jövevényekként; mindenben részt vesznek polgároként, de mindent elviselnek mint idegenek; bárhol, idegenben is otthon vannak, de minden haza idegen számukra”. (Vanyó László fordítása.)

2. Ez értelmezi s helyezi erősen politikai teológiai kontextusba a Jn 19,15-ben Jézus elítéléséről szóló tudósítás párbeszédét is, melynek izgalmas elemzését l. a tanulmány 9. lábjegyzetében (37.).

3. Amikor eszkatologikus békéről beszélünk, akkor fontos tudatosítanunk, hogy ez a béke „nem túlvilági, hanem az idők végével egybeeső e világi béke” (57.).

4. Mindezt nagyon szépen illusztrálja a szerző által idézett részlet (64.) A TIZENKÉT PÁTRIÁRKA TESTAMENTUMÁ-HOZ TARTOZÓ NAFTÁLI TESTAMENTUMÁ-BÓL.

5. A *verus Israel* kifejezés figyelemre méltó értelmezését nyújtja Erik Peterson 1933-ban megjelent műve (DIE KIRCHE AUS JUDEN UND HEIDEN), amelyet később Geréby is említ (143.), s amely a *zsidókból és pogányokból* megszülető egyházat tekinti ekként.

6. Fő műve, a POLITIKAI TEOLÓGIA – NÉGY FEJEZET A SZUVERENITÁS FOGALMÁRÓL (POLITISCHE THEOLOGIE – VIER KAPITEL ZUR LEHRE VON DER SOUVERINITÄT) 1922-ben, Peterson bírálata pedig 1935-ben jelent meg A MONOTEIZMUS MINT POLITIKAI PROBLÉMA (DER MONOTHEISMUS ALS POLITISCHES PROBLEM) címmel.

7. Hiszen – ahogy Geréby megjegyzi – „*Hobbesnak van igaza Locke-kal szemben: »autoritas, non veritas facit legem«*” (140.).

8. Kiemelkedő jelentősége van ebből a szempontból a kappadókiai atyáknak, s közülük is elsősorban Nazianszoszi Gergely szentháromságtanának.

9. Schmitt a protestantizmussal szemben azért részesíti előnyben a katolicizmust, mert véleménye szerint a katolikus népek jobban vonzódnak az „anyaföldhöz”, mint a protestánsok (166–167.).

10. E kérdésben Nádasdy Ádámmal konzultáltam, akinek itt mondom köszönetet a segítségért.

11. A németben a probléma az összes főnév nagybetűs írásával „megoldódik”.

12. A *Summa Theologiae*-re történő hivatkozás valószínűleg abban az igen biblikus alapokon nyugvó teológiai állításban (I., q. 13., a.3.) foglalható össze, hogy: „*Videtur, quod nullum nomen dicatur de Deo proprie. Omnia enim nomina, quae de Deo dicimus, sunt a creaturis accepta [...]: sed nomina creaturarum metaphorice dicuntur de Deo, sicut, cum dicitur: Deus est lapis, vel leo, vel aliquid hujusmodi; ergo nomina dicta de Deo dicuntur metaphorice.*” („Úgy látszik, hogy egy nevet sem mondunk Istenről sajátos értelemben. Isten minden nevét ugyanis a teremtményekből vesszük, amint mondtuk. Ámde a teremtmények neveit metaforikusan állítjuk Istenről, mint amikor azt mondjuk, hogy Isten kő, oroszlán vagy más hasonló. Tehát Isten nevét metaforikusan állítjuk.” [Tudós-Takács János fordítása.]

13. Ebből az is következik, hogy a szerző akkor lenne következetes a maga kisbetűs írásmódjában, ha az isten szót mindig névelővel használná („az isten”), és ezzel is jelezné, hogy nem tekinti tulajdonnévnek.

14. E kérdés geneziséhez fontos szempontokat ad: Larry W. Hurtado: HOGYAN LETT JÉZUS ISTENNÉ A FÖLDÖN? – A JÉZUS-TISZTELET TÖRTÉNETI GYÖKEREI. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008.

15. Vö. John J. Collins: A BIBLIA BÁBEL UTÁN – TÖRTÉNETKRITIKA A POSZTMODERN KORBAN. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008. 107–146.

16. Olivier Roy: LA SAINTE IGNORANCE – LE TEMPS DE LA RELIGION SANS CULTURE. Éditions du Seuil, Paris, 2008. 276.

Varga Mátyás

AKI AZ IDŐTLENSÉGNEK DOLGOZOTT

Utassy József emlékezete

1941–2010

Saját földemen kaszálok, és közben arra gondolok, vajon Utassy Jóska tudott-e kaszálni. Sosem láttam, de majdnem biztos vagyok benne, hogy igen, vidéki gyerekként nem úszhatta meg, hogy közelebbi ismeretségbe ne keveredjen a nyeles, hosszú vaskéssel. Meg aztán az Utassy-versekben olyan kaszálás utáni jó levegő uralkodik, ritmusa van a krumpliföldnek, a sormetszetek fehér zsákok, és az árokparton is hexaméterben mérhetni a távolságot. Eggyel fogyatkozott a kaszáláshoz konyító költők száma. Márpedig kaszálni tudomány, nem is akármilyen. Terepasztalon, vonalzóval szerkesztett fűszálakat legfeljebb csak amerikai vagy szovjet propagandafilmekben ritkítanak a farmerek vagy kolhozparasztok. A kasza hegyébe valami terepkövető radart lenne érdemes beszerelni, úgy a vas talán nem akadna meg minduntalan huplikban, vakondtúrásokban, facsonkokban. Vagy csak a számítógép előtti ücsörgésben megkopott kaszálótudományom mond csődöt unos-untalan. Öreg parasztemberek-ről mesélik, hogy a legegyszerűsebb talajt is olyan vigyázva körbeborotválják, mintha borbélymesterséget űznének, csak kicsivel nagyobb léptékarányban. Nyilván lényegesen profibb kaszások, mint a költők zöme. Tisztogatom a terepet a nekrológhoz, kaszálgatom emlékeimet, s az elhanyagolt fűszálak, bogánckórók, magoncok mind méltó főhajtással búcsúznak Utassy Dzsótól (ahogyan őt barátai szólították), tudván, hogy közülük való tért vissza abba a földbe, amelyre ők is pihenni hajlanak. Növények hekatombája fölött elmélkedem, és arra jutok, hogy nagy disznóság, amit éppen művelni készülök.

Nekrológot írni, irodalmi halottat nyilvánosan elgyászolni ugyanis tisztességtelen dolog, mi több, az egész irodalom már eleve piszkos üzemek halma, a túlélők nyereszkedése, diadalmas csatakiáltozása. Camus besöpri a Nobel-díjat egy írásban elkövetett, közömbös gyilkosságért, Dosztojevszkij nagyot alakít mélylélektani síkon egy csúful agyoncsapott öregasszony teteme fölött, Shakespeare halomra gyilkolt hőseiből roppant megindító emlékművet rittyent az örök szerelemnek. Író, költő addig játszik a halállal, amíg annak játékszerévé nem válik végül. Utassy József nem keveset tudott minderről, hiszen életművében csak úgy sorakoznak a sztélék, kopjafák, sírkeresztek. „*Anyámnak hősi halott a párja, / méhe szerelem hullaháza*” – örökíti meg brutális képpel háborúból vissza nem tért édesapja emlékét. Tragikusan korán, húszévesen elhunyt Jóska fiát lázadó Krisztus-figurává lényegíti át, amint éppen pogány tiltakozást intéz a Fiút ok nélkül feláldozó Atyához. Viaskodik a költő életéhszán betegséggel, vérvesztéssel, vérei vesztésével; kései mamaversei is összehajolnak a Teremtésünk rendje ellen protestáló, szilaj, korábbi gyászszövegekkel: „*Jaj, mama, szépem, mit kell megérem, / fakulsz a földdel, mérgülsz az éggel!*”

Mérhetetlen fájdalmak buggyannak ki hóforrásként emitt is, amott is az Utassy-versek szóközeiből, ám a lírikus a „*ha már fáj a sorsa: / nagyon szépen fájjon*” önmagához intézett felszólítását véres-komolyan véve minden szemé-

lyes, metafizikus vagy történelmi veszteségből képek, ritmusok, rímek tűzijátékát bontja ki. Íme egy rá jellemző, kölykös hasonlat első kötetéből: „*Szeleburdi szülvafákon / két csillaggá robbant rügyek*”. És íme egy a hosszas szenvedés hitelesítette, legutóbbi versek közül: „*Verebekkel tollaslabdáznak a fák*.” Olyan világot hagyott ránk, ahol minden sarokban felüti fejét egy-egy hűvös virág, valamely szürreális poétikai hasznosság. A gyermekkori Nyilas Misi-pakkból elorzott kolbász „*hatalmas számárpöcsként mered ki Vörös né szájából*”, a szerelmes „*nagy, tudóformájú felleget liheg*” kedvese erkélye alatt, szájunkban „*a hold mennyei savanyúcukor*”, az asszonyoknak „*csillagokkal nyílik a combja*”, és mindannyian félve tapodunk a „*krumplival aláaknázott földeken*”, miközben lebegő táncha fognak inflálódó világunk „*millpengő-pillangói*”. Világ és nyelv önála egymást nemzi szüntelen születéssel, és ennek a burjánzásnak nem vethet véget holmi élettrajzi halál. Ahogy a kaszálás groteszk, számárkórós-vadrózsaindás-ördögszekeres tömegsírhalmain is mindig átböki lándzsáit hegyesen a hajtások újabb nemzedéke.

Vásott költészet ez, dalnokunk nótákat zeng a javából, ám eközben gitárhoz-kobozhoz növesztett körmével minduntalan kapargálja is a líra felfeslési vonalait, kikukkant a hézagokon, és nem állja meg, hogy a játék kereteit szétfezszegetve fityiszt ne mutasson az olvasónak, való világunk szereplőinek: „*Te az időnek dolgozol, / én az időtlenségnek. / Te asztalomra bort hozol, / s én dalba írlak téged*”. Lefogadom, hogy Dzsó most is ott bújócskázik a vesszor-rácsok között, és szikrázó szemmel valami dévaj szójátékon tör a fejét. Olyanon, amilyen az egyetlen sornyi RÖGESZMÉ-ben kunkorodik ki a földből: „*Rög esz meg*.” Akármilyen „*nagyot ásít érte a temető*”, a vérbeli dalnok játékos szellemén nem fog az idő vasfoga. „*Megöregedtem. / Nekem már Isten is / előre köszön*” – veti papírra gunyos-ros méltósággal.

Utassy József szülei nemzedéktársa, harcostársa, a Kilencek költőcsoport véd- és dacszövetségének meghatározó egyénisége volt. Szenvedélyesen vitázó kompániát alkottak ők, máig emlékszem a focizós-bográcsozós, Duna-parti partikra, a sikondai alkotóház vendéglőjében vagy egyik-másik költő lakásán zajló összejövetelekre, vidéki haknikra, arra, hogy költőgyerekekkel vívtam csatáimat műanyag teherautók és építőkockák birtoklásáért. Dzsó személyével viszonylag korán szorosabb ösmeretségbe kerültem: édesanyám még Gábor Áron utcai lakásunkban telefonon próbálta meggyőzni valamiről Utassyt, és mikor letette a kagylót, ámulva hallotta, hogy én a szomszéd szobában egezcírozotatom termetes plüssmackómat: Dzsó, üljél szépen, Dzsó, egyél szépen, Dzsó, fogadj szót nekem! Ez az érzés elkísér a mai napig – mintha még mindig itt lenne mellettem valaki, egy jóforma, irodalmi mackó, akit mondjuk Dzsónak szólíthatok, és neki köszönhető, hogy például egyetemi előadásaim során a szakállába kapaszkodva, pofonegyszerűen magyarázhatok el valamit a költészet mélyebb titkaiból, akár egy ilyen varázsigevel: „*gyöngybaglyasodva lesem a nulla holdat*”.

Kaszával a vállamon hazafelé ballagok, szembejön velem egy helybeli, kedélyes alkoholista tag, és nevetve megszólít: „*ha kicsit sötétebb lenne, beillenél halálnak*”. Elgondolkodom a költészet titokzatos munkáján: neki aztán tényleg fogalma sem lehetett sem Utassy Józsefről, sem arról, hogy gondolatban éppen neki írok nekrológot, neki mondom istenhozzátot.

Lackfi János

HALOTTUNK, BODOR BÉLA

1954–2010

Sok vagy kevés 56-57 évet élni? Kétségbeejtően kevés, ha Bodor Béla tehetőségét és felkészültségét, sok, ha könyvei, írásai számát nézzük. Dzsesszenész, grafikus, költő, regényíró, drámaszerző és esszéista-irodalomtörténész. Ha nevét beütjük a keresőbe, figyelmesen néz a szemünkbe, mint egy orvosprofesszor, mintha kérdezni akarna valamit. Hogy – hivatásos gyógyítóként – szembesítsen bajaink életformánkban rejlő okaival. Valóban úgy van-e – ahogyan a felesége írta és mondta –, hogy két hetet kért még az orvosától monográfiája befejezéséhez? Szégyellem magam, ha rám áldozta volna utolsó két hetét. Büszke vagyok rá, ha így igaz. Olyan ember volt, aki mindig maga elé enged másokat, mondta még a felesége.

Gyerekkorom egyik társasjátéka volt az emberek összepárosítása a *hasznaló hasznalónak örül* elv alapján. Szerettem (volna) felforgató elképzelésemet érvényesíteni, a bosnyák férfi mellé a tiroli öltözékes fiút állítani, és nem, ahogyan kellett volna, a bosnyák férfhoz bosnyák nőt, a cukrászsegéd mellé cukrászkisasszonyt. Kevés olyan irodalmár van, akinek alkata egy képzeletbeli kirakós kártyajátékon az enyém párja lehetne. Rejtély, hogy a nálam egy nemzedéknyivel fiatalabb, más élettapasztalattal rendelkező, más habitusú, sokat publikáló Bodor Béla milyen intelligencia révén érezhette otthon magát az életben, amelynek szűk kereteiben feszengtem/feszengek én magam. Amelybe – neki mégis elhiszem – beilleszthető vagyok, holott rettegek minden besorolástól. Valószínűleg azért fogadom el kategóriáit, mert választott szerzőinek tágas lakhelyet készít. Belelátott a szövegekbe és írói szándékokba. Tavalyelőtt vele ültem a Múcsarnokban, a *Parnasszus* irodalmi estjén, a szereplők között. Akkor már halálos beteg volt, ijesztően sovány, a bőre viaszosan sápadt. Szívemben vettem volna, ha ő beszél helyettem. Jobban szereti, amit írok, mint én, gondoltam hálásan és elveszetten.

„*Buzgón töltögette saját vérét idegen szellemekbe*” – jellemezte a műfordító halálára írott versében önmagát a hatalmas műfordítói életművel rendelkező Kálnoky László, akinek költői erejét csak időskorára ismerte el az irodalmi al- és remélhetőleg – túlvilág. Ez utóbbi hely nagyjai között például Nemes Nagy Ágnes. Jól emlékszem Kálnoky költői teljesítményével kapcsolatos hajdani kétkedő véleményére. A szakma és az igazi közönség, későn ugyan, de elragadtatottan fülelt mégis Kálnoky máséval össze nem téveszthető, hibátlan költői hangjára.

Bodor Béla egyedül a műfordítás irodalmi műfaját nem művelte, minden egyebet igen. Első díjat kapott vers- és regénykategóriában, helyezést ért el a *Holmi* novella- és kritikapályázatán. A sors kegyeltje volt a szerző, akinek könyvét, pályáját ő elemezte. Szerencsések a régi magyar regény nagyjai és elfeledettjei, akiket kiváló tanulmánykötetbe fölvelt. És boldogok lehetnek a kortárs avantgárd írók, akik bekerültek másik irodalomtörténetileg fontos művébe.

Szerencsés voltam, még akkor is, amikor bírált. Sasszemét nem kerültek el a hene mondatok. Emlékszem, mennyire bántott, hogy egyik novellám ügyetlen (borzasztó, kétségbeejtő) kezdő mondatát szép írásában megismételte. Valóban nem tudtam zöld ágra vergődni a kezdő mondatnál, és tény, hogy a végén elfelejtettem kijavítani a hibát. Ő tette meg. Nem mentegethettem magam azzal, hogy (más) kritikusok szépírói kudarcukat verik le a szerzőn. Ő, ha kudarcot vallott volna bármiben, akkor sem tette volna meg. Továbbá sosem vakította, nyomasztotta olvasóját elképesztő tudásával. Tárgyánál, a vizsgált műnél maradt. Nyitott volt a szűk horizontú hazai kritikai irodalomban.

Amikor értesültem róla, hogy esszéketemről készít recenziót a *Holminak*, megrémültem (sosem leplezte a hagyományos hittel és vallással kapcsolatos kétségeit). A kritikusok közül tőle tudtam meg mégis a legtöbbet könyvemről és sokat önmagamról. Ha komor színben festem a világot, eszembe jut, amit zárójelbe téve fontosnak tartott megemlíteni a kritikában: („a szerző soha életében nem írt le egyetlen sort sem, ami minden keserűsége ellenére ne sugározta volna az életbe vetett reményt”). Ha így nézem, ez érdem, ha úgy, gyávaság. Ebben az utóbbi esetben sincs azonban – egyelőre – más lehetőségem.

Szeretném hinni, hogy nem nagy ügy meghalni. Hogy nincs éles határ élet és halál között. Hogy létezésünk folytatódik – nemcsak magasabb szférában, de a tovább élők gesztusaiban is, az általunk annyira szeretett magyar nyelvben. A később jövők szövegeiben és gondolataiban, akiknek – akarva-akaratlanul – felmenői lettünk. Ha – mindannyiunk őst, Vörösmartyt idézve – Bodor Béla műveiben *leírva áll a rettentő tanulság*, az csak az élet ajándékainak és csapásainak hasznára vonatkozhat. Készségesen simultak hozzá a szavak, megmártózhatott a szavak végtelen kombinációinak lehetőségében, és elnyújtózhat a beszédet tagoló csöndben.

Vezére bensőjéből vezérelte. Bizonyítékként álljon itt a gyászjelentésén szereplő, József Attilát idéző, sötét, bátor palimpszesztje: „*Ki ismer engem és szeret, / temesse ezt a versemet / zsigerek, csont és bőr alá, / előbb, mint jövőnk mondaná; // s ha elméjében feldereng / az eszméletlen szürke csend, // akkor ássa ki, mint az eb, / rágja szét, és ne értse meg.*”

Takács Zsuzsa

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelenik meg

nka

Nemzeti Kulturális Alap